

პაულე ინგოროყვა

ილია ჭავჭავაძე

ნარკვევი

სახელმწიფო გამომცემლობა

თ ბ ი ლ ი ს ი

1 9 5 7

* * *

ქართველი ერის უკვდავ მოღვაწეთა შორის ჩვენ გვინათებს შარავანდედით მოსილი სახე ილია ჭავჭავაძისა.

ილია ჭავჭავაძე ცენტრალური ფიგურაა მეცხრამეტე საუკუნის ქართულ მწერლობასა და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

ილია ჭავჭავაძე და მისი თანამოღვაწე აკაკი წერეთელი არიან დიდნი ფუძემდებელნი ახალი ქართული მწერლობისა და ახალი ქართული სალიტერატურო ენისა.

ილია ჭავჭავაძის სამწერლო მოღვაწეობა უაღრესად ფართო დიაპაზონისა, შეიძლება ითქვას — უნივერსალური ხასიათისა იყო.

ილია არის შემოქმედი ბრწყინვალე შედევრებისა მხატვრული მწერლობის დარგში, როგორცაა „განდეგილი“ და „კაცია-ადამიანი?!“, „კაკო ყაჩაღი“ და „გლახის ნაამბობი“, „ბაზალეთის ტბა“ და „ოთარაანთ ქვრივი“, „აჩრდილი“ და „მგზავრის წერილები“.

ილია ამავე დროს არის დიდი პუბლიცისტი, ასევე კრიტიკოსი და ლიტერატურათმცოდნე, ისტორიკოსი, ეკონომისტი, სოციოლოგი, ღრმა მოაზროვნე.

ილია არის ქართველი ხალხის დიდი განმანათლებელი.

ილია უდიდესი საზოგადო მოღვაწეა მეცხრამეტე საუკუნის საქართველოსი, ქართველი ერის დიდი მოჭირნახულე. ილია არის საქართველოს მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრის ეროვნულ განმათავისუფლებელი მოძრაობის დიდი ბელადი.

წინამდებარე ნარკვევში ჩვენი საგანია ავსახოთ დიდი მწერლის ცხოვრების გზა, გავაშუქოთ მისი მრავალმხრივი მოღვაწეობა.

I

ისტორიული წარსულიდან

ილია ქავჭავაძე დაიბადა 1837 წელს, 27 ოქტომბერს (ძვ. სტ.), კახეთში, სოფელ ყვარელში.

ვიდრე გადავიდოდეთ მწერლის ბიოგრაფიის განხილვაზე, ჩვენ აქ წინასწარ გადავშლით რამდენიმე ფურცელს ისტორიული წარსულიდან.

მწერლის წინაპარნი საქართველოს ამ მხარის — კახეთის — ძირეულნი მკვიდრნი იყვნენ.

პოეტის სამშობლო სოფელი ყვარელი მდებარეობდა ისტორიული საქართველოს აღმოსავლეთი საზღვრების სადარაჯოზე.

შემთხვევითი არაა, რომ სოფელ ყვარლის თავში, დაღისტანიდან მომავალი გზის ხაზზე აღმართულია ძველი ციხე.

ხოლო თვით ილიას სახლი, სადაც დაიბადა პოეტი, — ეს არის ძველებური კოშკი, მტრებისაგან თავდასაცველად აგებული.

პოეტის სამშობლო სოფელი ყვარელი გადაკუთრებს საქართველოს მშვენიერებას — ალაზნის ველს. მაგრამ ეს მშვენიერი ველი სამშობლოს ერთგულ დამცველთა წმინდა სისხლით არის მორწყული..

რა ცეცხლი გაჩნდა გაღმა-მხარს, რა გრგვინვა მოდის ბრძოლისა, მთლად დაღისტანი მოაწვა გასაოხრებლად ყვარლისა! ოცდარვა დღეა, რა ისმის ზმა ომის შეუწყვეტლისა! გაჭირდა... ციხე მისუსტდა... სად არის ხელი მხსნელისა?

გაჩნდნენ დამხსნელნი... ხმალდახმალ შუა გააპეს მტრის ძალი, და გამოიხსნეს მბრწყინავი კახეთის თვალი ყვარელი.

საისტორიო წყაროებში უძველესი ცნობა ქავჭავაძეთა გვარის შესახებ ეკუთვნის ჯერ კიდევ იმ ხანას, როდესაც ძველი საქართველოს სახელმწიფოებრივი მთლიანობა არ იყო დარღვეული — სახელდობრ საქართველოს მეფის ალექსანდრე I დიდის ხანას (მე-15 საუკუნის პირველი ნახევარი)¹. ეს იყო ეპოქა, როდესაც საქართველო იშუშებდა იმ ჭრილობებს, რომელიც ჩვენს ქვეყანას თემურლენგის ბარბაროსულმა შემოსევებმა მიაყენა.

თავდაპირველი სამკვიდრო ქავჭავაძიანთ გვარისა, როგორც ირკვევა, ყოფილა კახეთის მთიულეთი, ახმეტა-თიანეთის მხარე.

ქავჭავაძიანთ ერთ შტოს აქ ძველადვე, ჯერ კიდევ საშუალო საუკუნეებში, საქართველოს სახელმწიფო ხელისუფლები-საგან მიუღია თავადობა. ქავჭავაძეთა სამოურავოს უძველეს ხანაში, როგორც ირკვევა, შეადგენდა ეს კუთხე, კახეთის მთიულეთი (ახმეტა-თიანეთის მხარე, ფშავ-ხევსურეთით); ამიტომაც ქავჭავაძენი „მთის კაცთა“ სახელით მოიხსენებიან².

მე-16 საუკუნის დასაწყისს, კახთა მეფის ლეონ I-ის დროს, 1529 წელს, ქავჭავაძიანთ გვარის მთავარი შტო დამკვიდრებულა კახეთის გაღმამხარში, ყვარელ-შილდას მხარეში, კახეთის იმ სანაპიროზე, რომელიც იცავდა საქართველოს დაღისტანის მთიელთა შემოსევებისაგან³.

¹ იხ. მცხეთის სიგელი ალექსანდრე I-ის დიდის დროისა, 1438 წლისა (თ. ეორდანიას გამოცემა, ქრონიკები, II, 1897 წ., გვ. 244).

² იხ. იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, I, 1936 წ., გვ. 129, იხ. აგრეთვე „მასალა ისტორიისათვის“ (გამოქვეყნებულია ჟურნალ „ივერიაში“, 1884 წ., V — VI, დამატება, გვ. 40), სადაც ქავჭავაძეთა შესახებ აღნიშნულია, რომ „ესენი იყვნენ მთის ადგილით“. — აღნიშნავთ ამასთან, რომ ახმეტა და მისი უბნის პუნქტები მოხსენებულია ქავჭავაძეთა გვარეულობის მთელ რიგ საბუთებში (იხ. კერძოდ მე-16 საუკუნის საბუთი, ქრონიკები, II, გვ. 334). — თიანეთი, როგორც სამკვიდრო ქავჭავაძეთა, მოიხსენება კერძოდ ხალხურ ლექსებში (იხ. დ. ხიზანიშვილი, ფშაური ლექსები, 1887 წ., გვ. 14).

³ იხ. „მასალა ისტორიისათვის“, ჟურნ. „ივერია“, 1884 წ., V — VI, დამატება, გვ. 40. აღნიშნავთ ამასთან, რომ ამავე ეპოქიდან, მე-16 საუკუნიდან, მოღწეულია ქავჭავაძეთა საგვარეულო სიგელები 1517 და 1584 წლებისა (იხ. ქრონიკები, II, გვ. 334; ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1449, საბ. 1663; ფონდი 1448, საბ. 5228).

ჭავჭავაძეთა ამ მთავარ შტოს სამკვიდროს შეადგენდა აგრეთვე გაღმა-მხარის მეზობლად მდებარე საინგილოს — კახეთის ამ ძველი ისტორიული ნაწილის — სოფლები.

არაა ინტერესს მოკლებული აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ჭავჭავაძეთა გვარს ჰქონია სამკვიდრო საინგილოში თვით მე-18 საუკუნის პირველ ნახევრამდე. 1726 წლის სიგელში ჭავჭავაძეთა გვარის სამკვიდროდ დასახელებულია საინგილოს სოფლები ენგიანი, ყანდახი და მოსულა. ამას გარდა ჭავჭავაძეთა გვარს ჰქონია „სახელო“ საინგილოს ენისელში (იგივე ელისენი, თანამედროვე ალიაბადი — ზაქათალის რაიონისა), რომელიც საინგილოს მხარის ერთ-ერთ მთავარ ცენტრს წარმოადგენდა¹.

საქართველოს ამ ძველი განუყოფელი ისტორიული ნაწილის საინგილოს მოხსენებული პუნქტებიდან — საინგილოს ელისენში (თანამედროვე ალიაბადი) და მოსულაში დღემდე ქართული მოსახლეობაა, რომელსაც წმინდად დაუცავს ქართული ენა. ხოლო ორ პუნქტში, ენგიანსა და ყანდახში, — თუმცა ასევე ქართული მოსახლეობაა, მაგრამ მათ ქართული დედაენა უკვე დაკარგული აქვთ...

ყვარელ-შილდის მხარე, სადაც მე-16 — 18 საუკუნეებში მკვიდრობდა ჭავჭავაძეთა გვარის მთავარი შტო, წარმოადგენდა, როგორც მოვიხსენეთ, სანაპირო კუთხეს, რომელიც იცავდა კახეთს დაღისტანის მთიელთა შემოსევებისაგან; ხოლო საინგილო იყო გზა, საიდანაც აწარმოებდნენ კახეთზე შემოტევას როგორც დაღისტნელები, ისე ირანელები. საქართველოს სანღერების ამ სადარაჯოზე მონაპირეობამ გამოიბეჭადა ამ მხარის მკვიდრთა შეუდრეკელი რაინდული სული.

იმ ქარიშხლიან ეპოქაში, რომელსაც წარმოადგენდა საქართველოსათვის, და კერძოდ კახეთისათვის, მე-17 — 18 საუკუნეები, ამ მხარის მკვიდრთ ჩვენ ვხედავთ სამშობლოსათვის თავდადებულ მებრძოლთა პირველ რიგებში.

ასე, მე-17 საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც შაჰ-

¹ იხ. სიგელი 1726 წლისა, ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1450, დ. № 11, ს., № 12.

აბაზმა აპყარა კახეთი, და როდესაც თეიმურაზ I ათეული წლების მანძილზე აწარმოებდა გმირულ ბრძოლას ირანელ დამპყრობელთა წინააღმდეგ, თეიმურაზის ერთ-ერთი მთავარი თანამშრომელი ამ დროს ყოფილა გაღმა-მხარის (შილდა-ყვარელის) ჭაჭვავაძეთა გვარის წარმომადგენელი გარსევან გულბათის-ძე ჭაჭვავაძე, რომლის შესახებაც თეიმურაზ I ამბობს:

„იმ ტოლი კაცი იმ დროსა, მე აღარ მყვანდა მისთანა“.¹

მე-18 საუკუნის ოციან წლებში, როდესაც ქართლი და კახეთი ოსმალეთმა დაიპყრო, ეახტანგ VI და ქართლის თავი კაცეზი რუსეთში გაიხიზნენ, ხოლო კახეთის მეფე კონსტანტინე I და მისი ძმა თეიმურაზ II (ერეკლე II-ის მამა) კახეთის მთიულეთში იყვნენ გამაგრებულნი, ამ უკანასკნელთ თან ახლდნენ ჭაჭვავაძენი.

ამ დროს — 1726 წელს გაცემულს ერთ სიგელში კახეთის მეფე კონსტანტინე I წერს ჭაჭვავაძეთა სახლის განსაკუთრებულ ღვაწლის შესახებ სამშობლოს წინაშე, — რომ მათმა მამა-პაპამ არა ერთგზის დასდო თავი ქვეყნისათვის, და რომ უკანასკნელ დროსაც, როდესაც ქვეყანას თურქები შემოესივნენ, მათ განსაკუთრებული გმირობა გამოიჩინეს.

მამა-პაპანი თქვენნიო, — წერს ჭაჭვავაძეთა შესახებ კონსტანტინე I — „ერთგულებასა, სამსახურსა შინა აღსრულებულ იყვნეს, რამეთუ მრავალნი შრომანი და ჰირნი თავს ესხნეს; და მრავალჯერ ექსორია ქმნილიყვნეს უცხოთა ადგილთა და ქვეყანათა კურთხეულთა მათ — მამათა და პაპათა ჩვენთა თანა. ხოლო აწ რომელნიცა დაშთომილ იყვნით — შვილნი მათნი, უფროსნი მსახურებანი აღსრულენით, რამეთუ არა ჰრიდეთ ხორცთა თქვენთა სიკვდილად...“².

ქვეყნისათვის ამ თავდადებაზე ჩვენ მოგვითხრობს არა ერთი და ორი ხალხური ლექსი.

¹ იხ. არჩილი, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. II, 1936 წ., გვ. 86 — 87.

² იხ. სიგელი 1726 წლისა, ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1450, დ. № 11, ს. № 12.

II

ოჯახური ბარემო.

ყრმობა. — სიჯაბუჟა.

გავეცნოთ ამის შემდეგ მწერლის ოჯახურ გარემოს.

მწერლის ოჯახში, მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში, ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო ძველი საქართველოს ისტორიული ტრადიციები.

მწერლის პაპა პ ა ა ტ ა ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე — მომსწრე იყო ერეკლე მეფისა.

ერეკლე მეფის დროს პაატა, ჯერ კიდევ ახალგაზრდა, მოიხსენება როგორც მონაწილე ექსპედიციისა — იმერეთში 1788 წელს, როდესაც ერეკლემ იმერეთის მეფედ დასვა თავისი შვილიშვილი სოლომონ II¹.

1798 წელს, როდესაც გარდაიცვალა ღვაწლმოსილი პატარა კახი და, როგორც ხალხური ლექსი ამბობს — „საქართველოს შეეხსნა რკინის კარები“, — პაატა იყო ერეკლეს დამტირებელთა შორის; პაატას, ქართლ-კახეთის სხვა წარმომადგენლებთან ერთად, ჩამოუსვენებია ერეკლეს ცხედარი თელავიდან — მცხეთაში, სადაც იგი მიაბარეს სამშობლო მიწას საქართველოს ძველ დედაქალაქში².

საქართველოს უკანასკნელი მეფის გიორგი XII-ის დროს პაატა სამხედრო სამსახურშია. 1800 წელს გიორგი XII უბოძებს პაატას სამხედრო ხარისხს „ხუთასის-თავობა“-ს³.

¹ იხ. პლატონ იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი XII-ისა, 1936 წ., გვ. 263.

² იხ. უწყება ერეკლე მეფის დასაფლავების შესახებ (დოკუმენტი დაბეჭდილი გაზ. „ივერიაში“ 1887 წ., №№ 89 — 90).

³ იხ. საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 263. შეად. საბუთი ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივისა, ფონდი 1450, დ. № 52/ს., № 74.

რუსეთის მფლობელობის დამყარების შემდეგ პაატა ცხოვრობს თავის სამშობლო სოფელ ყვარელში.

პაატას ხუთი ვაჟი ჰყოლია: სვიმონი, გარსევანი, ალექსანდრე, გრიგოლი (— მამა ილიასი) და იოსები.

პაატას პირველი ოთხი ვაჟი რუსეთის ჯარში ყოფილან სამსახურში ოფიცრებად. ამათგან პირველი სამი, ჯერ კიდევ ახალგაზრდები, ომებში დაღუპულან. უფროსი ვაჟი, სვიმონი, ქართული გრენადერთა პოლკის პორუჩიკი, დაღუპულა 1827 წელს, სპარსეთთან ომში; იგი მოუკლავთ ბრძოლაში ერევნის ციხის აღების დროს. უდროოდ დაღუპულს სვიმონ ჰავჭავაძეს მოიხსენებს გრიგოლ ორბელიანი თავის „სადღეგრძელო“-ში, როგორც „მშვენიერს და გონებით სავსე ყმაწვილ კაცს“.

სვიმონ ჰავჭავაძის მომდევნო ძმა — გარსევანი, შტაბს-კაპიტანი კავკასიის მესანგრეთა ბატალიონისა, და მესამე ძმა — სრულიად ახალგაზრდა ალექსანდრე — დაღუპულან უახლოეს წლებში ლეკებთან ომის დროს დაღისტანში¹.

მეოთხე ვაჟი პაატასი, — გ რ ი გ ო ლ ი, მამა ილიასი, დაბადებულა 1811 წელს².

გრიგოლი, ისევე როგორც მისი ძმები, ერთხანად სამხედრო სამსახურში ყოფილა ოფიცრად.

როგორც ირკვევა, გრიგოლი თავის დროისათვის საკმაოდ განათლებული ადამიანი ყოფილა. ილია თავის ავტობიოგრაფიაში თავმდაბლურად შენიშნავს მამის შესახებ: „მამაჩემი რამდენადმე განათლებული კაცი იყო, ოფიცრად მსახურობდა ნიჟეგოროდის დრაგუნთა პოლკში და რუსული კარგად იცოდა“-ო³.

¹ იხ. საბუთი ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივისა, ფონდი 3, საქმე 3728, ფ. 1 — 3; საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 168 (პუბლიკაცია ა. იოვიძისა).

² იხ. გრიგოლ პაატას-ძე ჰავჭავაძის ნამსახურობითი ნუსხა (ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 3, საქმე 3728, ფ. 4 — 10; საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 169 — 174). შეად. ლიტერატურული შემკვიდრობა, I, 1935 წ., გვ. 554.

³ იხ. ილიას ავტობიოგრაფია (გამოქვეყნებულია უჩრნალ „განათლებაში“, 1908 წ., № 1. გვ. 17 — 22).

გრიგოლი სამხედრო სამსახურში სრულიად ახალგაზრდა შესულა, 1828 წელს, როდესაც იგი მე-17 წელში იყო გადამდგარი. 1828 — 1829 წლებში მას მონაწილეობა მიუღია ომში ოსმალეთის წინააღმდეგ. გრიგოლი მონაწილე ყოფილა ბრძოლებისა ყარსის აღების დროს (23 ივნისს 1828 წ.), ახალქალაქის აღების დროს (24 ივლისს 1828 წელს) და ახალციხის აღების დროს (15 აგვისტოს 1828 წელს). განსაკუთრებული ნამაცობისათვის, რომელიც გრიგოლს გამოუჩენია ახალციხის ციტადელის აღებისას, გრიგოლს, 17 წლის ყმაწვილს, უბოძეს ოფიცრის პირველი ჩინი. ამის შემდეგ 1828 — 1829 წლების მანძილზე გრიგოლი მონაწილეობს ბრძოლებში ოსმალთა წინააღმდეგ ძველ-ქართულ მხარეებში კოლა-არტაანში, ტაოში, სპერში, ლაზეთ-ჭანეთში, აგრეთვე არზრუმის მხარეში. დაბაღართის აღებისათვის (სპერის მხარეში) და ბრძოლაში გამოჩენილი მამაცობისათვის გრიგოლი ორდენით დაუჯილდოვებიათ¹.

1829 წელს, ოსმალეთთან ომის დამთავრების შემდეგ, გრიგოლი თავის პოლკთან ერთად საქართველოში ბრუნდება.

1832 წელს გრიგოლი ოჯახს მოეკიდება, შეირთავს შავდანე ბებურიშვილის ქალს.

შემდეგ წელს, 1833-ში, გრიგოლი ანებებს თავს სამხედრო სამსახურს (პორუჩიკის ჩინით) და საბოლოოდ დამკვიდრდება თავის მამაპაპეულ სოფელ ყვარელში.

ის გარემოება, რომ გრიგოლს დაუნებებია თავი სამხედრო სამსახურისათვის ასე ადრე, ჯერ კიდევ 22 წლის ახალგაზრდას, იმით ყოფილა გამოწვეული, რომ გრიგოლის სამივე უფროსი ძმა ომებში დაიღუპა და მათ გაუყოფელ ოჯახს სხვა პატრონი. გარდა გრიგოლისა, არა ჰყავდა. აღსანიშნავია ამას გარდა, რომ გრიგოლის უფროსი ძმების შემდეგ, რომლებიც, როგორც ჩანს, ფართო ხელგაშლილ ცხოვრებას ეწეოდნენ, დიდი ვალები დარჩენილა, რამაც ოჯახი უკიდურეს გაჭირვებაში ჩააგდო².

გრიგოლმა სამხედრო სამსახურს თუმცა თავი დაანება 1833

¹ იხ. გრიგოლ პატას-ძე ჭავჭავაძის ნამსახურობითი ნუსხა.

² იხ. საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 168.

წელს, მაგრამ თორმეტი წლის შემდეგ, 1845 წელს, მას ისევ მოუხდა დროებით ჯარში დაბრუნება.

1845 წელს გრიგოლი დაინიშნა კახეთის მოხალისეთა ჯარის (მილიციის) ათასეულის უფროსად. კახეთის მოხალისეთა ეს ჯარი შეიკრიბა დაღისტანში სალაშქროდ. 1845 წლის ზაფხულზე ჯარმა ილაშქრა დაღისტანში, დიდოეთში. გრიგოლს ამ ექსპედიციის დროს დიდი მამაცობა გამოუჩენია და იგი დაუჯილდოებიათ შტაბს-კაპიტანის სამხედრო ხარისხით („за примерную храбрость, оказанную во время военных действий награжден чином штабс-капитана“ — ნათქვამია ოფიციალურ დოკუმენტში). ექსპედიციის დამთავრებისა და ჯარის კახეთში დაბრუნების შემდეგ, გრიგოლი 1845 წელსვე თავისუფლდება სამხედრო სამსახურიდან და ბრუნდება სამშობლო სოფელ ყვარელში.

ოთხი წლის შემდეგ, 1849 წელს, გრიგოლი ისევ ღებულობს მონაწილეობას სამხედრო ექსპედიციაში დაღისტანში და კვლავ ღებულობს სამხედრო ჯილდოს მამაცობისათვის¹.

მაგრამ ნამდვილი გმირობა გრიგოლს გამოუჩენია 1850 წელს.

1850 წელს 14 ივლისს ყვარელს თავს დაესხა ლეკთა დიდი ჯარი. სოფელში შემოიჭრა 500-მდე ცხენოსანი ლეკი; ამას გარდა სოფლის ბოლოს დაბანაკდა ქვეითი ჯარი ლეკებისა.

გრიგოლ ჭავეჭავაძემ, სოფლის კორდონის უფროს დავით ჭავეჭავაძესთან ერთად, სასწრაფოდ შეკრიბა სოფლელები წინააღმდეგობის გასაწევად. ეს დარაზმვა სოფლელებისა ისე სწრაფად იქმნა მოწყობილი და ოპერაცია ლეკების წინააღმდეგ ისე ბრწყინვალედ იქმნა ჩატარებული, რომ ლეკების ჯარი უკუაქციეს და სოფლიდან განდევნეს ზარალის მიყენებით. შეტაკების დროს მოკლულ იქმნა თვით ბელადი ლეკებისა, ანწუხ-ყაფუჩას თემის ნაიბი აბალუ.

აღსანიშნავია, რომ ლეკებთან ამ შეტაკების დროს სოფელს არავითარი დაზიანება არ გაუწია მთავრობის ჯარის ნაწილმა, რომელიც იღვა იქვე ახლოს, სოფლის გარეუბანში, ყვარლის ციხეში (ამ დროს ყვარლის ციხეში დაბანაკებული იყო მთავრობის ჯარის 400 ჯარისკაცი და 60 მილიციელი).

¹ იხ. გრიგოლ პატას-ძე ჭავეჭავაძის ნამსახურობითი ნუსხა.

ოფიციალურ დოკუმენტში მთავრობის ჯარის ამ უმოქმედობის გამო, რაც ნამდვილ ღალატს უდრიდა, ნათქვამია:

„Урон горцев был бы несравненно значительнее, если бы воинский начальник Кварельского укрепления оказал хотя бы какую-нибудь помощь деревне; но несмотря на то, что горцы прошли при дневном свете в виду укрепления, от которой пройденная ими тропа отстоит не более как на 20 сажень, и к которой направлена сторожевая пушка, они прошли как бы совершенно незамеченными, и означенный воинский начальник, несмотря на неоднократные просьбы сельского начальника и жителей, не оказал никакой помощи и даже не позволил сотенному начальнику милиции Сигнахского уезда прапорщику Луарсабу Вачнадзеву выйти на помощь селению с бывшими при нем 60 человеками милиционеров“¹.

ყვარელის ამ გმირული თავდაცვის შესახებ მეფისნაცვალმა მ. ვორონცოვმა 1851 წლის 24 ნოემბერს საგანგებო მოხსენებით აცნობა პეტერბურგში სამხედრო მინისტრს ა. ჩერნიშევს და ითხოვდა თავდაცვის მონაწილეების და, პირველ რიგში, თავდაცვის გმირი ორგანიზატორების— გრიგოლ და დავით ქავჭავაძეების დაჯილდოებას. მ. ვორონცოვი ამ მოხსენებაში არ მალავდა აგრეთვე იმას, თუ რა სიმძაღლე და უმოქმედობა გამოიჩინა ამ დროს მთავრობის ჯარის ხელმძღვანელობამ:

„...Я должен с сожалением сказать, — წერდა მ. ვორონცოვი, — что князей и жителей сел. Кварели тем более справедливо и необходимо наградить, что они были совершенно оставлены без помощи со стороны нашего укрепления Кварельского, несмотря на то, что в этом укреплении находилось под командованием подполковника Старова до 400 человек линейного батальона и грузинских милиционеров; сии последние сами просились у воинского начальника итти на помощь селению, но в этом им было отказано...“

მოხსენება თავდებოდა მ. ვორონცოვის შემდეგი შუამდგომლობით:

„Считая заслуги князей Чавчавадзевых совершенно заслуживающими награды, я имею честь покорнейше просить вашу светлость

¹ იხ. ამიერკავკასიის სამოქალაქო სამმართველოს უფროსის მოხსენება კავკასიის მეფისნაცვლისადმი 1850 წლის 20 ივლისის თარიღით (ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის ფონდი 4, საქმე 9257, ფ. 5, საისტორიო მთაბზე, III, 1947 წ., გვ. 163 — 5).

ისხდათაყვანილობა უმაღლესი ხარისხის იმპერატორის
პატივით იმ ორდენით სს. ანის: შტაბ-კაპიტანუ გრიგორიუ 2-ოი
სტეპენი და პრაპორშიკუ დავიდი 4-ოი სტეპენი“.

ამის შემდეგ, 1851 წლის 26 იანვრის თარიღით იმპერატორის
სახელით გამოსული ბრძანებით გრიგოლ და დავით ჭავჭავაძე
დაჯილდოებულ იქმნენ დასახელებული სამხედრო ორდენებით¹.

გრიგოლმა, როგორც აღვნიშნეთ, სამხედრო სამსახურში
მხოლოდ რამდენიმე წელიწადი დაჰყო, ხოლო მეტწილად იგი
სოფელში ცხოვრობდა და სოფლის მეურნეობას მისდევდა.
გრიგოლი თბილისთანაც არ წყვეტდა კავშირს, სადაც იზრდებოდნენ
მისი შვილები. კერძოდ გრიგოლი არა იშვიათი სტუმარი ყოფილა
თავისი მოგვარის, პოეტის ალექსანდრე ჭავჭავაძის ოჯახისა².

ძველი საზოგადო მოღვაწე მ. ნასიძე, ილია ჭავჭავაძის ბიოგრაფიაში,
რომელიც ილიას სიცოცხლეში გამოქვეყნდა (1898 წელს) — წერს ილიას
მამის გრიგოლის შესახებ: გრიგოლ ჭავჭავაძე ცნობილი იყო
მთელ კახეთში როგორც გონებამახვილი, სიტყვამოსწრებელი
კაცი, თავის დროზე ზომიერი ხუმრობა უყვარდაო³. (ამასვე
გადმოგვცემს ილიას მამის შესახებ ბიოგრაფიულ
შენიშვნაში ალექსანდრე ყიფშიძე³).

მას შემდეგ, რაც ილიას მამა გრიგოლი სოფელში დასახლდა,
მისი ცხოვრება ვერ მოეწყო ბედნიერად. გრიგოლს გარდაცვა
ლდა ახალგაზრდა მეუღლე (1848 წ.) და წვრილ შვილებზე ზრუნვა
მას დააწვა ტვირთად. ამით იყო, ჩანს, გამოწვეული ის გულჩათხრობი
ლობა, რომელიც დასჩემდა გრიგოლს. თავის ავტობიოგრაფიაში ილია
მოგვითხრობს მამის შესახებ: იგი ზოგჯერ რამდენიმე დღის განმავლობაში
ხმას არ ამოიღებდა და მდუმარებით იყო შეპყრობილიო. მხოლოდ
იშვიათად, საზოგადოებაში ყოფნის დროს, გრიგოლი გამოცოცხლდებოდა
და გონებამახვილობითა და ზომიერი ხუმრობით ხიბლავდა ყველას.

¹ საბუთები ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივისა, ფონდი 4, საქ. 9527, ფ. 10 — 11, 14; საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 166 — 7.

² იხ. მ. ნასიძე („მე გახლავარ“), ილია ჭავჭავაძე, 1898 წ., გვ. 5 — 6.

³ იხ. კრებული: ილია ჭავჭავაძის სიკვდილი და დასაფლავება, 1907 წ., წერილი ა. ყ-სა, გვ. 69.

ილიას მამამ დიდი მზრუნველობა გამოიჩინა, რათა შვილებს სათანადო განათლება მიეღოთ. გრიგოლმა, მიუხედავად დიდი ხელმოკლეობისა (— გრიგოლს, როგორც მოვიხსენეთ, დიდი ვალები დააწვა ძმების გარდაცვალების შემდეგ), — თავისი უფროსი ვაჟი კონსტანტინე, თბილისში სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ, რუსეთში, მოსკოვის უნივერსიტეტში გაგზავნა განათლების მისაღებად. ასევე თავის ხანმოკლე სიცოცხლის მანძილზე მან სწავლის გზაზე დააყენა სხვა თავისი უმცროსი შვილები. აღსანიშნავია ამასთან, რომ გრიგოლი, სამხედრო კაცი, თავის შვილებს ზრდიდა არა სამხედრო, არამედ სამოქალაქო სასწავლებლებში, და ეს მაშინ, როდესაც იმდროინდელი თავადაზნაურობა ასე ესწრაფოდა სამხედრო სამსახურს. აღსანიშნავია ამასთან ისიც, რომ გრიგოლი ზრუნავდა არა მარტო ვაჟების განათლებაზე, არამედ თავისი უფროსი ქალი ნინო აგრეთვე ჩამოუყვანია სოფლიდან თბილისში და წმ. ნინოს სახელობის ქალთა სასწავლებელში ზრდიდა. ამ დროს ქალების მიბარება სასწავლებელში, ისიც პროვინციიდან, იშვიათი შემთხვევა იყო. გრიგოლი, როგორც ირკვევა, თავის დროისათვის მოწინავე შეხედულებების ადამიანი ყოფილა.

გრიგოლი გარდაიცვალა შედარებით ახალგაზრდა კაცი, 41 წლისა, 1852 წელს (10 დეკემბერს ძვ. სტ.),¹ როდესაც ილია 15 წლისა იყო და გიმნაზიაში სწავლობდა.

*

დედა ილიასი — მარიამი (ქალიშვილობაში მაგდანე) თბილისელი მკვიდრი იყო, ბებურიშვილის ქალი, ასული კახეთის აზნაურის (თბილისში მცხოვრების) ქრისტეფორე ბებურიშვილისა². მარიამი დაბადებულა 1818 წელს³. იგი სრულიად ახალგაზრდა გათხოვილა გრიგოლზე (1832 წ.).

მარიამი ძველებურის წესით კარგად განათლებული ყოფილა ქართულ ენაზე. მარიამი ნათელი ბუნების ადამიანი ყოფილა, შესანიშნავი აღმზრდელი თავისი შვილებისა.

¹ იხ. ლიტერატურული მემკვიდრეობა, I, 1935 წ., გვ. 554 (შეად. საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 167).

² იხ. გრიგოლ პატარას-ძე კავჭავაძის ნამსახურობითი ნუსხა.

³ იხ. ლიტერატურული მემკვიდრეობა, I, 1935 წ., გვ. 553.

ილია თავის ავტობიოგრაფიაში წერს:

„დედაჩემმა მშვენიერად იცოდა მაშინდელი ქართული მწერლობა, სულ ზეპირად ჰქონდა დასწავლილი თითქმის ყველა ლექსი და ძველებური მოთხრობა და რომანი, რომელიც კი იშოვებოდა მაშინ ან დაბეჭდილი, ან ხელნაწერი. საღამოობით დაგვსხავდა ბავშვებს და გვიკითხავდა მოთხრობებსა და ანბებს. წაკითხვის შემდეგ გვიამბობდა შინაარსს და მეორე დღის საღამოზედ გვიკითხავდა: აბა ვინ უფრო კარგად მიაგობს, რაც გუშინ გავიგონეთო. ვინც კარგად ვუამბობდით, გვაქებდა და ამ ჭებას ჩვენ დიდად ვაფასებდით“.

გრიგოლ ყიფშიძეს დაცული აქვს ილიას გადმონაცემა:

„არა ერთხელ გავგიგონია მისგან (ილიასაგან), რომ მე, როგორც პატარას და ტანად მრგვალს, დამაგორებდნენ ტახტზედ მუთაქასავით, დასდებდნენ ჩემზე წიგნს და კითხულობდნენო“¹.

ამ დროიდან, ბავშობიდანვე, ილიას უსაყვარლესი წიგნი გამხდარა შოთა რუსთაველის უკვდავი „ვეფხისტყაოსანი“, რომელსაც დედა უკითხავდა და ასწავლიდა.

ალექსანდრე ყიფშიძე, თვით ილიას გადმონაცემის მიხედვით, წერს:

„ქართული წერა-კითხვა (ილიამ) პირველად ოჯახშივე შეიძინა. იქვე ბავშვობიდანვე ჰქონდა შესწავლილი ვეფხისტყაოსანი შოთა რუსთაველისა და ეგებთ ეს გარემოება იყოს მიზეზი, რომ განსვენებულმა საუკეთესოდ იცოდა ქართული ენა, ბადალი არ ჰყავდა სამშობლო ენის ცოდნაში... თვითონაც (ილიას) ბევრჯერ სიამოვნებით მოუგონებია ის ნეტარი დრო ყმაწვილობისა და ბავშვობისა, ოჯახში რომ ქალები (ჯერ დედა, ხოლო დედის გარდაცვალების შემდეგ მამიდა)—ასწავლიდნენ ვეფხისტყაოსანს“².

ილიას მშობლებს ექვსი შვილი ჰყოლია: კონსტანტინე, ნინო, ილია, ელისაბედი, თემური და სვიმონი.

ილიას უფროსი ძმა კონსტანტინე, რომელიც 1852 წელს მა-

¹ იხ. გრ. ყიფშიძე ილია ქავჭავაძის ბიოგრაფია (ილია ქავჭავაძის თქმულებანი, I, 1914 წ., გვ. IX).

² იხ. კრებული: „ილია ქავჭავაძის სიყვარული და დასაფუძვლა“, წერილი ა. ყ-სა, გვ. 69.

მას გაუგზავნია მოსკოვის უნივერსიტეტში შესასვლელად, მამის გარდაცვალების შემდეგ (იმავე 1852 წელს) — ჩამობრუნებულია საქართველოში. იგი ჯერ სრულიად ახალგაზრდა 22 წლისა მოუკლავთ ლეკებს 1854 წელს, როდესაც შამილის რაზმში თავს დაესხა წინანდალს და გაიტაცეს პოეტის ალექსანდრე ჭავჭავაძის შვილის დავითის სახლობა. კონსტანტინე კახეთიდან ტყვეების გამოსახსნელად წასულ მღევართა შორის ყოფილა და ლეკებთან შეტაკების დროს დაღუპულა. უმცროსი ძმა ილიასი სვიმონი სრულიად მცირეწლოვანი გარდაცვლილა. მესამე ძმა ილიასი — თემური — გარდაცვლილა 1860 წელს, 15 წლისა, როდესაც იგი პეტერბურგში კადეტთა კორპუსში სწავლობდა. ილიამ ლექსში „ძმის სიკვდილზედ“ დაიტირა უდროოდ დაკარგული უკანასკნელი უმცროსი ძმა, რომელიც ილიას ვანსაგუთრებით ჰყვარებია.

ილიას და-ძმებიდან შერჩნენ დები ნინო და ელისაბედი.

ილიას თავისი ოჯახური წრე ბავშვობის ხანისა ასახულა აქვს მოთხრობის „ნიკოლოზ გოსტაშაბიშვილის“ შესავალში, რომელიც ავტობიოგრაფიულ ელემენტებს შეიცავს.

უკვე ჭაღარაშერეული მწერალი აქ იგონებს თავის ბავშვობას, თავის სოფელს — „როცა ბლარტებივით გარს ვეზეიენით დედ-მამას ორნი დანი და სამნი ძმანი... ვხედავ, როგორ დაგვხარიან შვილებს დედა, მამა, როგორ შევხარით ბავშვურის სიხარულითა... მომესმის ჭკუა-დამჯდარი, სიყვარულიანი ლაპარაკი დედა-ჩემისა, მამა-ჩემისა...“

ილია იგონებს, თუ როგორ უნერგავდნენ მშობლები სამშობლო ქვეყნის სიყვარულს. ილია იგონებს მამის სიტყვებს: „ყველას უყვარს, შვილებო, თავის ქვეყანა, და როცა უქირს, ძნელია კაცმა უმტყუნოს და თავი არ გამოიმეტოს...“

*

ილია ათი წლისა იყო, როდესაც 1848 წელს (5 მაისს ძვ. სტ.) გარდაიცვალა ილიას დედა მარიამი, ჯერ კიდევ სრულიად ახალგაზრდა ქალი, 30 წლისა¹.

¹ იხ. ლიტერატურული მემკვიდრეობა, I, 1935 წ., გვ. 553.

ილიას მამამ გრიგოლმა ობლების აღზრდა მიანდო თავის ღას მაკრინეს. მაკრინე, გათხოვილი ივანე არაგვის ერისთავზე, ამ დროს დაქვრივებული იყო. გრიგოლის თხოვნით მაკრინე დაბრუნდა სამშობლო სოფელ ყვარელში და იტვირთა ობლების აღზრდა, რომელთაც ნამდვილი დედობა გაუწია.

ილიას დაი ელისაბედი თავის მოგონებაში წერს¹:

„დედა რომ გარდაიცვალა, დავრჩით ობოლნი, მცირეწლოვანნი. მამიჩემის დაი მაკრინე, მეუღლე ივანე არაგვის ერისთავისა, დარჩა ქვრივად. შვილი არა ჰყავდა. მამაჩემის თხოვნით გადმოსახლდა თავის ძმა გრიგოლთან, მიიღო დედობრივი მზრუნველობა ობლებზედ. ფრიად კეთილ, ქართულს მწიგნობრობაში განვითარებულს ყოვლად პატივცემულ ადამიანთან აღვიზარდენით...“

როდესაც ოთხი წლის შემდეგ, 1852 წელს, გარდაიცვალა ილიას მამა გრიგოლი, მთელი ოჯახის გაძლოლა ილიას მამიდას მაკრინეს დააწვა. მან ღირსეულად შეასრულა აღმზრდელის დიდი მოვალეობა და ნამდვილი პატრონობა გაუწია დაობლებულ ოჯახს.

ილიას დაი ელისაბედი წერს თავის მოგონებაში:

„...მამის ჩემის სიკვდილის შემდეგ ყოველივე ოჯახის მზრუნველობა, გამგებლობა, გადავიდა მამიდა მაკრინეზე... მამიდამ ამ დღიდან მოკიდებული 87 წლამდის ჩვენს ზრუნვაში გაატარა თავისი სიცოცხლის დღენი“.

არაა ინტერესს მოკლებული მოვიყვანოთ აქ აგრეთვე ცნობები ილიას პირველი ბიოგრაფის მ. ნასიძისა, რომელიც იცნობდა ილიას ოჯახს და რომლის ბიოგრაფიული ნარკვევი, როგორც მოვიხსენეთ, თვით ილიას სიცოცხლეში გამოქვეყნდა (1898 წელს). მ. ნასიძე წერს:

„ყველაზედ გამოჩენილ პირად პოეტის ოჯახში უნდა ჩაითვალოს მამიდა მისი მაკრინე, ერისთავის მეუღლე. ისა ბრძანდებოდა დიდი მწიგნობარი, დიდი განათლებული და ნაკითხი თავის დროის შესაფერისად“².

მ. ნასიძის აზრით, პატარა ილიაზე მამიდა მაკრინეს განსა-

¹ იხ. იქვე, გვ. 554 — 557.

² იხ. მ. ნასიძე („მე გახლავარ“), ილია ჭავჭავაძე, 1898 წ., გვ. 6.

კუთრებული გავლენა ჰქონდა, არა ნაკლები ვიდრე დღემამას.

მართლაც, მაკრინეს უდიდესი სიყვარული დაუმსახურებია თავისი ძმისწულებისა, კერძოდ ილიასი.

თუ როგორ აფასებდა ილია თავის აღმზრდელ მამიდას. თუ როგორი ნამდვილი შვილური სიყვარულით ექცეოდა იგი მას, ჩანს ილიას ქვემომოყვანილი წერილიდან მამიდასადმი.

ილია წერს ამ წერილს უკვე დავაუკაცებელი, ცხოვრებაში გამოსული განთქმული მწერალი (წერილი მოწერილია ღუშეთიდან — ყვარელში, სამოციანი წლების ბოლოს):

„საყვარელო მამიდაჯანი

.....თქვენმა მხიარულმა წიგნმა და კარგს ჭეიფზედ ყოფნამ, როგორც წიგნიდამ სჩანს, ჩემი სიხარული და სიამოვნება ჩვეულებრივს წრეს გადააცილა. ღმერთმან ყოველთვის მშვიდობით, ბედნიერად და სიამოვნებით გაცხოვროთ ჩვენდა სასიხარულოდ და სანუგეშოდ. მაგრამ, მამიდაჯან, არ ვიცი — უთქვენობა, რომ მე თქვენ არ გახლავარ, რად მაწუხებს აგრე?.. ღმერთი მოწამეა, რუსეთში ვყოფილვარ უფრო პატარა, რამოდენა ხანია ასე გარეთ ვფარევი და როგორც დაღლილი მგზავრი ველი — როდის მომცემს ბედი ნებას, რომ ჩემი თავი ჩემს ქოხს შევაფარო, — ეს ამდენი ხანია გართთა ვარ უთქვენოდ, მაგრამ როგორც ეხლა თქვენი ნახვა მე მინდა, ჩემს დღეში არ მომდომია. არ ვიცი, ეს რისგან არის? იმისაგან თუ, რომ ეხლა ბედმა ცოტად მაინც გამიღიმა (ცოლიც კარგი მყავს), ლუკმა პურსაც ჩემის ცოდვილობით ვშოვობ და მაქვს, იქნებ ამისაგან მინდა, რომ ამ ყოფაში თქვენა მნახოთ მხიარული, ბედნიერი ჯა ჩვენის ამ ყოფით ისიამოვნოთ. მე თქვენთან ყოფნა რომ მინდა, იმისათვის, რომ ბოლოს, ვინც თქვენ პატარაობაში დიდი მზრუნველობით გამოზარდეთ, ეხლა იმან თქვენის ათასნაირ შრომისათვის ხელის გულზედ ერბო-კვერცხი იწვას და ისე გაცხოვროთ. სიკეთე დაუფიწყარია და რაც თქვენ ჩვენთვის სიკეთე გიქნიათ, ეგ უფრო განსაკუთრებით უკვდავი არის ჩემთვის. მე რომ მინდა მანდ (ყვარელში) — გადმოსვლა, იმიტომ უფრო, რომ თქვენ თან გახლდეთ და ჩემი დღენი თქვენს პატივისცემაში, სიამოვნებაში დავლიო...“

ამას წერს თავდაჭერილი, სიტყვაძვირი ილია, რომელსაც, როგორც ოთარაანთ ქვრივს, არ უყვარდა თავის გულისნადების გამომძღავენება. რამდენი სიტბო და სიყვარული იგრძნობა ამ წერილში...

ასეთი იყო ოჯახური წრე, სადაც დაიბადა და იზრდებოდა ილია.

ილიას დედა ჯერ კიდევ ცოცხალი ჰყავდა, როდესაც, 1845 წელს, რვა წლის ილია მშობლებმა ნიაბარეს სოფლის საშინაო სკოლაში ადგილობრივ მთავართან.

ილია თავის ავტობიოგრაფიაში დაწვრილებით აგვიწერს ამ საშინაო პატრიარქალურს ხალხურ სკოლას, რომელიც ჩვეულებრივი იყო ძველად ქართულ სოფლებში.

„სწავლა რვა წლისამ დავიწყე ჩვენ სოფლისავე მთავართან ქართულის წერა-კითხვითა. მთავარმა ძალიან კარგად იცოდა ქართული და სახელი ჰქონდა განთქმული საღმრთო წიგნების კარგი მკითხველისა. ხოლო უმთავრესი ღირსება მისი ის იყო. რომ მონხიბლველი თქმა იცოდა ამბებისა. გვიამბობდა მდაბიურად და ბავშვისათვის ადვილად გასაგების ენით უფრო საღმრთო და სამშობლო ქვეყნის ისტორიის ამბებსა, ვის რა გმირობა მოემოქმედნა, ვის რა ფალავნობა გაეწია, ვის რა ღვაწლი და სიკეთე დაეთესა სამშობლოსა და სარწმუნოების სასარგებლოდ და დასაცველად.

„ბევრი ამ ამბავთაგანი ღრმად ჩამრჩა გულში, და ერთი მათ შორის — „ღიმიტრი თავდადებული“ — თემად გამოვიყენე მრავალი წლის შემდეგ. ერთი კიდევ პატარა საშობაო მოთხრობად დავწერე. ჩემს „გლახის ნაამბობში“ ზოგიერთს ადგილს ცხადად ამჩნევია კვალი მთავრის ამბების გავლენისა.

„მთავართან ვსწავლობდი ამავე ჩემ სამშობლო სოფლის გლეხკაცების შვილებთან. რამდენადაც მახსოვს, ხუთნი თუ ექვსნი იყვნენ. ყველანი შინიდან დავდიოდით მთავართან დილ-დილით და სწავლა გვქონდა მხოლოდ შუადღემდე. წერა-კითხვას. როგორც მახსოვს, სულ ერთ საათს ვანდომებდით. დანარჩენი დრო შუადღემდე იმაში გადიოდა, რომ ვთამაშობდით თვით მთავრის ზედამხედველობითა და ხელმძღვანელობით, და უმთავრესად უფრო იმაში, რომ ვისხედით და ვისმენდით იმის გასატაკებელ ამბებს“.

ამრიგად, როგორც ამას აღნიშნავს თვით ილია, „გლახის ნაამბობში“ — არის ავტობიოგრაფიული ელემენტები. „გლახის ნაამბობის“ მეხუთე თავში აღწერილი საშინაო სკოლა შეი-

უავს მოგონებებს ილიას ბავშვობის დროიდან. თვით სახე აღმზრდელისა, დახატული „გლახის ნაამბობში“, ილიას ამ პირველი მასწავლებლის სახეს წარმოგვიდგენს.

*

დასასრულ, აქ შევჩერდებით დანარჩენ ცნობებზე. რომლებიც ილიას ბავშვობის დროის შესახებ მოგვეპოვება.

ილიას დაი ელისაბედი წერს თავის მოგონებებში:

„ჩემის დის ნინოსაგან გამიგონია, ილია ბავშვობიდანვე თავის ტოლებში თურმე ირჩეოდა როგორც მშვიდი, წყნარი, დაძმობაში მოსიყვარულე. როდესაც ჩვენ ბავშვები ვთამაშობდით, იშვიათად მიიღებდა ჩვენთან მონაწილეობას თამაშობაში“-ო.

კობტა აფხაზი, ილიასთან ბავშვობიდანვე თანშეზრდილი, წერს, რომ ილიას ბავშვობაში ახასიათებდა მარტოობისადმი ლტოლვა, „როგორღაც მიუქარებელი და უფრო ჩუმი იყო“-ო. მაგრამ ამასთან ილია გონებამახვილი ბავშვი ყოფილა: „მეტისმეტეი მოსწრებული ხუმრობა იცოდა“-ო¹.

დიდად საყურადღებოა მოგონებანი ილიას გამდელის, გლეხის ქალის სალომე ლოლაძისა, რომელიც ბავშვობიდანვე ილიას ოჯახში იყო გაზრდილი. იგი გადმოგვცემს:

„ილია... ანგელოზივით ბავშვი იყო. ცელქობა და თამაშობა ავრე რიგად არ უყვარდა...

„მეტის-მეტად ხათრიანი ბავშვი იყო. ხმას არ აუმაღლებდა თავის დღეში მოსამსახურეს. ხშირად გაგზავნიდა ხოლმე მისი მამიდა მუშების დასათვალისწინებლად და სამუშაოდ დასაძახებლად. ილია მალე დაბრუნდებოდა მარტო და კი არავის მოიყვანდა. მამიდა გაუჯავრდებოდა ხოლმე. ილია კი უპასუხებდა: „ოჰ, მამიდაო, ისე ტკბილად სძინავთ ჩრდილში, რომ ვერ გავაღვიძე, შემეცოდნენო...“².

ილიას, როგორც ბავშვობაში, ისე შემდეგაც, ვიდრე მოხუცებამდე, ახასიათებდა უმცროსებთან მოქცევის დროს ასეთი განსაკუთრებული თავაზიანობა.

¹ იხ. კობტა აფხაზის მოგონებანი, გამოქვეყნებულია კრებულში „ლიტერატურული მემკვიდრეობა“, I, 1935 წ., გვ. 563 — 5.

² იხ. ლიტერატურული მემკვიდრეობა, I, 1935 წ., გვ. 557.

ილიას დაი ელისაბედი თავის მოგონებებში აღნიშნავს:

„სამოცდარვა წელიწადი ვიცხოვრეთ, არ მანსოვს მაღალის სიტყვით გასჯავრებოდეს მოსამსახურეს. ჩვენ და-ძმობაშია ცდიდი სიყვარულით, თავაზიანობით გვექცეოდა“-ო.

აქ ცალკეა აღსანიშნავი, რომ ილია ბავშვობიდანვე იჩენდა განსაკუთრებულ სიყვარულს ქართული ხალხური სიტყვიერებისადმი, მას იტაცებდა ხალხური ლექსები, ზღაპრები.

ილიას გამდელი სალომე ლოლაძისა მოგვითხრობს:

„ხშირად მოიხმობდა ხოლმე ბავშვი ილია ბიჭ-მოსამსახურეებს და ლექსებს ათქმევინებდა“-ო.

კობტა აფხაზი აგრეთვე საგანგებოდ აღნიშნავს ილიას განსაკუთრებულ სიყვარულს ხალხური სიტყვიერებისადმი.

•

ილია მეთერთმეტე წელში იყო გადამღვარი, როდესაც მამამ 1848 წლის იანვრისათვის ჩამოიყვანა იგი თბილისში სასწავლებელში შესაყვანად (სწავლა ამ დროს პანსიონებში და ეიმნაზიებში 1 იანვრიდან იწყებოდა).

ილია მამამ მიაბარა პანსიონში, რომელიც ეკუთვნოდა პედაგოგს რაევსკის. ეს პანსიონი კერძო სასწავლებელი იყო და სასწავლო კურსით პროგიმნაზიას წარმოადგენდა.

რაევსკის პანსიონი საუკეთესოდ ითვლებოდა თბილისის სასწავლებელთა შორის. სასწავლო ნაწილის გამგე და ფაქტიური ხელმძღვანელი პანსიონისა ყოფილა მასწავლებელი ჰაკე¹.

ილია ამ პანსიონში სწავლობდა 1848 — 1851 წლებში.

თავის ავტობიოგრაფიაში ილია, ეხება რა პანსიონში ყოფნის ხანას, პანსიონის მასწავლებელთაგან განსაკუთრებული პატივისცემით იგონებს ჰაკეს, რომელიც გამოჩენილი პედაგოგი ყოფილა.

ილია წერს:

„პანსიონს მაშინ განაგებდა მხოლოდ ერთი ჰაკე. ჰაკე გერმანელი იყო, ყოველმხრივ განათლებული კაცი. გერმანიიდან დაიბარა მაშინდელმა კავკასიის ცალკე კორპუსის კომანდირმა ნე-

¹ 1850 წლიდან პანსიონი რაევსკიმ გადასცა იანიცკის, მაგრამ ამის შემდეგაც სასწავლო ნაწილის გამგედ და პანსიონის ფაქტიურ ხელმძღვანელად ჰაკე დარჩენილა.

იტგარტმა თავისი შვილების აღსაზრდელად, ხოლო ნეიტვარტის შემდეგაც თბილისში დარჩა და პედაგოგ რაევსკისთან ერთად პანსიონი დააარსა. ჰაკე სასტიკი კაცი იყო, მაგრამ თან იმოდენად მამობრივ მზრუნველობას იჩენდა შეგირდების მიმართ, იმოდენას სცდილობდა და ყურს უგდებდა მათს ზნეობრივსა და გონებრივ განვითარებას, რომ თითქმის მთელს თავისუფალ დროს კლასში მეცადინეობის შემდეგ იმათ ანდომებდა, ხან ემუშაიფებოდა, ხან ართობდა მუსიკითა და მართავდა ხელდახელ კონცერტებს როიალზედ, რომლის დაკვრაც საუცხოვოდ იცოდა“.

ილიამ პანსიონის პროგიმნაზიული კურსი დაამთავრა 1851 წელს და 1852 წლის იანვრიდან შევიდა გიმნაზიაში, სადაც იგი მეოთხე კლასში მიტლიათ.

ილია ახალშესული იყო გიმნაზიაში, როდესაც იმავე 1852 წელს 8 დეკემბერს გარდაეცვალა მამა. ამის შემდეგ ილიას ოჯახი უკიდურეს მატერიალურ გაჭირვებაში ჩავარდნილა.

ჩვენ უკვე მოხსენებული გვქონდა, რომ ილიას მამას გრიგოლს თავს დააწვა დიდი ვალები გარდაცვლილი ძმებისა. ამ ვალების მხოლოდ ნაწილის გადახდა შესძლო თავის სიცოცხლეში გრიგოლმა, ხოლო ნაწილი ისევ დაუფარავი დარჩა. იყო იმის საფრთხე, რომ ვალებში გაყიდულიყო გრიგოლისაგან დარჩენილი მცირე მამული და ობლებს მოელოდათ უსახლკაროდ დარჩენა.

თბილისის გუბერნატორი გენ.-ლეიტენანტი ანდრონიკაშვილი თავის მოხსენებაში ამიერკავკასიის სამოქალაქო მმართველობისადმი სწერდა, რომ გრიგოლ ჭავჭავაძის ობლები დარჩნენ „без всякой надежды к дальнейшему существованию, лишеными даже призрения, по неимению близких родных, так что участь этих несчастных сирот возбуждает в уезде всеобщее сострадание...“ თბილისის გუბერნატორი, აცნობებდა რა ამას ამიერკავკასიის სამოქალაქო მმართველობას, ითხოვდა, რათა მიეღოთ მხედველობაში გრიგოლ ჭავჭავაძის სამხედრო დამსახურება, დახმარება აღმოეჩინათ გრიგოლ ჭავჭავაძის ოჯახისათვის და გრიგოლის მცირეწლოვანი ობლები ილია და თეიმურაზი მიეღოთ სასწავლებელში სახელმწიფო ხარჯზე.

ამიერკავკასიის სამოქალაქო მმართველობამ ეს შუამდგომლობა უშედეგოდ დატოვა. გრიგოლ ჭავჭავაძის ოჯახს მთავრობისაგან არ აღმოსჩენია არავითარი დახმარება და არც ილია მიუღიათ სასწავლებელში სახელმწიფო ხარჯზე. საქმე დაიწყო და დასრულდა უბრალო კანცელარიული მიმოწერით¹.

მხოლოდ ილიას მამიდის მაკრინეს გაჰქრიახობისა და თაოსნობის შედეგი იყო, რომ მან, ნათესავების დახმარებით, ობლების სახლ-კარი გადაარჩინა გაყიდვას და რომ ილიამ შესძლო სწავლის განგრძობა.

მაგრამ მთელი იმ ხნის მანძილზე, ვიდრე ილია სასწავლებელში იყო, იგი დიდ მატერიალურ სივიწროვეს განიცდიდა.

*

თბილისის გიმნაზია, სადაც ილია სწავლობდა 1852 — 1856 წლებში, უძველესი საშუალო სასწავლებელი იყო თბილისში.

იმ წლებში, როდესაც ილია გიმნაზიაში სწავლობდა, გიმნაზიის საპატიო მზრუნველად იყო ცნობილი საზოგადო მოღვაწე დიმიტრი ყიფიანი. გიმნაზიაში მსახურობდა (მოწაფეთა ზედამხედველად) ლიტერატორა ივანე კერესელიძე, შემდეგ „ცისკრის“ რედაქტორი.

გიმნაზიაში ილიასთან ერთად სწავლობდნენ მთელი რიგი მოწაფეები, რომლებაც შემდეგ იყვნენ ილიას თანამშრომელნი საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ასპარეზზე, ან შეგობრები: ნიკოლოზობერიძე, შემდეგ საზოგადო მოღვაწე, თანამშრომელი ილიას ჟურნალის „საქართველოს მოამბისა“; დავით ყიფიანი (ძმისწული დიმიტრი ყიფიანისა), აგრეთვე თანამშრომელი „საქართველოს მოამბისა“; პეტრე ნაკაშიძე, რომელსაც ილიამ უძღვნა თავისი „ქართველის დედა“ და „დიმიტრი თავდადებული“; ივანე პოლტარაკვი, რომელსაც ილია წინამძღვარიშვილთან ერთად — ილიამ უძღვნა „აჩრდილი“; დიმიტრი ყაზბეგი (ბიძაშვილი მწერლის სანდრო ყაზბეგისა); ეოხტა აფხაზი, ილიას თანშეზრდილი ამხანაგი და ნათესავი, ავტორი მოგონებებისა ილიაზე.

¹ ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის ფონდი 3, საქმე 3728, ფ. 1 — 3, 11; საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., 167 — 9.

ილიას გიმნაზიელობის დროის შესახებ შენახულა ცნობები კონტა აფხაზის მოგონებებში. კონტა აფხაზის ცნობით, ილია გიმნაზიაში თუმცა ნიჭიერ და გონებაჯახსნილ შეგირდად ითვლებოდა, მაგრამ გიმნაზიური საგნების სწავლას გულს არ უდებდაო; ილია გიმნაზიის კურსის საგნებისათვის მხოლოდ მაშინ იცლიდა, როდესაც გამოცდები ახლოვდებოდაო. ისე კი მთელ დროს გიმნაზიაში, ისევე როგორც შემდეგ უნივერსიტეტში, ილია სულ სხვა წიგნების კითხვას ანდომებდაო, — გადმოგვცემს კონტა აფხაზი.

აღსანიშნავია, რომ ილია, რომელიც თავის ავტობიოგრაფიაში პატივისცემით იგონებს პანსიონის მასწავლებელს ჰაქეს, როგორც გამოჩენილ პედაგოგს, არას ამბობს გიმნაზიის მასწავლებელთა შესახებ. ჩანს არც გიმნაზიის მასწავლებლებს დაუმსახურებიათ ილიას სიყვარული, და არც ბიუროკრატიული სულით გაქლენილი იმდროინდელი გიმნაზიური აღზრდა, რომელიც მომავალი ჩინოვნიკების მომზადებას ისახავდა საგნად, არ იზიდავდა ახალგაზრდა ილიას.

თუ რამდენად გულგრილად ეკიდებოდა ილია გიმნაზიურ აღზრდას, ჩანს შემდეგის მიხედვით. ილიამ 1856 წელს თუმცა დაამთავრა გიმნაზიის კურსი, მაგრამ საბოლოო გამოცდები აღარ ჩაუბარებია. და როდესაც 1857 წელს ილია გაემგზავრა პეტერბურგს უნივერსიტეტში შესასვლელად, სავალდებულო გამოცდები მან პეტერბურგში ჩააბარა, უნივერსიტეტში შესვლისას.

ილია გიმნაზიელობის დროს ყოველ ზაფხულს სოფელში ატარებდა. თვით ხალხთან უშუალო კავშირი აძლევდა მას იმ სულიერ საზრდოს, რომელმაც გამოზარდა საქართველოს არწივი.

ილიას უკვე ახალგაზრდობიდანვე იტაცებდა სულ სხვა სამყარო... ილიას გული ადრევე გამსჭვალულა მისი დამონებული სამშობლოს სიყვარულით.

„ა გვიყოლია სიყრმიდანვე ჩვენ ქართველის ბედში და დაე გვიძახონ, ჩვენ მის ძეხნით დავლიოთ დღენი“, —

ამბობს ილია ლექსში „ჩემო კალამო“.

ილიასთან თანშეზრდილი მისი სიყრმის მეგობარი კოხტა აფხაზი, რომელიც, როგორც მოვიხსენეთ, ილიასთან ერთად სწავლობდა, და რომელიც ილიასთან ერთად ატარებდა ზაფხულს კანთში, მოგვითხრობს ილიას შესახებ:

„მამულის უანგარო სიყვარული პატარაობიდანვე შეჰყვა ილიას. მეტისმეტად უყვარდა ბაასი გლუხკაცებთან, მეტადრე მოხუცებულებთან. ჰკრეფდა და აგროვებდა ზღაპრებს, ანდაზებს, გამოცანებს. უყვარდა მესტვირეები და სიამოვნებით უგდებდა ყურს...“

ილიას გიმნაზიელობის დროს, როდესაც ილია ზაფხულს კანთში ატარებდა, ეკუთვნის ერთი შემთხვევა, რომელიც მომავალში გახდება წყარო ილიას შთაგონებისა „კაკო ყაჩაღი“-ს შექმნისას.

ამ შემთხვევის გამო კოხტა აფხაზი შემდეგს მოგვითხრობს თავის მოგონებებში:

„კაკო გახლდათ ერთი კარდანახელი გლეხი, ვინმე გაუხარაშვილი, რომელმაც მართლა ესროლა თავის ბატონს (რომელიც ვაჩნაძეს) და ყაჩაღად გავარდა. იმალებოდა ალაზნის (კარდანახის) ტყეში.

„ერთხელ ილია სწორედ იმ გზით მოდიოდა ჩვენსა კარდანახში. თან ახლდა ბიჭი. უცბად ერთ ალაგას წინ წასდგომია შეიარაღებული გაუხარაშვილი და შეუჩერებია, გამოუკითხავს ვინაობა და მოგზაურობის მიზანი. რომ გაუგია ჭავჭავაძის გვარი, უკითხავს: „ჭავჭავაძეს კარდანახში რა უნდაო?“ ბიჭს აუხსნია, რომ კარდანახში თავის ნათესავ აფხაზიანთსა მიდისო. მაშინ ყაჩაღს თოფი დაუშვია ძირს და ილია მიუწვევია თავის ბინაზე, კარგად გამასპინძლებია და დაუთვრია კიდევ, ასე რომ ილია, როდესაც ჩვენსა მოვიდა, ბარბაცებდა და მარტო იმას გაიძახოდა: „დამაძინეთ, დამაძინეთო!“ მეორე დღეს კი გვიამბო თავისი თავგადასავალი, ხოლო დაუმატა, რომ გაუხარაშვილი სულ ბატონებს სწყევლის და აგინებსო“.

არაა ინტერესს მოკლებული მოვიყვანოთ აგრეთვე მეორე ეპიზოდი, რომელზედაც იგივე კოხტა აფხაზი მოგვითხრობს:

„ილიას საზოგადოდ ნადირობა არ უყვარდა. მახსოვს ერთხელ ალაზანზედ წავედით რამდენიმე კაცი სანადიროდ. დავ-

დექით. ჩემს გვერდზე ცოტა მოშორებით იდგა ილია. ხშირი და დიდი ტყე იყო. ძაღლებმა უკვე დაჰყეფეს, როგორც ეტყობა კვალს მიაგნეს. გაფაციცებით ველი ნადირს და არ გავიდა ბევრი ხანი, რომ გამოჩნდა დიდი ირემი, მაგრამ ხეებს ისე იყო მოფარებული, რომ ვერ ვესროდი; ილიასათვის კი ირემი მარჯვედ იდგა. ველი გულის ფანცქალით, რომ აი ან ეხლა გავარდება ილიას თოფი, ან ეხლა მეთქი, თქვენც არ მომიკვდეთ. კარგა ხანი გავიდა, იდგა, იდგა ირემი, მერმე ერთი დაიფრუტუნა და გადახტა და გაჰქრა ტყეში. გავექანდით ილიასაკენ, დავუწყვე ჯავრობა: „კაცო რა ჰქენი, რატომ არ ესროლე?“ — „უჰ, ისეთი ლამაზი, ისეთი მოხდენილი რამ იყო, რომ მაგას როგორ ვესროდი, როგორ გავიმეტებდი“.

მკითხველს, აქ რასაკვირველია, მოაგონდება ის შეუდარებელი, სურათი ირემზე ნადირობისა, რომლითაც იხსენება ილიას ერთ-ერთი პირველი მხატვრული ნაწარმოები „გლახის ნაამბობი“.

*

ილიამ, როგორც მოვიხსენეთ, 1856 წელს დატოვა გიმნაზიის კედლები.

მომდევნო წელს, 1857-ში, ილია შეუდგა მზადებას რუსეთში წასვლისათვის, პეტერბურგის უნივერსიტეტში შესასვლელად.

1857 წლის გაზაფხულზე ილია გაემგზავრა პეტერბურგს.

ილია ამ დროს მეოცე წელში იყო გადამდგარი. ილია სულიერად უკვე დავაჟაკებული იყო. იგი სიმწიფეში შედიოდა როგორც პოეტი. არწივი ამ დროს პირველად შლიდა ფრთებს.

გამოსათხოვარ ლექსში, რომელიც ილიამ უძღვნა თავის სამშობლოს მთებს, ილია ამბობს:

სამშობლოს მთებო! თქვენი შვილი განებებთ თავსა,
მაგრამ თქვენ ხსოვნას ვერ მივცემ მე დავიწყებასა.
თქვენ ჩემთან ივლით გაუყრელად, ვით ჩემი გული,
თქვენთან, ჰე მთებო, ბუნებითა შეუღლებული!

.....

... აწ მომწონს თავი, გეგობრებო, რომ დაბადება
თქვენ შორისა მხვდა, ბუნებისა თქვენის ვარ შეალი,
ვრიგალთა, მეხთა, ქსხილთ შორის ქართულად გაზრდალი.

როდესაც სამშობლოდან გამგზავრებული ილია საქართველოს სამხედრო გზით უახლოვდებოდა კავკასიონის მთავარ უღელტეხილს ჯვართა-ყელს, ილიას შემოხვდა გრიგოლ ორბელიანი.

ილიას სამუდამო კეთილსახსოვრად დარჩა ეს შეხვედრა. თვით ილიას ნაამბობი ამ შეხვედრის შესახებ ჩაწერილი აქვს იონა მეუნარგია¹:

„ჩვენ რომ რუსეთში მივდიოდით და კავკასიონის მთებზე ვიწყეთ ასვლა, — გვითხრა სხვა დროს ილიამ, — მღეთის დაშვებაზე შემოგვეყარა გრიგოლ ორბელიანი, რომელიც რუსეთადამ ბრუნდებოდა თბილისს. გრიგოლი ფეხით მოდიოდა, ჩვეულღებრივად ზურგს უკან ხელშემოწყობილი, პირმლიმარე, დაფიქრებული; დაშორებით მოსდევდა მას ნელი ნაბიჯით ეტლი. ჩვენ რომ დავინახეთ პოეტი თავისი გარემოთი — კავკასიის მთებით და ღრუბლებით გარშემოზღუდული, აღტაცებით ვთქვით ერთმანეთში: სწორედ ეხლა ამ დამშვიდებულ გულზე ლექსს რასმე უწერს ამ მშვენიერს ბუნებასაო“.

თითქოს ნიშნეული იყო ეს შეხვედრა ორი სხვადასხვა ეპოქის მწერლისა კავკასიონის უღელტეხილთან. იმ დროს როდესაც გრიგოლ ორბელიანი ეშვებოდა მწვერვალებიდან, ილია აღიორდა კავკასიონზე.

---

¹ იხ. იონა მეუნარგია, ილია ჭავჭავაძე, 1937 წ., გვ. 17.

III

სტუდენტობის წლები

ილია პეტერბურგში ჩავიდა 1857 წლის ზაფხულში (ივლისში).

ილიამ ჩააბარა უნივერსიტეტში შესასვლელი გამოცდები და 1857 წლის 15 ოქტომბერს ჩაირიცხა სტუდენტად პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე (კაპერალურ განყოფილებაზე)¹.

ილიამ უნივერსიტეტში დაჰყო 1857 — 1861 წლები, ოთხი წელი.

„იცე, მკითხველო, — ამბობს ილია „მგზავრის წერილებში“, — ეს ოთხი წელი რა ოთხი წელიწადია! პირველი, რომ მთელი საუკუნეა მისთვის, ვინც თავის ქვეყანას მოშორებია. მეორე, ეგ ოთხი წელიწადი ცხოვრების საძირკველია, ცხოვრების წყაროს სათავეა, ბეწვის ხილია, სიბნელისა და სინათლის შუა ბედისაგან გადებული... ო, ძვირფასო ოთხო წელიწადო! ნეტავი იმას, ვისაც შენგან გადებული ბეწვის ხილი ფეხთა-ქვეშ არ ჩასტყდომია, ნეტავი იმას, ვინც შენ რიგიანად მოგიხმარა“.

*

პეტერბურგის უნივერსიტეტი ილიას დროს ყველაზე მოწინავე უმაღლეს სასწავლებლად ითვლებოდა რუსეთში.

უნივერსიტეტის რექტორად იყო პ. პლეტნევი, ლიბერალუ-

¹ იხ. ლიტერატურული მემკვიდრეობა, I, 1925 წ., გვ. 558.

რი მიმართულების ადამიანი, ძველი მეგობარი ა. პუშკინისა, რომელზედაც პუშკინი ამბობს (ევგენი ონეგინის მიძღვნაში) —

„...Души прекрасной,
Святой исполненной мечты“.

უნივერსიტეტის პროფესორთაგან ილიას დროს გამოირჩეოდნენ: ვ. სპასოვიჩი, კ. კაველინი, ბ. უტინი (სამივე ესენი იურიდიულ ფაკულტეტზე კითხულობდნენ ლექციებს, სადაც სწავლობდა ილია), ნ. კოსტომაროვი (რუსეთის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი), მ. სტასიულევიჩი (მსოფლიო ისტორიის სპეციალისტი), ა. პიპინი (მსოფლიო ლიტერატურის ისტორიკოსი).

აღსანიშნავია, რომ რექტორი პლეტნევი და პროფესორები სპასოვიჩი, კაველინი, უტინი, სტასიულევიჩი და პიპინი დათხოვნილი იქმნენ უნივერსიტეტიდან 1861 წელს, სტუდენტების არეულობასთან დაკავშირებით. როგორც შემდეგ დავინახავთ, სტუდენტების ამავე არეულობის გამო დათხოვნილ იქმნა უნივერსიტეტიდან აგრეთვე ილიაც.

ნ. ნიკოლაძის ცნობით, იმდროინდელი სტუდენტობის განსაკუთრებით საყვარელი პროფესორები ყოფილან სპასოვიჩი, კოსტომაროვი და სტასიულევიჩი.

„ყველას ეს სამი სჯობდა“—ო, — წერს ნ. ნიკოლაძე, — „სხვები რაღაც უფერულები იყვნენ, უძვლო-უფხონი, წელმოწყვეტილები, კითხულობდნენ რაღაც უხალისო საგნებს უხალისო ხმით...“ ამიტომაცო, — წერს ნ. ნიკოლაძე, — „დავდიოდით არა იმ პროფესორების ლექციებზე, რომელთა მოსმენაც ფაკულტეტის წესებით სავალდებულო იყო, არამედ მთელ სტუდენტობის საყვარელ პროფესორების ლექციებზე“¹.

*

ილიამ, როგორც მოვიხსენეთ, უნივერსიტეტში დაჰყო 1861 წლამდე, ოთხი წელი.

ილიას სტუდენტობის დროის შესახებ მოიპოვება მოგონებანი ილიას მეგობრის კონტა აფხაზისა, რომელიც ილიასთან ერთად სწავლობდა როგორც გიმნაზიაში, ისე უნივერსიტეტ-

¹ იხ. ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, I, 1931 წ., გვ. 86, 95.

შიაც, და ნიკო ნიკოლაძისა, რომელიც ილიას შემდეგ ჩავიდა პეტერბურგში; ნიკო ნიკოლაძის დროს პეტერბურგის სტუდენტობაში ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო ხსოვნა სტუდენტ ილიას შესახებ, რომელიც პეტერბურგის ქართველი სტუდენტობის ყველას მიერ აღიარებულ ხელმძღვანელად ითვლებოდა.

კოხტა აფხაზი ილიას სტუდენტობის დროის შესახებ შენდეგს გადმოგვცემს:

„უნივერსიტეტში ილიას განსაკუთრებით პოლიტიკური და ეკონომიური სამეცნიერო საგნები აინტერესებდა. აქაც იგივე ჩვეულება ჰქონდა (რაც გიმნაზიაში), მთელი წელიწადი სამოსწავლო საგნებს ყურადღებას არ აქცევდა და სულ სხვა წიგნების კითხვაში იყო გართული, კითხულობდა სხვათა შორის ბევრს ძველ ქართულ წიგნებს. მოახლოვდებოდა ეგზემენები და ილია სწავლას შეუდგებოდა. დღე-ღამეში ხშირად 18 — 20 საათს მუშაობდა და რამდენჯერ მინახავს რომ წიგნთან მჯდომარეს ჩასძინებია... ჩვენ სტუდენტები ხშირად ვიკრიბებოდით და ვბაასობდით როგორც საზოგადო კითხვებზედ, აგრეთვე ჩვენს დაბეჩავებულს სამშობლოს მომავალზედ. ვკითხულობდით ხშირად ქართულ წიგნებს“.

ნიკო ნიკოლაძე წერილში „ახალი ახალგაზრდობა“, რომელიც 1873 წელს გამოქვეყნდა, გადმოგვცემს საყურადღებო ცნობებს 60-იანი წლების ქართველ სტუდენტობის აღზრდაზე და კერძოდ ილია ქავჭავაძეზე.

„გაკვრით თვალს გადავაავლებთ იმ მდგომარეობას და გარემოებას, — წერს ნიკო ნიკოლაძე, — რომელშიაც იზრდებოდა მაშინდელი ჩვენი ახალგაზრდობა...“

„ვისაც მაშინ დიდი ნიჭი ჰქონდა, ვისაც მძლავრი ტვინი დაპყლოდა, ის თვითონ იკაფავდა გონების გახსნის გზას. იმას როდი აკმაყოფილებდა ადამის წლის პროფესორების დაძველებული და მამა-პაპური ლექციები, იმას... მოსვენებას არ აძლევდა ის კითხვები, რომელნიც ხეირიანი ახალგაზრდობის გონებაში ჯგუფ-ჯგუფად იბადებიან და პასუხს მოუსვენრად ეძებენ. ამისთანა ყმაწვილები თვითონ, თავიანთი შრომით და გაგებულებით შეუდგნენ გონების გამხსნელ სწავლას, რომელთაც არავითარი კავშირი არ ჰქონდათ პროფესორებას ლექ-

ციებთან. ცხოვრების დაკვირვებით, ლიტერატურის გაცნობით, კითხვით, ფიქრით, ბაასით, მოქმედებისა და წერის ცდით, მეცადინეობდნენ ესენი დამზადებულებს ჩვენი ხალხის სასარგებლო მსახურებად და რამდენადაც კი მაშინდელი გარემოებები და მათი ნიჭი იმათ ამის ნებას აძლევდნენ, კიდევ დაემზადნენ. ამგვარი იყო, მაგალითად, ილია ჭავჭავაძის და ზოგიერთი ამ დროის ახალგაზრდების დამზადება. სხვები, ნაკლები ნიჭისა და ჭკუის პატრონები, ძველ გატყეპნილ გზას შეუდგნენ¹.

მეორე თხზულებაში, — „სტუდენტობის პირველი დრო“, რომელიც დაიბეჭდა 1879 წელს, ნიკო ნიკოლაძე წერს:

„ჩემს დღეში არ დამავიწყდება ის აზრი, რომელიც ერთმა უფროსმა სტუდენტმა, ერთმა ავტორიტეტმა გამოთქვა ჩვენსა, როცა „სოვრემენიკის“ კითხვაზე წამესწრო.

„ — გაიხსენე ჩემი სიტყვები, — მითხრა, — თუ შენც ისე არ წახდე, როგორც ი. ჭავჭავაძე წახდა. ისიც აქ შილერის, ბაირონის და ვალტერ-სკოტის კითხვის მეტს არას შვრებოდა... უდიპლომოდ წაბრძანდა... აბა ახლა რა ადგილი უნდა მიიღოს იმან?..“².

ილია ჭავჭავაძემ, რომელიც, ნიკო ნიკოლაძის სიტყვით, „თვითონ იკაფავდა გონების გახსნის გზას“, და რომელიც „ცხოვრების დაკვირვებით, ლიტერატურის გაცნობით, კითხვით, ფიქრით, ბაასით, მოქმედებით და წერის ცდით მეცადინეობდა დამზადებულებს ჩვენი ხალხის სასარგებლო მსახურებად“, — მართლაც გოლიათური შრომა გასწია და უნივერსალურად განათლებული დაბრუნდა სამშობლოში.

თავდაპირველად აღსანიშნავია, რომ ილია, როგორც ირკვევა, სტუდენტობის დროს განსაკუთრებით ბევრს მუშაობდა ქართული მწერლობის, ქართული მრავალსაუკუნოვანი კულტურის ძეგლთა შესწავლაზე.

კოხტა აფხაზი თავის მოგონებაში, როგორც ვნახეთ, საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ილია „მთელი წელიწადი... წიგნების

¹ იხ. ჟურნალი „კრებული“, 1873 წ., № 1, გვ. 292 — 3.

² იხ. ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, I, 1931 წ., გვ. 67.

კითხვაში იყო გართული“ და რომ იგი კითხულობდა კერძოდ „ბევრს ძველ ქართულ წიგნებს“.

ნიკო ნიკოლაძე თავის „მოგონებებში 60-იან წლებზე“ წერს:

„ქართველ სტუდენტებს, რომელთაც ხელმძღვანელობდა ილია ჭავჭავაძე, ძველი ქართული წიგნების და ხელნაწერების კარგა გვარიანი კოლექცია შეეგროვებინათ და თავზედ ევლებოდნენ“¹.

ძველი ქართული მწერლობის ძეგლთა ამ კოლექციის დაგროვებაში, როგორც ირკვევა, დიდი დახმარება გაუწევია ქართველი სტუდენტობისათვის ცნობილ ლექსიკოგრაფს დავით ჩუბინაშვილს, რომელიც ქართული ენის პროფესორად იყო პეტერბურგის უნივერსიტეტში და რომლის ლექციებსაც ისმენდა ილია ჭავჭავაძე. ცნობილია, მაგალითად, რომ დავით ჩუბინაშვილმა გადასცა ქართველ სტუდენტობას გარდაცვლილი სალომე ბატონიშვილის მდიდარი ბიბლიოთეკა ძველი ქართული წიგნებისა და ხელნაწერებისა, რომელშიაც, სხვათა შორის, შედიოდა ვახტანგ VI-ის მიერ გამოცემული „ვეფხისტყაოსანი“, ქართულ მათიანეთა კრებული „ქართლის ცხოვრება“, ვახუშტი ბატონიშვილის „საქართველოს ისტორია“, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი, სულხან-საბა ორბელიანის იგავ-არაკთა წიგნი „სიბრძნე-სიცრუისა“, სულხან-საბა ორბელიანისავე ლექსიკონი და სხვანი.

ილიას, როგორც ირკვევა, სტუდენტობის დროსვე საფუძვლიანად შეუსწავლია ახალი ქართული ლიტერატურის გვერდით ძველი ქართული მწერლობა, რომლის დიდი დამფასებელი რჩება ილია მთელი თავისი ლიტერატურული მოღვაწეობის მანძილზე.

წერილში „რა მიზეზია რომ კრიტიკა არა გვაქვს“, ილია ეკამათება იმ პირთ, რომელნიც აცხადებდნენ, რომ ვითომც ქართული ლიტერატურის სიღარიბით ახსნებოდა ქართული კრიტიკის უქონლობა; ილიას აზრით აქ არა თუ სიღარიბეა, არამედ დიდი და დაუფასებელი სიმდიდრე; „ჩვენ არას ვიტყვი, —

¹ იხ. ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, I, 1931 წ., გვ. 95.

ამბობს ილია, — ჩვენს ძველს ლიტერატურაზედ, რომელსაც ასეთის სიუზვით ასხივოსნებს „ვეფხისტყაოსანი“, ეს უძირო მორევი, ზღვა აზრისა და გრძნობისა. ჩვენ არას ვიტყვით არც დავით გურამიშვილზედ, რომლის პოეზია პირს არ შეირცხვენს თუნდ ლუკრეცის, ვირგილის და ჰორაციის პოეზიას დაუყენოთ პირისპირ... არას ვიტყვით მეფე ვახტანგ VI-ზე, არჩილ მეფეზე, თეიმურაზ I-სა და II-ზე, რომელთაც, ნამეტნავად პირველ ორს, ვერაგინ შესწამებს სიმჩატეს აზრებისას და გრძნობებისას, რომლებიც მოელიან გონებაშახვილს კრიტიკოსს, რომ თავისი მიუწყონ და სამართლიანის შარავანდელით ნოჰროთონ მათი ღირსშესანიშნავი გონებრივი ღვაწლი.

„საკნაოა გავიხსენოთ ამ მეცხრამეტე საუკუნის პოეზია და მისანი წარჩინებულნი წარმომადგენელნი ალ. ჭავჭავაძედან დაწყებული დღევანდელ მწერლებამდე...“¹.

ძველი ქართული მწერლობის მდიდარი მემკვიდრეობიდან ილია, გარდა რუსთაველისა, რომელიც ბოლომდე დარჩა ილიას უსაყვარლეს მწერლად, გარდა დავით გურამიშვილისა და სხვა დასახელებული მწერლებისა (ვახტანგ VI, არჩილი, თეიმურაზ I, თეიმურაზ II), ძველი ქართული პროზიდან განსაკუთრებით მაღლა აყენებდა „ვისრამიანს“ (რომელიც ილიამ შემდეგ გამოსცა კიდევ) და სულხან-საბა ორბელიანს. გარდა საბას პროზისა, ილია დიდად აფასებდა აგრეთვე საბას დიდაქტიკურ პოეზიასაც; შემთხვევითი არაა, რომ ილიას ლექსს „ალაზანს“, რომელიც სტუდენტობის დროს 1859 წელს არის დაწერილი, ეპიგრაფად წამბღვარებული აქვს სულხან-საბა ორბელიანის ლექსი „ქილილა და დამანა“-დან, ხოლო „დამაკვირდი“-ში, რომელიც შემდეგ „ივერიაში“ იბეჭდებოდა, ილია მიმართავს, რუსთაველთან და გურამიშვილთან ერთად, — საბას.

გარდა ქართული კლასიკური მწერლობის მემკვიდრეობის შესწავლისა, ილია სტუდენტობის დროსვე საფუძვლიანად გასცნობია საქართველოს ისტორიას, იმ დროს ცნობილი წყაროების მიხედვით. „აჩრდილის“ პირველ ვარიანტში, რომელიც სტუდენტობის დროს, 1858 — 1859 წლებშია დაწერილი, ჩვენ

¹ იხ. ილია ჭავჭავაძე, ტ. IV, 1927 წ., გვ. 162.

გვაქვს გამოძახილი როგორც ქართულ მატრიანეთა, „ქართლის ცხოვრებისა“, ისე ანტიკური ხანის ავტორების ცნობებისა საქართველოს წარსულის შესახებ.

ახალი ქართული მწერლობიდან ილია დიდად აფასებდა მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის პოეტებს — ალექსანდრე ჭავჭავაძისა და გრიგოლ ორბელიანს. განსაკუთრებით გრიგოლ ორბელიანს „ღრმად ეროვნული პოეზია“ (— როგორც ამბობს თვით ილია) — ადრიდანვე ყოფილა ილიას სიყვარულის საგანი.

მაგრამ ნამდვილი სულიერი წინაპარი ილიასი, ეს არის გენიოსი ქართველი პოეტი ნიკოლოზ ბარათაშვილი, რომელმაც მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში დასახა ახალი გზები ქართული ლიტერატურის განვითარებისა.

რადგან ღღემდე ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობაში ილია ჭავჭავაძის შემოქმედებისა და მსოფლმხედველობის გამო უფრო გარეშე წყაროების ძიებას ჰქონდა ადგილი, ხოლო თვით ქართული სათავეები ილია ჭავჭავაძის შემოქმედებისა ნაკლებ ყოფილა შესწავლის საგანი, ამიტომაც ჩვენ აქ მოგვიხდება უფრო დაწვრილებით შევეხოთ ამ საკითხს.

ჯერ შევჩერდებით იმ კავშირზე, რომელიც არსებობს ადრეული ხანის ილია ჭავჭავაძის პოეზიასა და ასევე ადრეული ხანის გრიგოლ ორბელიანის პოეზიას შორის.

გრიგოლ ორბელიანი, 1832 წლის შეთქმულების მონაწილე, წარმომადგენელი შეთქმულთა მემარცხენე ფრთისა, თანამოაზრე და თანამებრძოლი განმანათლებელის სოლომონ დოდაშვილისა, ავტორი ღრმა პატრიოტიზმით აღვსილი ლექსებისა, ავტორი „სადღეგრძელოსი“, რომლის ადრინდელი რედაქცია 1832 წლის შეთქმულების მემარცხენე ფრთის იდეებით არის შთაგონებული, ავტორი წიგნისა „მგზავრობა ჩემი თბილისიდან“, რომელიც რადიკალიზმის სულით არის აღბეჭდილი და რომელიც მთავრობამ 1833 წელს დაატყვევა, — ეს გრიგოლ ორბელიანი ადრინდელი ხანისა სრულიად უმართებულოდ არის ჩვენს ლიტერატურათმცოდნეობაში ჩრდილში დაყენებული.

თვით ილია დიდად აფასებდა გრიგოლ ორბელიანის პოეზიას. თუმცა სამოცდაათიან წლებში „მამათა და შვილთა“ ბრძოლის დროს ილიას მწვავე შეტაკება მოუხდა მოხუც გრიგოლ ორბელიანთან (რომელსაც ილია „ძველისა და ახლის“ შემაერთებელ ხიდს უწოდებდა, ხოლო ბრალად სდებდა მეტისმეტ სიფრთხილეს), — მაგრამ ამ ბრძოლას ოდნავადაც არ დაუჩრდილავს ილიას თვალში ის ღვაწლი, რომელიც გრიგოლ ორბელიანს ქართულ პოეზიაში მიუძღვოდა. როგორც „მამათა და შვილთა“ ამ ბრძოლის უწინარეს, ისე ამ ბრძოლის შემდეგაც, ილია ყოველთვის აღიარებდა, რომ გრიგოლ ორბელიანი იყო ერთ-ერთი მთავარი მოღვაწე ადრინდელი ქართული მწერლობისა, რომელმაც განამტკიცა ქართულს მწერლობაში ეროვნული მიმართულება.

ჯერ კიდევ თავის პირველ კრიტიკულ წერილში „ორიოდე სიტყვა კოზლოვის „შეშლილი“-ს თარგმანზედა“, რომელიც 1860 წელს არის დაწერილი და რომელიც 1861 წელს დაიბეჭდა „ცისკარში“, ილია მაღალ შეფასებას აძლევდა გრიგოლ ორბელიანის პოეზიას.

უფრო გვიან, 1883 წელს, წერილში, რომელიც „ივერიაში“ დაიბეჭდა („შინაური მიმოხილვა“, 1883 წელი, მაისი), — ილია შემდეგს წერდა გრიგოლ ორბელიანზე:

„იგი იყო თავისი დაჩაგრული მამულის ძლიერის სიტყვით მოტრფიალე, ეროვნული იდეის პოეტურად გამომსახველი, „დროთა სიზმარებრ გამქრალთა“ [დაკარგული თავისუფლების] — ჭირისუფალი, საქართველოს დიდების კვლავ დაბრუნებისათვის ზეშთავაგონებელი“.

ილია ამავე დროს ხაზს უსვამს ამ წერილში, რომ გრიგოლ ორბელიანს მეტად მძიმე ისტორიულ პირობებში მოუხდა მოღვაწეობა, მაგრამ მიუხედავად ამისა იგი ბოლომდე დარჩა ერთგული ეროვნული იდეისა, — „მამულიშვილობის აზრის მტვირთველი და მატარებელი კაცი, — დიახ ძნელთა და საშიშ გარემოებათა შორის, დაწყებული მე-30 წლებიდან [1832 წლის შეთქმულობის ხანიდან] — ჩვენ დრომდე“.

ასეთსავე მაღალ შეფასებას აძლევს ილია გრიგოლ ორბელიანის სამწერლო მოღვაწეობას თავის შრომაში „წერილები

პეცხრამეტე საუკუნის ქართულ ლიტერატურაზე“, რომელიც 1892 წელს დაიწერა.

ასეთი იყო ილია ჭავჭავაძის დამოკიდებულება გრიგოლ ორბელიანის პოეზიისადმი.

თავისთავად ცხადია, რომ გრიგოლ ორბელიანის „ღრმად პატრიოტულ პოეზიას“, როგორც მას ილია უწოდებს, — არ შეიძლებოდა გავლენა არ ჰქონოდა და, როგორც ირკვევა, ჰქონია კიდევც ილია ჭავჭავაძის ადრეული ხანის შემოქმედებაზე.

ილია ჭავჭავაძისა და გრიგოლ ორბელიანის პოეტური მემკვიდრეობის დაკვირვებული შედარებითი შესწავლა გვიჩვენებს, რომ ილია ჭავჭავაძის პირველი მთავარი პოეტური ნაწარმოები „აჩრდილი“ ზოგიერთი ხაზით კავშირში იმყოფება გრიგოლ ორბელიანის პოეზიასთან და პირველ რიგში გრიგოლ ორბელიანის პოემასთან „სადღეგრძელოს“.

გრიგოლ ორბელიანის „სადღეგრძელოს“ პირველი რედაქცია, როგორც ამის შესახებ დაწერილებით სხვა ადგილას გვაქვს საუბარი, 1832 წლის შეთქმულობის მემარცხენე ფრთის იდეებით არის შთაგონებული.

აქ საჭიროა წინასწარ ხაზი გავუსვათ აგრეთვე შეიძლება. როდესაც ჩვენ ქვემოთ ვლაპარაკობთ ილია ჭავჭავაძის „აჩრდილისა“ და გრიგოლ ორბელიანის „სადღეგრძელოს“ ზოგიერთ ხაზებში ნათესაობის შესახებ, არ უნდა გვავიწყდებოდეს, რომ ეს ნათესაობა მხოლოდ და მხოლოდ ამ ზოგიერთი ხაზებით შემოიფარგლება. გრიგოლ ორბელიანის „სადღეგრძელოს“ დიაპაზონი გაცილებით უფრო ვიწროა, ვიდრე „აჩრდილისა“. ხოლო, რაც მთავარია, ილიამ „აჩრდილში“ სრულიად ახალ სიმაღლეზე აიყვანა საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგია, და დაუკავშირა რა ერის განთავისუფლების საქმე შრომის განთავისუფლების საქმეს, — გარკვეული სამოქმედო პროგრამა დასახა.

ილიას „აჩრდილი“ ეხმაურება გრიგოლ ორბელიანის „სადღეგრძელოს“ შემოქმედებითი პატრიოტიზმის სულით.

აქ ჩვენ გვაქვს შეხვედრა ილიასი და გრიგოლ ორბელიანისა როგორც იდეების საერთო ასპექტში, ისე ზოგჯერ შეხვედრა

თვით პოეტური სახეებისაც კი, რაც გვიჩვენებს, თუ რამდენად ახლო იყო ილიასათვის გრიგოლ ორბელიანის პოეზია:

ასე, შეადარეთ:

გრიგოლ ორბელიანის

„სადღეგრძელო“

ჰე მამულო!

ვინ გინილოს დროსა საშიშს,

არ დასთხიოს თვისი სისხლი,

არ დააკლას თავი თვისი

შენ დიდებად ვითა მსხვერპლა!

...გ მ ი რ ნ ო, მამულის მადიდნო,

თქვენა ხართ ჩვენი დიდება!

თქვენთა სახელთა ამაყად

წარმოსთქვამს შთამომავლობა!

თქვენთა საქმეთა მოთხრობით

მოხუცს ცრემლ მოედინება,

მხნეობით აღტაცებული

ქაბუჯი ხმალსა მისწვდება!..

ილია ჭავჭავაძის

„აჩრდილი“

...ქვეყნად ცასა

ღვთად მოუცია მარტო მამული!

ბედნიერ არის, ვისაც ეღორსა

მამულისათვის თავის დადება!

ნეტა მას ქველსა, ნეტა მას გმირსა!..

ის თავის ხალხში აღარ მოკვდება.

მას განაცოცხლებს სიმღერა ხალხთა,

შორს საუკუნეებს ეტყვის მის სახელს.

და არა ერთხელ ქაბუჯთა ყრმათა

ხმლის ტარზედ ძლიერს აუთრთოლებს ხელს.

იმ სიმღერას რა ისმენს მხცოვანი,

წარსულ დროებზედ გულს დაიღონებს!

შეადარეთ აგრეთვე:

„სადღეგრძელო“

ვინ გვოთხრას, ვინა გვიჩვენოს

სადა ცხოვრობდნ ქველ გმირნი?

¹ იხ. აჩრდილი, პირველი რედაქცია, თავი XIV, ბოლო რედაქცია, თავი VIII.

დრომან შეჰმუსრა, აღგავა
მიწით მათნიცა საფლავნი;
მარამ სცოცხალან ჯერეთაც
დიდების მის მოედანი,
მათი სახელი...

„აჩრდილი“

მაგრამ, ქართველნო, სად არის გმირი,
რომელსაც ვეძებ, რომლისთვის ვტირი?
იგი აღარ გყავთ...

მის მოედანი

ჯავით ავსილა, გაუქმებულა,
და შენი ხალხის ფიქრნი, ზრახვანი,
მამულისათვის დაძინებულა...¹

ილია თავის პოემაში გააცოცხლებს წარსულის გმირთა აჩრდილებს; პოეტი ამბობს:

ნუთუ ეს ხალხი, რომელთ დაჰბადეს
დავით, დიმიტრი, დიდი თამარი,
რუსთველი და მის ძლიერი ქნარი,
ნუთუ ეს ხალხი აღარა აღსდგეს?
ნუ შიშობ, ველო! შენს მშვენიერს ხალხს
წარუვლენ წელნი ძილის ეამისა,
ხალხი აღინთებს კიდევ თვის ვარსკვლავს,
სისხლი მამათა დაიხსნის შეილსა!²

ასევე გრიგოლ ორბელიანიც თავის „სადღეგრძელოში“ გამოიხმობს წარსულის გმირთა აჩრდილებს, როგორც იმედს მომავალი აღორძინებისა.

აღსანიშნავია, რომ აქაც ილია და გრიგოლ ორბელიანი ერთმანეთს ხედებიან არა მხოლოდ საერთო ასპექტში, არამედ ზოგჯერ აქ ჩვენ გვაქვს შეხვედრა თვით პოეტურ სახეებშიაც კი. ილია თითქოს შეგნებულად ხაზს უსვამს კავშირს გრიგოლ ორბელიანის „სადღეგრძელოსთან“.

¹ იხ. აჩრდილი, პირველი რედაქცია, თავი XV, ბოლო რედაქცია თავი IX.

² იხ. აჩრდილი, პირველი რედაქცია, თავი XXX.

ასე, მაგალითად, შეადარეთ სურათი პირველის გმირის ფარ-
ნავაზისა გრიგოლ ორბელიანის და ილიას პოემებში:

„სადღეგრძელო“

ეს ვინ გამოჩნდა? ვისი აჩრდალი
და ჰმზერს ივერსა ჩაფიქრებითა,
ნუთუ ველარა უცენია შვილი...
მისგან აღზრდილი ტრფიალუბითა?
შენ, ჰე, ფარნავაზ, ჰქმენ ერთმთავრობა,
შენ მოეც ქართველთ წიგნი პირველი,
და დაუმკვიდრე ერსა ერთობა
და ერთობისა წესი და ძალი!..¹

„აჩრდილი“

ტკბილო ქვეყანავ! რა არ გინახავს!..
აგერა ვხედავ იმ მოღრუბლულ მთას,
სიღამც ფარნავაზ დაღონებულო
ჩამოდიოდა ჩაფიქრებულო.
რაზედ ჰფიქრობდა? თვის მამულზედა
და თვის დაჩაგრულ ობოლ ბალხზედა.
... მამულისთვისა და ხალხისთვისა
უნდა მიეცა თავისუფლება...²

ანდა შეადარეთ „სადღეგრძელოს“ ის ადგილი, რომელიც
დავით აღმაშენებელს ეხება და „აჩრდილის“ XXV თავი (პირ-
ველის ვარიანტით):

„სადღეგრძელო“

დავით სთქვა: „იყავნ ქალაქნი!“
და აღმოცენდნენ ქალაქნი!
განვლე უდაბნო ოხერი,

¹ აღსანიშნავია, რომ გრიგოლ ორბელიანის პოემის ეს პირველი გმირი ქართველთა — ფარნავაზი, რომელიც წარმოდგენილია როგორც მზრუნველი მამა ივერიისა, და რომელიც, პოეტის სიტყვით, ვითა „აჩრდი-
ლი დაჰმზერს ივერსა ჩაფიქრებითა“, — არის ერთგვარი პირველსაზე
ილიას „აჩრდილი“-სა, რომელიც ასევე „დაჰმზერს ივერსა ჩაფიქრებითა“
და წარმოდგენილია როგორც ივერიის „თანამდევნი უკვლავი
სული“.

² იხ. აჩრდილი, პირველი რედაქცია, თავი XXIII.

სავსედ დაბებით შექქმენი!

დაჰქარ წერაქვი, და აღჩნდნენ

ტაძარნი ტურფად ნაშენნი!

„აჩრდილი“

... და იმ შფოთთ შორის თუ შეგხვდებოდა

წუთნი მშვილობის და მოსვენების, —

ველურ ალაგზედ მაშინ ქალაქნი

თითქოს მიწიდგან აღიზრდებოდნენ,

სადაც ტყე იყო უწინ, იქ ხალხნი

მთელის ცხოვრებით აღელდებოდნენ,

და ქვათლილისა წმიდა ტაძარნი

ტყეში ან კლდეზე გამოკრთებოდნენ.

დასასრულ „აჩრდილის“ შესავალი ნაწილი, — სადაც დაზა-ტულია დიადი სურათი კავკასიონის მთებისა, იგი ბევრ ხაზებში ეხმაურება გრიგოლ ორბელიანის ბრწყინვალე ლექსს „საღამო გამოსალმებისა“¹.

ასეთია ეს შეხვედრის ხაზები, რომელიც აახლოებს ილია ჭავჭავაძის პირველი პერიოდის შემოქმედებას, ილიას პირველ პოემას „აჩრდილს“, — გრიგოლ ორბელიანის პოეზიასთან. ნათესაობა და მემკვიდრეობითი კავშირი მათ შორის — უდავოა.

დაგვრჩენია მხოლოდ ერთხელ კიდევ ხაზი გაეუსვათ იმ გარემოებას, რომ ილია ჭავჭავაძის შემოქმედება პირველი პერიოდისა თუმცა ნათესაურ კავშირში იმყოფება გრიგოლ ორბელიანის პოეზიასთან, მაგრამ ეს ნათესაობა არ სცილდება გარკვეულ ფარგლებს. გრიგოლ ორბელიანის პოეზია, ჯერ ერთი, განუზომლად უფრო ვიწრო დიაპაზონისაა, ხოლო რაც მთავარია, აქ ჩვენ გვაქვს ორი სხვადასხვა ეპოქა, ორი სხვადასხვა სამყარო. ილიამ ჯერ კიდევ თავის პირველ პოემა „აჩრდილში“ სრულიად ახალ სიმაღლეზე აიყვანა საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგია. ახალი სამოქმედო პროგრამა დაუსახა ხალხს, ახალი შინაარსით აავსო ის შემოქმედებითი პატრიოტიზმის სული, რომელიც მან წინა თაობის პოეზიიდან მემკვიდრეობით მიიღო.

¹ შეადარეთ „საღამო გამოსალმებისა“ და „აჩრდილი“, პირველი რედაქცია, თავები I — II (კავკასიონის მთები და მყინვარი). — შეად. აგრეთვე თავი V (თერგის სახე).

დასასრულ, შევჩერდებით ილია ჭავჭავაძის „მგზავრის წერილებზე“, საიდანაც ასევე ცხადი ხდება, თუ როგორ დიდად აფასებდა ილია გრიგოლ ორბელიანის პოეზიას.

„მგზავრის წერილებში“, როგორც ცნობილია, არა ერთგზის არის ციტირებული გრიგოლ ორბელიანის ლექსები. ხოლო ერთ ადგილას ილია შეგნებულად ხაზს უსვამს და იმეორებს ერთ სახეს გრიგოლ ორბელიანის ლექსიდან „სალამო გამოსალმებისა“.

გრიგოლ ორბელიანის ეს პოეტური შედეგრი — „სალამო გამოსალმებისა“ სრულდება შემდეგი სურათით:

შეღამდა... შარტო ვზი კმუნვით, •
ჩემი ჩივილი ვის ესმის?
დაყრუვდა არე..

• • •
მხოლოდ სჩანს მთანი მღუმარედ
აყუდებულან ცათამდის
და ყაზიბეგსა საამოდ
ზედა ვარსკვლავი დაჰნათის!

შეადარეთ „მგზავრის წერილებში“:

„იმ სალამოს სტეფანწმინდას ამოვედი... იქ დავრჩი, რათა თვალი გამეძლო მშვენიერის სანახაობის ხილვითა. ოხ საქართველოვ!

სხვა საქართველო სად არის,
რომელი კუთხე ქვეყნისა.

(გრიგოლ ორბელიანი)

„... შევხედე მყინვარს, რომელსაც ყაზიბეგის მთას ეძახიან... ცისა ლაყვარღზე მოსჩანდა იგი თეთრად და აუზღვრეველად. ერთი მუჭის ოდენი ღრუბელი არა ჰფარავდა მის მაღალ შუბლსა... ერთად-ერთი ვარსკვლავი, მეტად ბრწყინვალე, ზედ დაჰნათოდა...“

როგორც ვხედავთ, ილია აქ შეგნებულად ხაზს უსვამს და იმეორებს ამ ნიშნობლივ სახეს გრიგოლ ორბელიანის ლექსიდან:

„და ყაზიბეგსა საამოდ ზედა ვარსკვლავი დაჰნათის!“

ჩვენ ამით დავასრულებთ ამ ექსკურსს იმ ურთიერთობის შესახებ, რომელიც არსებობს ილია ჭავჭავაძის ჰირველი პე-

რიოდის შემოქმედებასა და გრიგოლ ორბელიანის პოეზიას შორის.

*

თუ გრიგოლ ორბელიანის პოეზია ზოგიერთ ხაზებში ენათესავენა ილია ჭავჭავაძის პირველი პერიოდის შემოქმედებას, — ნამდვილი სულიერი წინაპარი ილიასი არის, როგორც მოვიხსენეთ, გენიოსი ქართველი პოეტი ნიკოლოზ ბარათაშვილი, პირველი დიდი ფუძემდებელი ახალი ქართული მწერლობისა, რომელმაც მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში დასახა ქართული ლიტერატურის განვითარების ახალი გზა.

ჩვენ ქვემოთ გვექნება საუბარი იმ ღრმა ნათესაური კავშირის შესახებ, რომელიც არსებობს ახალი ქართული მწერლობის უდიდესი წარმომადგენლების ნიკოლოზ ბარათაშვილისა და ილია ჭავჭავაძის შემოქმედებას შორის.

აქ კი წინასწარ შევეხებით საკითხს, თუ როდის გაეცნო ილია ჭავჭავაძე ნიკოლოზ ბარათაშვილის პოეზიას.

ამ საკითხის გამო ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობაში ბოლო დრომდე ის შეხედულება იყო მიღებული, ვითომც ილია ჭავჭავაძე ნიკოლოზ ბარათაშვილის პოეზიას პირველად გაეცნო 1860 წელს. მაგრამ, როგორც ირკვევა, ეს შეხედულება არაა სწორი. ილია ჭავჭავაძე გასცნობია ნიკოლოზ ბარათაშვილის პოეზიას სტუდენტობის დროს, მაგრამ არა 1860 წელს, არამედ უფრო ადრე, 1858 წელს, ე. ი. სწორედ იმ პერიოდში, როდესაც ხდებოდა ილიას მსოფლმხედველობის ფორმირება, — ე. ი. უფრო ადრე, ვიდრე დაიწერებოდა „აჩრდილი“ და „დედა და შვილი“, „გლახის ნამბობი“ და „კაკო ყაჩალი“.

ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლექსების ბეჭდვა, როგორც ცნობილია, გვიან დაიწყო. ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლექსებიდან 1858 წლამდე დაბეჭდილი იყო მხოლოდ ოთხი ლექსი, რომლებიც 1852 წელს გამოაქვეყნა „ცისკარში“ გიორგი ერისთავმა (ლექსები „ბულბული ვარღზედ“, „სულო ბოროტო“, „რად ჰყვედრი კაცსა“, „ჩემი ლოცვა“). ამას გარდა 1858 წლის დასაწყისში „ცისკარში“ დაიბეჭდა კიდევ ორი ლექსი („ჩხვილი“,

„ლაშქრობა ქართველთა კავკასზე“). ხოლო რაც შეეხება ნ. ბარათაშვილის დიდ მემკვიდრეობას — პოემას „ბედი ქართლისა“, ლექსებს: „მერანი“, „სუმბული და მწირი“, „ფიქრნი მტკვრის პირას“, „შემოღამება მთაწმიდაზედ“ და სხვანი, ესენი ჯერ კიდევ დაბეჭდილი არ იყო.

ილია უეჭველია იცნობდა ნიკოლოზ ბარათაშვილის იმ რამდენიმე ლექსს, რომლებიც გამოქვეყნებული იყო „ცისკარში“ 1858 წლის დასაწყისამდე; ხოლო ნიკოლოზ ბარათაშვილის პოეზიას ილია მთლიანად გასცნობია სტუდენტობის დროს, თვით ნიკოლოზ ბარათაშვილის ავტოგრაფული კრებულიდან, რომელიც ილიას მიუღია სამეგრელოს დედოფლის ეკატერინე ჭავჭავაძე-დადიანის ოჯახში.

ამას ადგილი ჰქონია, როგორც ირკვევა, 1858 წელს.

რადგან ილია ჭავჭავაძისა და ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლიტერატურული მემკვიდრეობის ურთიერთობის გარკვევას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ქართული მწერლობის ისტორიისათვის, ჩვენ აქ უფრო დაწვრილებით შევჩერდებით ამ საკითხზე, თუ როდის გაეცნო ილია ნ. ბარათაშვილის პოეზიას.

ჯერ იმის შესახებ, თუ რა პერიოდში იყო სამეგრელოს დედოფალი ეკატერინე რუსეთში.

პირველად ეკატერინე წასულა პეტერბურგს 1856 წლის ივლისში თავისი ამალით რუსეთის იმპერატორის კურთხევაზე დასასწრებლად. იქიდან დაბრუნებულა სამეგრელოში 1857 წლის აპრილს — თბილისის გზით.

მეორედ, და ეს უკვე დიდი ხნით — ეკატერინე გადასახლდა პეტერბურგში (მთავრობის იძულებით) — 1857 წლის დასასრულს. ეკატერინე გაემგზავრა სამეგრელოდან 25 ოქტომბერს 1857 წლისა და ჩავიდა პეტერბურგს 1857 წლის დეკემბერში. ამის შემდეგ, 1857 წლის დასასრულიდან — ვიდრე 1861 წლამდე — ეკატერინე პეტერბურგში იმყოფება თავისი შვილებითა და ამალით¹.

¹ იხ. იონა შეუნარგიას მონოგრაფია „გრაგოლ დადიანი“ (დაუბეჭდავია, დაკულია ზუგდიდის მუზეუმში) და ეკატერინეს პირადი მოძღვრის თედორე ხოშტარის დღიურები (დაკულია იქვე).

ეკატერინეს ოჯახი ღია იყო პეტერბურგის ქართველობისათვის და კერძოდ ქართველი სტუდენტებისათვის, რომლებიც აქ ხშირად იკრიბებოდნენ. ეკატერინეს ოჯახში ცხადია თავიდანვე ხშირი სტუმარი უნდა ყოფილიყო და ყოფილა კიდევ — ილია, მოგვარე და ახლობელი ეკატერინესი (ილიას მამა გრიგოლი, როგორც მოხსენებული გვქონდა, მახლობელი პირი იყო ეკატერინეს მამის ალექსანდრე ჭავჭავაძისა). ეკატერინეს სახლში მსვლელობის დროს ილიას დამეგობრებია ეკატერინეს პატარა ქალიშვილი სალომე, იმ დროს 10 — 11 წლის ბავშვი.

ილია ამ დროს უკვე ცნობილი იყო როგორც პოეტი (ილიას ლექსები 1857 წლიდან იბეჭდებოდა „ცისკარში“) და ბუნებრივია, რომ ეკატერინეს ოჯახში, — სადაც ბარათაშვილის პოეზიის კულტი იყო გამეფებული — ახალგაზრდა პოეტს ილიას ადრევე გადასცემდნენ გასაცნობად ბარათაშვილის ლექსების ავტოგრაფულ კრებულს, რომელსაც ეკატერინე ყოველთვის თან ატარებდა. (უნდა გვახსოვდეს ამასთან, რომ თვით ილია, როგორც ცნობილია, საგანგებოდ ჰკრებდა ცნობებს ქართველი მწერლების ხელნაწერთა შესახებ და აწერინებდა ამ ხელნაწერთა პირებს ქართველ სტუდენტთა წიგნთსაცავისათვის, რომლის დამაარსებელიც ილია იყო).

ილია გასცნობია ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლექსების ავტოგრაფულ ხელნაწერ კრებულს, როგორც ირკვევა, 1858 წლის ზაფხულში.

პეტერბურგელი ქართველი სტუდენტობა ზაფხულს ჩვეულებრივ ატარებდა ტიარლევოში და პავლოვსკში. ამის მეზობლად მდებარეობს ცარსკოე სელო, სადაც ზაფხულით იმყოფებოდა ეკატერინე დადიანისა — თავისი ოჯახით.

„მახსოვს, — გადმოგვცემს ილიას მეგობარი კონტა აფხაზი, — ცარსკოე სელოში წავედი და იქ ვეწვეეთ ქალბატონ დადიანისას, სამეგვრლოს მთავრის ასულს. ქალბატონ დადიანისამ გამოიტანა და მოგვცა წასაკითხად ბარათაშვილის ლექსები, რამდენადაც მახსოვს ბარათაშვილის საკუთარი ხელით ნაწერი. ეს ლექსები იყო „ქართლის ბედი“ და „მერანი“. ვერ წარმოიდგენთ, რა შთაბეჭდილება მოახდინეს ამ ლექ-

სებმა ილიაზედ. თითქმის ერთი კვირა ყმაწვილი ჰბოდავდა ბარათაშვილით“.

ჩვენამდე, როგორც ჩანს, მოღწეულია კიდევ ნიკოლოზ ბარათაშვილის თვით ის ავტოგრაფული ხელნაწერები, რომლებიც ეკუთვნოდა ეკატერინეს, და რომლებითაც გასცნობია ილია ნიკოლოზ ბარათაშვილის პოეზიას. ეს ხელნაწერებია ორი პატარა წიგნაკი, რომლებიც უფრო გვიან ე. თაყაიშვილმა აღმოაჩინა პეტერბურგში (1886 წ.). ერთ ხელნაწერ წიგნაკში მოთავსებულია პოემა „ბედი ქართლისა“; მეორე ხელნაწერ წიგნაკში მოთავსებულია ნ. ბარათაშვილის ლექსები, მათ შორის „მერანი“ (აგრეთვე „სუმბული და მწირი“, „ფიქრნი მტკვრის პირას“, „სულო ბოროტო“, „შემოღამება ნაწმინდაზე“, „სული ობოლი“, „ვპოვე ტაძარი“, „საყურე“ და სხვანი).

ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლექსების ეს ორი ავტოგრაფული ხელნაწერი, ერთი „ბედი ქართლისა“-ს, ხოლო მეორე „მერანი“-ს შემცველი, არის ის დედნები, რომლებზედაც მიუთითებს კოხტა აფხაზი თავის მოგონებებში.

ამის შემდეგ დაგვრჩენია დავაზუსტოთ თარიღის საკითხი.

შეხედულება, რომ ილიას მიერ ნ. ბარათაშვილის ლექსების კრებულის გაცნობა ეკატერინე ჭავჭავაძე-დადიანის ოჯახში ვითომც უნდა მომხდარიყო 1860 წელს, მხოლოდ და მხოლოდ იმას ემყარება, რომ ილიას ორი ლექსი, მიძღვნილი ბარათაშვილისადმი, დაწერილია 1860 წელს. მაგრამ ამით, რასაკვირველია, არაფერი არ მტკიცდება. ილია შესაძლოა, გასცნობოდა ბარათაშვილის პოეზიას 1858 წელს, ხოლო ლექსი ბარათაშვილზედ, ცხადია, შეეძლო დაეწერა ბევრად უფრო გვიან, — და ეს სინამდვილეში ასეც მომხდარა. საქმე ის არის, რომ იმავე 1860 წელს, ივლისში, ერთდროულად ლექსთან ნ. ბარათაშვილის შესახებ, ილიას დაუწერია აგრეთვე ლექსი ალექსანდრე ჭავჭავაძის შესახებაც (ლექსი ალექსანდრე ჭავჭავაძესე დათარიღებულია 1860 წლის 16 ივლისით, ლექსი ნ. ბარათაშვილზე 1860 წლის 19 ივლისით). ამრიგად, 1860 წელს ილია ერთდროულად წერს ლექსების წყებას თავისი საყვარელი პოეტების ნიკოლოზ ბარათაშვილისა და ალექსანდრე ჭავ-

ჭავჭავაძის შესახებ, ხოლო ეს, როგორც ავლნიშნეთ, სრულებითაც არ ნიშნავს იმას, რომ ილიამ ამ დროს პირველად გაიცნო ნ. ბარათაშვილი, ისევე როგორც ამ დროს არ გაუცვნიდა ილიას არც ალექსანდრე ჭავჭავაძე (ალექსანდრე ჭავჭავაძის პოეზიას ილია ბავშვობიდანვე იცნობდა).

რომ ილია ბევრად ადრე, სახელდობრ 1858 წლის ზაფხულში გასცნობია ბარათაშვილის ლექსების კრებულს ეკატერინე ჭავჭავაძე-დადიანის ოჯახში, ამას ადასტურებს შემდეგი:

1. კონტა აფხაზი თავის მოგონებებში, როგორც ვნახეთ, მოგვითხრობს, რომ ილიამ ეკატერინეს სახლში გადმოცემული ხელნაწერებიდან გაიცნო ბარათაშვილის ლექსები „ბედი ქართლისა“ და „მერანი“ და თან დასძენს: „ვერ წარმოიდგენთ, რა შთაბეჭდილება მოახდინეს ამ ლექსებმა („ბედი ქართლისა“-მ და „მერანმა“) — ილიაზე. თითქმის ერთი კვირა უმაწვილი ჰპოდავდა ბარათაშვილით“. ამრიგად ილიას ამ დრომდე „ბედი ქართლისა“ და „მერანი“ წაკითხული არა ჰქონია. ხოლო „ბედი ქართლისა“ დაიბეჭდა „ცისკარში“ 1858 წლის სექტემბრის ნომერში. მაშასადამე ილია გასცნობია ბარათაშვილის ლექსების ამ ხელნაწერებს 1858 წლის სექტემბრამდე, ვიდრე „ცისკარში“ დაიბეჭდებოდა „ბედი ქართლისა“¹. ამრიგად, ზაფხულის თვეები, რომელიც დასახელებულ აქვს კონტა აფხაზს, არის 1858 წლის ზაფხული და არა 1860 წლის ზაფხული.

2. თავისთავად ყოველად დაუჯერებელია, რომ ეკატერინე ჭავჭავაძე-დადიანის ოჯახში, 1858 წლის დასაწყისიდან მოკიდებული, ვიდრე 1860 წლის ზაფხულამდე, არ გადაეცათ ილიასათვის ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლექსების კრებული, განსაკუთრებით თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ეკატერინეს ოჯახში, როგორც მოვიხსენეთ, ბარათაშვილის

---

¹ „ცისკარის“ ნომრებს, როგორც ეს დადგენილია, დებულობდნენ პეტერბურგის სტუდენტები და 1858 წლის სექტემბრის ნომერი (რომელიც ნებადართულია ცენზურის მიერ 9 აგვისტოს) მიღებული იქნებოდა პეტერბურგში 1858 წლის შემოდგომის თვეებში.

ქოეზიის ნამდვილი კულტი იყო გამეფებული, ეკატერინეს მუ-
დამ თან ჰქონდა ბარათაშვილის ლექსების ავტოგრაფული კრე-
ბული. ეს კრებული ეკატერინეს მით უფრო ადრევე უნდა ეჩვენ-
ებინა ილიასათვის, რომ ილია, როგორც მოვიხსენეთ, ამ დროს
უკვე ცნობილი იყო როგორც პოეტი.

3. რომ ილია 1860 წელზე უწინარეს იცნობდა ნიკოლოზ
ბარათაშვილს — და ამასთან — (რაც უაღრესად მნიშვნელოვა-
ნია აქ აღძრული საკითხის დასაზუსტებლად), — იცნობდა მას
არა მარტო იმ ლექსებით, რაც „ცისკარში“ იყო დაბეჭდილი,
არამედ აგრეთვე იმ ლექსებითაც, რომლებიც ზემოთმოხსენე-
ბულ ხელნაწერ კრებულშია მოთავსებული, ეს უდავოდ დას-
ტურდება ილიას ორი ლექსიდან, რომლებიც 1859 წელს არის
დაწერილი: „მტკვრის პირას“ და „ოჰ, სად არიან, სიჭაბუკეც,
სიტკბონი შენნი“.

ილიას ლექსში „მტკვრის პირას“, — როგორც ეს უკვე
ჩვენამდე იყო შენიშნული, — არის უცილობელი გავლენა
ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლექსისა „ფიქრნი მტკვრის პირას“. აქ
არის შეხვედრა არა მარტო ლექსების სახელწოდებათა, არამედ
ილიას ლექსში არის ანარეკლი ნ. ბარათაშვილის ლექსის მთელი
რიგი სახეებისა და გამოთქმებისა. ილიას ლექსი „მტკვრის პი-
რას“ დაწერილია 1859 წლის 9 ოქტომბერს; რაც შეეხება ბა-
რათაშვილის ლექსს „ფიქრნი მტკვრის პირას“, იგი ამ დროს
ჯერ კიდევ არ იყო დაბეჭდილი (ბარათაშვილის ეს ლექსი პირ-
ველად დაიბეჭდა „ცისკარში“ 1862 წლის იანვრის ნომერში).
მაშასადამე, 1859 წელს ილია ამ ლექსს იცნობდა არა „ცისკრი-
დან“, არამედ ბარათაშვილის ხელნაწერი კრებულიდან (ბარა-
თაშვილის ეს ლექსი მოიპოვება ბარათაშვილის ზემოდასახელე-
ბულ ხელნაწერ კრებულში).

ილიას მეორე ლექსში „ოჰ, სად არიან, სიჭაბუკეც, სიტკბონი
შენნი“ — ასევე უცილობელი გავლენაა ბარათაშვილის ლექსე-
ბისა: „ვპოვე ტაძარი“, „ჩემთ მეგობართ“ და „სული ბორბო-
ტო“. აქ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ
ილიას ამ ლექსში გვაქვს ანარეკლი სახეებისა და გამოთქმე-
ბისა კერძოდ ნ. ბარათაშვილის პირველი ორი ლექსიდან „ვპო-
ვე ტაძარი“ და „ჩემთ მეგობართ“. ილიას ლექსი დაწერილია

1859 წლის 30 სექტემბერს, ხოლო ბარათაშვილის ლექსები „ვპოვე ტაძარი“ და „ჩემთ მეგობართ“ ამ დროს დაბეჭდილი არ იყო („ვპოვე ტაძარი“ დაიბეჭდა „ცისკარში“ 1860 წლის მაისის ნომერში, „ჩემთ მეგობართ“ ასევე „ცისკარში“ 1862 წლის მაისის ნომერში). მაშასადამე, 1859 წ. ილია ამ ლექსებსაც იცნობდა არა „ცისკრიდან“, არამედ აგრეთვე ნ. ბარათაშვილის ხელნაწერი კრებულიდან (ნ. ბარათაშვილის დასახელებული ლექსები მოიპოვება ნ. ბარათაშვილის ზემოხსენებულს ხელნაწერ კრებულში).

4. მოთხრობაში „კაკო“, რომელიც 1858 — 9 წლებშია დაწერილი, ილიას ციტირებული აქვს ადგილი ნ. ბარათაშვილის პოემიდან „ბედი ქართლისა“ (იხ. ი. ჭავჭავაძე, ტ. II, 1950 წ., გვ. 526). ილია ამ შემთხვევაშიაც არაა დამოკიდებული ჟურნალ „ცისკრის“ ტექსტიდან, რადგან ის ნაწილი პოემისა, საიდანაც ამოღებული აქვს ციტატა ილიას, არ დაბეჭდილა „ცისკარში“, — იგი ცენზურამ აკრძალა. ამრიგად, ამის მიხედვითაც დასტურდება, რომ ილია 1858 — 9 წლებში იცნობდა ნ. ბარათაშვილის პოეზიას (და კერძოდ პოემას „ბედი ქართლისა“) — არა ჟურნალ „ცისკრის“ მიხედვით, არამედ ნიკოლოზ ბარათაშვილის ზემოთდასახელებული ხელნაწერი კრებულის მიხედვით.

ასეთია დასკვნები აქ აღძრული საკითხის გამო, რაც გამომდინარეობს ყველა არსებული მასალის განხილვიდან.

ამრიგად, ყოველივე აღნიშნულის შემდეგ საბოლოოდ ირკვევა, რომ ილია გასცნობია ნიკოლოზ ბარათაშვილის პოეზიას მთლიანი სახით (მათ შორის „ბედი ქართლისა“-ს და „მერანს“) — 1858 წლის ზაფხულში, ნიკოლოზ ბარათაშვილის თხზულებათა ავტოგრაფული კრებულიდან, რომელიც ილიასთვის ეკატერინე ჭავჭავაძე-დადიანის ოჯახში გადაუციათ¹.

---

¹ ამ საკითხს უფრო დაწვრილებით ცალკე წერილში ვეხებით. საგნის ლიტერატურა: გრიგოლ ყიფშიძე, ილია ჭავჭავაძის ბიოგრაფია (მ. გედევანიშვილის 1914 წლის გამოცემა), გვ. XXII. — გ. ლეონიძე, ორი შენიშვნა ნ. ბარათაშვილზე, ლიტერატურული მემკვიდრეობა, I, 1935 წ.,

1858 წელი, როდესაც ილია გაეცნო ბარათაშვილის პოეზიას, არის, როგორც მოვიხსენიეთ, პერიოდი, როდესაც ხდება ილიას მსოფლმხედველობის ფორმირება, პერიოდი, როდესაც ილია შეუდგება თავის პირველს დიდ ქმნილებას — „აჩრდილს“ (ეს პოემა ილიამ დაამთავრა 1859 წლის იანვარში), რომელსაც მოჰყვება „გლახის ნაამბობი“ (1859 წ.), „ქართვის დედა“ („დედა და შვილი“ 1860 წ.), „კაკო ყაჩაღი“ (1860 წ.).

ბარათაშვილის პოეზიის გაცნობამ ახალი პოეტური ცეცხლით აანთო, ახალი შთაფონებით აავსო მონათესავე პოეტური სული ილიასი. ბარათაშვილისადმი მიძღვნილს ერთს უფრო გვიან დაწერილს ლექსში, ილია იგონებს იმ შთაბეჭდილებას, რომელიც მასზე დატოვა ბარათაშვილის ლექსების პირველმა გაცნობამ:

როს წარვიკითხე მისი ლექსები,
ვერარა ვთქვი რა განცვიფრებულმა!
ვით ქარიშხალით ატეხილ ბუქმა
ცას განუბნივოს შავი ღრუბლები,
ისე იღარა ჩემ მწუხარ შებღმა.

ხალხო ობოლო, შენ მებრალები,
რომ დაგაობლა მის ციურ შექმა
და განგაშორა თვისი სხივები!...
როს წარვიკითხე მისი ლექსები,
აღმოვიკენესე დაობლებულმა!

მეორე ლექსში ნიკოლოზ ბარათაშვილზე ილია წერს:

ყრმაო პოეტო! უღმრთო იყო შენი სიკვდილი,
ვინ უწყს რაედენნი საუნჯენი დავმარხეთ ჩვენა!
ეგე ზღვა-გული, სიყვარულის სხივ-ქვეშ გაშლილი,
რაოდენ გრძნობით, ჯერ უთქმელით, ჩვენ ჩაგვესვენა?
ვინ იცის, თანა რაოდენნი წარიღე ფიქრნი?...

გვ. 628. — პ. ინგოროყვა, ნ. ბარათაშვილი (შესავალი წერილი 1945 წლის გამოცემისა), გვ. LI — LIII. — ა. თოფურია, ი. ჰავჭავაძე და ნ. ბარათაშვილი, უკრნ. „მნათობი“, 1950 წ. № 11 (გვ. 115 — 130), რომელიც მთელ რიგ სწორ დებულებებს შეიცავს.

ილიას ამ ლექსს ეპიგრაფად აქვს წამძღვარებული სიტყვები ბარათაშვილის „მერანიდან“.

ცულად ზომ მაინც არა. ჩაივლის ეს განწირულის სულის კვეთება,
და გზა უვალი, შენგან თელილი, მერანო ჩემო, მაინც დარჩება.

ასე ეზიარა ნიკოლოზ ბარათაშვილის გენიას მისი დიდი მემკვიდრე ილია ჭავჭავაძე.

*

ილიას მსოფლმხედველობას, როგორც ამბობს თვით ილია, „გზავრის წერილებში“, დადებული აქვს „ქართული დვრიტა“.

ილიას მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაზე უდიდესი გავლენა ჰქონდა, პირველ რიგში, ნიკოლოზ ბარათაშვილს, რომლის „ბედი ქართლისა“-ში, „სუმბულსა და მწირში“, „მერანში“, უკვე მოცემულია სათავე ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგიისა, პოლიტიკური რადიკალიზმის სულით აღბეჭდილი.

ამ ქართულ დვრიტასთან ერთად ილიას პოლიტიკური მსოფლმხედველობის გამომუშავებაზე გავლენა იქონია რუსეთის რევოლუციონერ დემოკრატების დიდმა პლეადამ (ჩერნიშევსკიმ, დობროლიუბოვმა, ბელინსკიმ, გერცენმა) და აგრეთვე, როგორც შემდეგ დავინახავთ, ევროპის დიდმა უტოპისტმა სოციალისტებმა.

რუსულ ლიტერატურასთან (რუსული ლიტერატურის რევოლუციონერ-დემოკრატიულ ფრთასთან) — ურთიერთობის საკითხის გამო ილია წერს:

„თქმა არ უნდა, რომ რუსულმა ლიტერატურამ დიდი ხელმძღვანელობა გაგვიწია წარმატების გზაზედ და დიდი ზემოქმედება იქონია ყოველს მასზედ, რაც ჩვენს სულიერ ძალღონეს შეადგენს... საკვირველიც არ არის: რუსულმა სკოლამეცნიერებამ გაგვიღო კარი განათლებისა და რუსულმაცე ლიტერატურამ მიაწოდა საზრდო ჩვენს გონებასა და გამოჰკვება ჩვენი აზრი მოძრაობის გზაზედ...“

ილია ამასთან აღნიშნავს:

„რასაკვირველია, ამ ზედმოქმედებამ რუსულის ლიტერატურასამ მარტო იმას შესძინა სიკეთე, რომელმაც ყოველი გამონარკვევი ამ ლიტერატურისა თავის საკუთარ კრიტიკის

ქარცეცხლში გაატარა, ბრმად არ იწამა, ბრმად არ მიიჩემა და ამრიგად არ დაიხვია ხელზედ ცხოვრებაში იოლად წასვლისათვის. ყოველი აზრი მარტო ცარიელი ფრაზაა იმის ხელთ, ვისაც კრიტიკის ცეცხლში არ გამოუფოლადებია და ისე არ შეუთვისებია...

„ჩვენდა საბედნიეროდ, ვიტყვით, რომ ზოგნი ჩვენში, რუსული ლიტერატურის მეოხებით გაზრდილნი და გაწრთვნილნი, ასე ბრმად არ მისცემიან ამ ლიტერატურის აუცილებელ ზემოქმედებას, ამათ ჯერ გამოუძებნიათ მისი გამონარკვევნი და მერე ასე ან შეუთვისებიათ, ან უარუყვიათ. ჩვენდა სანუგეშოდ მარტო ამას არ დასჯერებიან, იმავე კრიტიკით და გამოძიებით მხარდამხარ ასდევნებიან ამ ლიტერატურის წინსვლასა, წარმატებას და არ გაჩერებულან მის რომელსამე ერთ ხანაზედ“¹.

ილიამ რუსეთის დიდი რევოლუციონერი დემოკრატების პროგრესული იდეები თავისი დამონებული სამშობლოს სპეციფიკურ ვითარებას შეუფარდა, საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგიას ერთ-ერთ ფუძედ დაუდვა. ილია მეორე წერილში, ეხება რა საქართველოს სპეციფიკურ ვითარებას, როგორც კოლონიალურ მდგომარეობაში მყოფი ქვეყნისას, წერს:

— „ჩვენს ქვეყანას სულ სხვა ტიპილი აქვს, სულ სხვა ფათერაკი სდევს... ჩვენებური დღევანდელი დღე სულ სხვასა თხოულობს, სულ სხვას დალადებს... ის „სხვა რამეა“ — ჩვენის დაცემულის ვინაობის აღდგენა, ფეხზედ დაყენება და დაცვა ყოველის მოსალოდნელის ფათერაკისაგან. რომ ეგ ფათერაკი მოსალოდნელი იყო და დღესაც თავიდან არ აგვცდენია, — ყველასათვის ცხადზედ-ცხადია... ეგ მიმართულება იქნება ახალი იმ დრომდე, სანამ ჩვენი ვინაობა შესაფერს და კუთვნილს აღვიღს არ დაიჭერს ჩვენს ცხოვრებაში და საზოგადო საქმეთა სათავეში არ მოექცევა. სხვა საგანი — ამაზედ უსაჭიროესი არა აქვს ეხლანდელს საქართველოს შვილს...“².

¹ იხ. ილია ქავჭავაძე, ტ. VIII, 1928 წ. გვ. 285 — 6.

² იხ. ილია ქავჭავაძე, შინაური მიმოხილვა, „ივერია“, 1881 წ. მაისი (ნაწერების კრებული, ტ. VI, 1927 წ. გვ. 127 — 128).

ილია სტუდენტობის დროს არა მხოლოდ გასცნობია რუსეთის რევოლუციონერი დემოკრატების იდეოლოგიას, არამედ ილია ახლო პირადი ნაცნობობითაც ყოფილა დაკავშირებული რუსეთის რევოლუციონერი დემოკრატების დიდ ლიდერთან ნ. გ. ჩერნიშევსკისთან.

აქ საჭიროა საგანგებოდ შევჩერდეთ ამ საკითხზე, რადგან ეს მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტი ილიას სტუდენტობის დროის ბიოგრაფიისა მხედველობიდან გამორჩენიათ ილიას ბიოგრაფებს.

ილია სტუდენტობის დროს რომ პირადად იცნობდა ჩერნიშევსკის, ამის შესახებ მოიპოვება ცნობა თვით ილიასი, რომელიც ჩაწერილი აქვს მწერალს და საზოგადო მოღვაწეს რ. ხომლელს, რომელიც წარსული საუკუნის 90-იან წლებში დაახლოებული იყო ილიასთან.

რ ხომლელი თავის წერილში ილია ჭავჭავაძის შესახებ, ეხება რა საგლესო რეფორმის ისტორიას და ახალგაზრდა ილიას პოზიციას ყმების მიწიანად განთავისუფლების საკითხის გამო, — წერს:

„რუსეთის საუკეთესო ქურნალიც „Современник“ და მისი შესანიშნავი ეკონომისტი ნ. გ. ჩერნიშევსკი, რომელსაც ჩვენი სტუდენტი ილია დაახლოვებით იცნობდა, როგორც ეს ჩემთვისა და ნ. ხიზანისვილისათვის უთქვამს, იმას ქადაგებდა, რომ ყმა მაწიანად უნდა განთავისუფლდესო. ჩვენი ილიაც ამ აზრს ემსახურებოდა უკანასკნელ სისხლის წვეთამდე... ნ. ჩერნიშევსკისა და ილია ჭავჭავაძის ქადაგება იყო წარმტაცი და აკი ამ მოძრაობამ წარიტაცა რუსეთში მთელი ინტელიგენცია „ნაროდნიკებისა“ და ჩვენში მთელი თაობა „ტეტიათა მოტრფიალეთა“¹.

აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ ილია, რო-

---

¹ რ. ხომლელის ეს წერილი დაბეჭდილი იყო 1909 წელს ნაკლებად გავრცელებულს ქუთათურ ყოველკვირეულ გაზეთში „შინაური საქმეები“ (ციტირებული ადგილი იხ. გაზეთის მე-2 ნომერში, გვ. 6 — 7) და ამის გამო გამორჩენიათ იგი მხედველობიდან ილიას ბიოგრაფებს.

გორც ირკვევა, არა მარტო იცნობდა ნ. ჩერნიშევსკის, არამედ ახლო ურთიერთობით ყოფილა დაკავშირებული ნ. ჩერნიშევსკისთან, ანუ როგორც თვით ილიას უთქვამს — „დაახლოვებით იცნობდა“ მას.

რაკი ილია დაახლოებული პირი ყოფილა ნ. ჩერნიშევსკისა, ილია, ცხადია, იცნობდა აგრეთვე ნ. ჩერნიშევსკის უახლოეს თანამებრძოლს ნ. დობროლუბოვს და აგრეთვე იმ პირთ, რომელთაც ახლო ურთიერთობა და მიმოსვლა ჰქონდათ ნ. ჩერნიშევსკისთან, კერძოდ პოეტს ნ. ნეკრასოვს, „სოვრემენიკის“ რედაქტორს. ამრიგად, როგორც ირკვევა, შემთხვევითი არ ყოფილა ის გარემოება, რომ ილიას ლექსს „მუშა“-ს უძღვის ეპიგრაფი ნეკრასოვიდან („В труде проходит жизнь его и не приносит ничего“), ხოლო საქართველოს „მოამბეში“ ილიამ მოათავსა თარგმანი დობროლიუბოვიდან.

როდესაც ილია გაეცნო და დაუახლოვდა ნ. ჩერნიშევსკის და მის ჯგუფს, ილია სრულიადაც არ იყო ამ დროს მოუწიფებელი ჭაბუკი, არამედ ინტელექტუალურად დავაყაყებულა მოაზროვნე და მწერალი, ავტორი „აჩრდილისა“ (1858 — 1859 წ.), „გლახის ნაამბობისა“ (1859 წ.), „კაკო ყაჩაღისა“ (1860 წ.) და მთელ რიგ სხვა ნაწარმოებთა.

ბევრით ენათესავებიან ერთმანეთს ეს ორი გოლიათი აზროვნებისა, — ილია ჭავჭავაძე და ნ. ჩერნიშევსკი, ეს ორი თავდადებული მებრძოლი დიად საქმეთათვის, — ილია — წინამძღოლი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისა საქართველოში, და ნ. ჩერნიშევსკი, მეთაური რევოლუციონურ-დემოკრატიული მოძრაობისა რუსეთში. ბევრით გვაგონებენ ერთიმეორეს ეს ორი ქედმოუხრელი გმირი, რომლებიც შეეწირნენ თავის წმინდა საქმეს!

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ილიას ნაწერებში ცენზურის მიზეზით თუმცა არ გვხვდება მოხსენება თვით ჩერნიშევსკის სახელისა, მაგრამ რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო იმდროინდელ საცენზურო პირობებში, ილია აღნიშნავს იმ დიდ ღვაწლს, რომელიც შეასრულა რუსეთის ისტორიაში ნ. ჩერნიშევსკიმ და რევოლუციონერი დემოკრატების დასმა.

ილია ერთ-ერთ წერილში, ეხება რა რევოლუციურ-დემოკრატიულ მოძრაობას რუსეთში ორმოცდაათიან — სამოციან წლებში, წერს:

„ახლად თვალახილულმა რუსეთმა — ნახა, რომ მისი სწეულების სათავე — თითონ ცხოვრების წყობაა და აგებულება, ერთხელ და ერთხელ შემოღებული და განუახლებლად დამკვიდრებული. უარყო იგი წყობა, უარყო ყოველივე ის, რაც იმ წყობას შესწევდა და ხელს უმართავდა. ამ არსებულის უარყოფამ წამოიწია ამ წრიდან, რომელსაც გონებით მცხოვრებს საზოგადოებას ეძახიან, რომელიც ყველგან და ყოველთვის ნუგეშია და იმედი ყოველის ერისა და რომელიც ცხოვრების წარმატების უღლის თავში პირველი ჩადგება ხოლმე. ის საზოგადოება მთელის ძალ-ღონით მიაწყდა ამ უშველებელს საქმეს უარყოფისას და ყოველს მის მოქმედებაში ან წუნი და კიცხვაა დროგადასულის ძველისა, ან მოძღვრება და ნატვრა ნელად აკვირტებულის ახლისა. უკეთესნი წარმომადგენელნი ამ საზოგადოებისა — პოეზიაში [— იგულისხმება ნეკრასოვი, პ. ი.], მეცნიერებაში, თუ პუბლიცისტიკაში [— იგულისხმებიან ბელინსკი, ჩერნიშევსკი, დობროლუბოვი, გერცენი, პ. ი.] სულ ამ დიდი საქმის მიმდევარი იყვნენ დაუღალავად. მათის მართლად დაუფიწყარი ღვაწლით მაგ თამამმა, უარყოფელმა მიმართულებამ ფეხი გაიდგა რუსეთში და ცხოვრების მოედანზე დაიჭირა ადგილი. ამ ახალი მიმართულების მესვეური იყო „სოვრემენიკი“¹.

ილია აღნიშნავს, რომ იმ პერიოდში, როდესაც ახალ მიმართულებას სათავეში ედგაო „სოვრემენიკი“, ამ ახალ მიმართულებას „დამჯდარი ჭკუა და მეცნიერება წინ უძღოდა“². ამ სიტყვებით — „დამჯდარი ჭკუა და მეცნიერება“ — ილია მოიხსენებს ჩერნიშევსკის, ხელმძღვანელს „სოვრემენიკისას“, რევოლუციონურ-დემოკრატიული მოძრაობის დიდ მეთაურს.

ილია ჭავჭავაძისა და ნ. ჩერნიშევსკის ურთიერთობის ის-

¹ იხ. ილია ჭავჭავაძე, ტ. VI, 1927 წ. გვ. 118.

² იხ. ილია ჭავჭავაძე, იქვე, გვ. 125.

ტორიასთან დაკავშირებით აქ საჭიროა აღვნიშნოთ აგრეთვე შემდეგიც.

როგორც ირკვევა, მას შემდეგ რაც ილია, რომელიც ყველასაგან აღიარებული მეთაური იყო ქართველი სტუდენტობისა, დაახლოებია ჩერნიშევსკის, — ჩერნიშევსკისთან კავშირი გაუბამს მოწინავე ქართველი სტუდენტობის მთელ წრესაც.

ნიკო ნიკოლაძე თავის მოგონებაში სამოციან წლებზე — აღნიშნავს, რომ როდესაც 1861 წელს, ილია ჭავჭავაძის საქართველოში დაბრუნების შემდეგ, რუსეთში ჩავიდა ნიკო ნიკოლაძე, მას, ჩერნიშევსკის პირველი გაცნობის დროს, ჩერნიშევსკისთან დახვდა ქართველი სტუდენტების მთელი ჯგუფი¹.

აღსანიშნავია ამასთან, რომ 1861 წელს სტუდენტთა არეულობაში მონაწილე ქართველ სტუდენტებს ერთ-ერთ ბრალად ეთვლებოდათ კერძოდ ნ. ჩერნიშევსკისთან ურთიერთობაც. (ასე, მაგალითად, 1862 წელს პოლიციის საიდუმლო დეპარტამენტის — მესამე განყოფილების მიერ შედგენილ საექვო პირთა სიაში სტუდენტთა არეულობაში მონაწილე ბ. ლოლობერიძის შესახებ აღნიშნულია: „...Знаком с Чернышевским...“)²

*

ილია სტუდენტობის დროს ახლო ეცნობა როგორც რუსეთის რევოლუციონერი დემოკრატების დიად აღევებს, ისე ევროპის აზროვნების ისტორიას.

თუ რამდენად ინტენსიურად მუშაობდა ილია სტუდენტობის დროს, თუ რამდენად ფართო იყო ახალგაზრდა ილიას ინტელექტუალური ინტერესები, ამის მაჩვენებელია, მაგალითად, ნუსხა იმ წიგნებისა, რომლებიც ილიას დაუმუშავებია 1860 წლის დასასრულში. ეს ნუსხა ჩაწერილია ილიასეულ ერთ ხელნაწერში სტუდენტობის დროისა, რომელიც 1860 წლის დეკემბერშია გადაწერილი. ამ ნუსხაში ჩვენ გვხვდება როგორც მხატვრული ლიტერატურა, — შექსპირი, დიკენსი, გოეთე, შილერი, ისე ამის გვერდით ბეკონი და დეკარტი,

¹ იხ. ნიკო ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, I, 1931 წ., გვ. 121 — 123.

² იხ. იქვე, გვ. 380.

„ათენის რესპუბლიკის ისტორია“ და „მსოფლიო მექანიკური თეორია“¹.

როგორც ირკვევა, ილია ახლოა გაცნობილი საფრანგეთის დიდ განმანათლებლებს, ასევე გერმანულ ფილოსოფიას, კერძოდ ჰეგელს. ეს ჩანს, პირველ რიგში, იმ ბრწყინვალე ფილოსოფიურ-პუბლიცისტური ნაშრომიდან, რომლითაც იხსნება ილიას უურნალი „საქართველოს მოამბე“ (შესავალი წერილი „საქართველოს მოამბეზე“).

ილია, როგორც ირკვევა, გაცნობილი იყო დიდ უტოპისტ სოციალისტებს, რომელთა იდეების მიმდევრად ილია გვევლინება როგორც ახალგაზრდობის დროინდელ „აჩრდილში“, ისე თავის ერთ-ერთ უკანასკნელ წერილში „მეცხრამეტე საუკუნე“, რომელიც ილიას ერთგვარ პოლიტიკურ ანდერძს წარმოადგენს. ილია, როგორც ჩანს, ახალგაზრდობიდანვე თვალყურს ადევნებდა ევროპის სოციალისტურ მოძრაობას. იგი გაცნობილი იყო ანარქიზმის მოძღვრებასაც. რასაკვირველია, შემთხვევითი არ იყო ის გარემოება, რომ ილია თავის „საქართველოს მოამბეში“ ადგილს უთმობს პრუდონს.

ყოველივე იმის შემდეგ, რაც აქ იყო აღნიშნული, გასაგები ხდება, რომ ილიას პოეტურ მემკვიდრეობაში გვაქვს ისეთი ნაწარმოები, როგორიც არის მისი განთქმული ლექსი „კომუნის დაცემის დღე“.

აქ ცალკე შევჩერდებით ილიას წმინდა ლიტერატურულ ინტერესებზე მისი სტუდენტობის ხანაში.

ილია სტუდენტობის დროს საფუძვლიანად გაცნობია, როგორც ქართულ მწერლობას, ისე რუსულსა და ევროპულ ლიტერატურას.

ილიას ლიტერატურულ ინტერესთა წრეზე მიუთითებს კერძოდ ილიას თარგმანები. ილიას სტუდენტობის დროს ეკუთვნის თარგმანები რუსი პოეტების — პუშკინისა და ლერმონტოვისა, ინგლისელი, გერმანელი და ფრანგი პოეტების — ბაირონის,

---

¹ იხ. ილიას ავტოგრაფი M (ხელნაწერი საქართველოს სახ. მუზეუმისა № 5019 — S).

ვალტერ-სკოტის, გოეთესი, შილერის, ჰეინესი, რიუკერტისა, ანდრე შენიესი. ილია სტუდენტობის დროიდანვე გატაცებულია შექსპირით; შემდეგ ილიამ საფუძველი ჩაუყარა კიდევ შექსპირის ქართულად თარგმნას (ილიამ, უფრო გვიან, ივანე მაჩაბელთან ერთად, გადმოიღო ქართულად „მეფე ლირი“).

ილია ხშირი მკითხველი ყოფილა ილიადასი¹, ასევე ლუკაცისა, ვირგილისა, პორაციისა².

ილიასათვის განსაკუთრებით საყვარელ მწერლებად ბოლომდე დარჩნენ — რუსთაველთან ერთად — შექსპირი და ბაირონი. — ამ უკანასკნელს იგი გოეთეზე მაღლა აყენებდა.

თუ რა იტაცებდა ახალგაზრდა ილიას პოეზიაში, თუ რა მოთხოვნილებას უყენებდა ილია მწერლობას, ეს ჩანს ილიას „მგზავრის წერილების“ ცნობილი ადგილიდან, სადაც იგი გოეთეს მყინვარს ადარებს, ხოლო ბაირონს თერგს.

ვფიქრობთ, არ იქნება ზედმეტი მოვიგონოთ ეს ადგილი „მგზავრის წერილებისა“, რადგან იგი ასე ახლო გვაგრძნობინებს ილიას პოეტიკას, და არა მხოლოდ პოეტიკას, არამედ გვაგრძნობინებს დიდი შემოქმედის სულიერ სამყაროს, გვაგრძნობინებს იმ რევოლუციურ სულისკვეთებას, რომლითაც შთაგონებული იყო ილია:

„დიდებული რამ არის ეგ მყინვარი... მყუდრო და მშვიდობიანი, მაგრამ ცივია და თეთრი... აბა, რად მინდა მისი დიდება? ქვეყნის ყაყანი, ქვეყნის ქარიშხალი, ქროლვა, ქვეყნის ავ-კარგი მის მაღალ შუბლზედ ერთ ძარღვსაც არ აატოკებს. ძირი თუმცა დედამიწაზედ უდგა, თავი კი ცას მიუბჯენია, განზედ გამდგარა, მიუკარებელია. არ მიყვარს არც მაგისტანა სიმალე, არც მაგისტანა განზედ გადგომა, არც მაგისტანა მიუკარებლობა. დალოცა ღმერთმა ისევ თავზედ ხელაღებული, გიჟი, გადარეული, შეუპოვარი და დაუმონავე მღვრიე თერგი. შაეი შთის გულიდამ გადმომსკდარი მოდის და მობლავის და აბლავლებს თავის გარეშემოსა. მიყვარს თერგის ზარიანი ხუილი, გამაღებული ბრძოლა, დრტვინვა და ვაი-ვაგლაბი. თერგი სახეა ადამიანის გაღვიძებულის ცხოვრებისა, ამაღლევებელი და ღირსსაცნობი სახეც არის: იმის მღვრიე წყალში სჩანს მთელის ქვეყნის უბედურების ნაცარტუტა. მყინვარი კი უკვდავებისა და განცხრომის დიდებული სახეა: ცივია, როგორც უკვდავება, და ჩუმი, როგორც განცხრომა. არა, მყინვარი არ მიყვარს, შით

¹ იხ. იონა მეუნარგია, ილია ქავჭავაძე, 1937 წ., გვ. 48.

² იხ. ილია ქავჭავაძე, ტ. IV, 1927 წ. გვ. 162.

უფრო, რომ მიუკარებლად მაღალია. ქვეყნიერების ბედნიერების ქვაკუთხე-
ლი კი ყოველთვის ძირიდან დადებულა, ყოველი შენობა ძირიდან ამაღლე-
ბულა... ამიტომაც მე, როგორც ქვეყნის შვილს, თერგის სახე უფრო მომ-
წონს, უფრო მიყვარს. მყინვარი დიდ გოეთეს მაგონებს და თერგი კი
მრისხანე და შეუპოვარს ბაირონსა. ნეტავი შენ, თერგო! იმით ხარ
კარგი, რომ მოუსვენარი ხარ... მოძრაობა და მართო მოძრაობა არის, ჩემო
თერგო, ქვეყნის ღონისა და სიცოცხლის მომცემი“.

აღსანიშნავია, რომ ლექსშიაც „პოეტი“ ილია ასევე უპი-
რისპირებს თავის პოეტიკას და გოეთეს პოეტიკას.

გოეთე ერთ-ერთ ლექსში, როგორც ცნობილია, ამბობს:
Ich singe, wie der Vogel singt („მე ვმღერი, ვით მღერის
ფრინველი“). ხოლო ილია ასე იწყებს თავის ახალგაზრდობის
ხანის ლექსს „პოეტი“:

მისთვის არ ვმღერ, რომ ვიმღერო
ვით ფრინველმა გარეგანმა,
არა მართო ტკბილ ხმათათვის
გამომგზავნა ქვეყნად ცაშა...“

როგორც ვხედავთ, ამ ლექსის პირველ სტრიქონებში ილია
გოეთეს ეკამათება.

*

ახალგაზრდა ილია, თავისი დამონებული სამშობლოს მომა-
ვალ ბედზე ფიქრით ნოცული, მღელვარებით ადევნებდა
თვალყურს ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას ევ-
როპაში. ილიასათვის შთამაგონებელი მაგალითი იყო ირლან-
დიელი ხალხის გმირული ბრძოლა ინგლისელ დამპყრობელთა
წინააღმდეგ, ასევე იტალიელი ხალხის დიადი მოძრაობა სამ-
შობლოს გაერთიანებისა და ავსტრიელ დამპყრობელთა გან-
დევნისათვის. როდესაც 1860 წლის ზაფხულზე გარიბალდიმ
აილო მესინა, ხოლო შემდეგ იტალიის ნახევარკუნძულზე
გადმოვიდა, ილია ამას აღფრთოვანებული მიესალმა ლექსით:
„მესმის, მესმის სანატრელი ხალხთ ბორკილის ხმა მტვრე-
ვისა...“

ილია იმდენად გატაცებული იყო იტალიელი ხალხის ამ
დიადი მოძრაობით, რომ იგი ერთხანს ფიქრობდა ვოლონტე-
რად წასვლას გარიბალდისთან იტალიაში.

ილია ბოლომდე დარჩა თაყვანისმცემელი იტალიელი ხალ-

ხის დიადი გმირის, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადის გარიბალდისა. როგორც ცნობილია, გარიბალდის პორტრეტი ამშვენებდა ილიას სამუშაო ოთახს მთელი მისი სიცოცხლის მანძილზე.

*

ილიას დროს პეტერბურგის უნივერსიტეტში სწავლობდა ოცდაათამდე ქართველი სტუდენტი. მათ შორის იყვნენ: აკაკი წერეთელი, კირილე ლორთქიფანიძე, ნიკო ლოლობერიძე, ბესარიონ ლოლობერიძე, პეტრე ნაკაშიძე, დავით ყიფიანი, ილია ოქრომჭედლიშვილი, ლუარსაბ (შაქრო) მაღალაშვილი, მიხეილ ჩიკვაძე, კობტა აფხაზი, იოსებ ვაჩნაძე და სხვანი. (ნიკო ნიკოლაძე და გიორგი წერეთელი ჩავიდნენ პეტერბურგში 1861 წელს, როდესაც ილია უკვე წამოსული იყო საქართველოში).

ქართველი ახალგაზრდობა რუსეთში აღრევეც მიდიოდა განათლების მისაღებად, მაგრამ ქართველ სტუდენტობის ასეთი დიდი ჯგუფის ერთად შემოკრება ერთ ქალაქში პირველი შემთხვევა იყო.

ნიკო ნიკოლაძის ცნობით, ქართველ სტუდენტთა წრის ყველას მიერ აღიარებული მეთაური და იდეური ხელმძღვანელი ილია ჭავჭავაძე იყო.

ილიას გარშემო შემოკრებილი ქართველი სტუდენტობა შეადგენდა იმ ბირთვის, რომელმაც საქართველოში დაბრუნების შემდეგ, შეადგინა „პირველი დასი“.

ილიას დროს შეიქმნა რუსეთში ქართველი სტუდენტობის — „თერგდალეულთა“ ტრადიციები.

ქართველ სტუდენტთა წრე — ილიას ხელმძღვანელობით — ხშირად იკრიბებოდა. „ვბაასობდით როგორც საწოგადო კითხვებზედ, აგრეთვე ჩვენს დაბეჩავებულ სამშობლოს მომავალზედ“, — წერს ამ წრის ერთ-ერთი წევრი — კობტა აფხაზი.

იმ ტრადიციების შესახებ, რომელიც ქართველ სტუდენტობაში დამკვიდრდა ილია ჭავჭავაძის დროიდან, მეორე მესამოციანელი ნიკო ნიკოლაძე წერს:

„მაშინდელი ჩვენი მუსაიფის ან მსჯელობის საგანი, მაშინდელი ჩვენი შრომის მიზანი ის იყო, თუ რა მოვალეობა გვაწევს კისერზე ხალხისადმი, ან რა სახით უფრო უმჯობესია მომზადება ამ მოვალეობის ასასრულებლად... ჩვენს ახალგაზრდობას აგონდებოდა, რომ ერთი თვის სავალზედ, მთებს გადაღმა, სამშობლოში ცხოვრობს მისი ხალხი, რომ ამ ხალხს ცხოვრება უჭირს მის სამშობლოში, მის საკუთარ მიმართულებას ბევრი მტერი და მუხანათი ჰყავს, რომ ამ მტერს და მუხანათს იმან ოდესმე აწგარიში უნდა გაუწმინდოს!“¹.

ამავე პერიოდში, ილიას სტუდენტობის დროიდანვე, იწყება დიდი შემოქმედებითი თანამეგობრობა მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული ლიტერატურის უდიდესი მოღვაწეებისა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სულის ჩამდგმელების — ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლისა.

როდესაც უბრალო „ცისკარის“ 1859 წლის ნოემბრის ნომერში დაიბეჭდა ნაწყვეტი ილიას „აჩრდილიდან“, აკაკიმ ამას უპასუხა ლექსით „მაისის ღამე ბნელთვალნიან“. ამ ლექსში აკაკიმ სიყვარულით დაგვიხატა დიადი სახე თავისი თანამოძმის ჭაბუკის ილიასი, სამშობლო ქვეყნის თავისუფლებისათვის მებრძოლის მგზნებარე პატრიოტისა.

ეს იყო პირველი გამოხმაურება ერთმანეთთან ახალი ქართული მწერლობის ამ ორი დიდი კორიფეისა.

ჯერ კიდევ ახალგაზრდობიდანვე ერთად სცემდა სამშობლო ქვეყნის სიყვარულით ანთებული გული ამ ორი ჭაბუკისა, — ილიასი და აკაკისა, რომლებმაც ამის შემდეგ ნახევარი საუკუნის მანძილზე სამშობლო ქვეყნის სამსახურში დალიეს დღენი.

სახელოვანი იყო მათი საერთო გზა და ქართველმა ხალხმა მათი ნათელი სახეები შემოსა უგულითადესი სიყვარულით.

¹ იხ. ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, I, 1931 წ. გვ. 76.

ვამთავრებთ რა ილიას სტუდენტობის დროის მიმოხილვას, აქ ორიოდ სიტყვა უნდა ვთქვათ ილიას ყოფა-ცხოვრების შესახებ სტუდენტობის ხანაში.

ილია სტუდენტობის დროს, როგორც ირკვევა, დიდ სიღარიბეს განიცდიდა. ეს ჩანს ილიას წერილებიდან.

ამ ღარიბული ცხოვრების შედეგი იყო, რომ ილია, ბუნებით ჯანმრთელი ადამიანი, ავად გამხდარა მეორე კურსზე ყოფნის დროს, 1859 წელს; მას კლექის ნიშნები გამოსჩენია და სისხლს იღებდა.

ექიმის მოწმობაში, რომელიც გაცემულია ილიას სახელზე 1859 წელს 10 ივნისის თარიღით, აღნიშნულია:

„...Он был пользован мною от кровохарканья в продолжении мая месяца 1859 года... для окончательного излечения болезни необходимо пользоваться в продолжении лета благоприятным южным климатом...“¹.

უნდა ვიცოდეთ, რომ 50-იან — 60-იან წლებში, როდესაც რუსეთსა და საქართველოს ჯერ კიდევ არ აერთებდა რკინისგზა, მიმოსვლა პეტერბურგიდან თბილისამდე დაახლოებით თვე, თვე-ნახევარს მოითხოვდა. ამიტომ პეტერბურგის ქართველი სტუდენტები პირველ კურსიდან მოკიდებული ვიდრე სწავლის დამთავრებამდე ჩვეულებრივ რუსეთში რჩებოდნენ, რადგან არდადეგების დროს ჩამოსვლა და უკან დაბრუნება საძნელო იყო, — მარტო გზა აქეთ და იქით ორ-სამ თვემდე დროს მოითხოვდა.

ამით იყო გამოწვეული, რომ ილია 1857 წლის ზაფხულიდან მოკიდებული, ვიდრე 1859 წლის ზაფხულამდე რუსეთში იმყოფებოდა. მაგრამ 1859 წელს ილია ავადმყოფობის გამო დროებით ჩამობრუნდა საქართველოში. ზაფხული და შემოდგომის დასაწყისი მან საქართველოში გაატარა. ილია ისევ დაბრუნდა რუსეთში 1859 წლის შემოდგომაზე.

1 იხ. ლიტერატურული შემკვიდრება, I, 1935 წ. გვ. 561.

ილიამ 1860 — 1861 წლებში მოისმინა მეოთხე კურსის ლექციები. მაგრამ ილიას აღარ დაუცდია საგნების ჩასაბარებლად; 1861 წლის გაზაფხულზე ილია წამოვიდა საქართველოში, ჩანს ისევ ჯანმრთელობის მდგომარეობის გამო.

ილია ჩამოვიდა თბილისში 1861 წლის მაისში. ზაფხული და შემოდგომის დასაწყისი ილიამ თბილისში და კახეთში გაატარა. ¹

ილია რუსეთში ჯერ კიდევ არ გაბრუნებულყო დარჩენილი საგნების ჩასაბარებლად და უნივერსიტეტის დასამთავრებლად, რომ პეტერბურგის უნივერსიტეტში სტუდენტთა არეულობა დაიწყო 1861 წლის სექტემბერს.

25 სექტემბრისათვის შეწყდა ლექციების კითხვა და უნივერსიტეტის კარები დაკეტეს.

ნიკო ნიკოლაძე, რომელიც ამ დროს პეტერბურგის უნივერსიტეტში სწავლობდა და მონაწილეობას იღებდა სტუდენტთა ამ მოძრაობაში, წერს თავის მოგონებებში.

„ხელმწიფე ამ დროს საქართველოში იმყოფებოდა... იგი სტუმრად იყო ფელდმარშალთან თავად ა. ი. ბარიატინსკისთან. პეტერბურგის მთავრობა, სამხედრო გენერალ-გუბერნატორი ანენკოვი და ობერ-პოლიცემისტერი გენერალი პატყული ვერ ბედავდნენ უიმისოდ რაიმე სასტიკი ზომების მიღებას... ამიტომ, სანამ ხელმწიფესთან მიაღწევდა მოხსენება სტუდენტების არეულობის შესახებ (მაშინ რუსეთსა და კავკასიას შორის ტელეგრაფი არ იყო) — და შემდეგ მისგან მოვიდოდა მითითებანი, რა ღონე ეხმარათ ჩვენს საწინააღმდეგოდ, — ორ კვირაზე მეტმა დრომ გაიარა. პოლიციისა და სამოსწავლო

¹ თარიღები ირკვევა ილიას ნაწერების სათარიღო მინაწერებიდან. ილიას წერილს „პასუხი“ მიწერილი აქვს: „14 მაისი, 1861 წელი, თბილისი“; ლექსს „მას აქეთ რაკი“ მიწერილი აქვს: „1861 წელი, 6 აგვისტო“; ლექსს „ჩემო კალამო“ მიწერილი აქვს: „1861 წელი, ოქტომბერი, ყვარელი“. — თარიღების შესამოწმებლად მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ნიკო ნიკოლაძის ჩვენებას: როდესაც ნ. ნიკოლაძე პეტერბურგში ჩასულა 1861 წლის 9 მაისს, ილია ამ დროს უკვე წამოსული ყოფილა საქართველოში (იხ. ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, I, 1931 წ., გვ. 35, 63, 67, 92, 94).

მთავრობის სრული უმოქმედობის გამო ჩვენ ყოველდღე ვიკრიბებოდით, ვიგებდით ახალ ამბებს, უმთავრესად ღამე ღატუსალებულთა შესახებ, — ვუზიარებდით ერთმანეთს აღშფოთებას... უნდა ვიფიქროთ, რომ როცა ამიერკავკასიაში მივიდა მეფესთან მოხსენება სტუდენტების არეულობის შესახებ, კავკასიის დამპყრობმა ბარიატინსკიმ, რომელიც პირადი და საყვარელი მეგობარი იყო ალექსანდრე II-სი, ურჩია მეფეს არეულობის დაუყოვნებლივ მოსპობა. იყო ეს მისი რჩევით თუ არა, მხოლოდ ამგვარი ბრძანება მართლაც მიღებულ იქმნა“¹.

ბრძანების მიღების შემდეგ დაიწყო რეპრესიები.

12 ოქტომბერს გადააყენეს უნივერსიტეტის რექტორი პლეტნევი; უნივერსიტეტიდან დათხოვნილ იქმნენ პროგრესული მიმართულების პროფესორები: სპასოვიჩი, კაველინი, პიპინი, სტასიულევიჩი, უტინი. ამავე დღეს უნივერსიტეტიდან გარიცხეს სტუდენტები, რომლებიც მიჩნეულნი იყვნენ არეულობის ორგანიზატორებად და მთავარ მონაწილეებად.

აქ აღსანიშნავია შემდეგი. ილია 1861 წლის სექტემბერსა და ოქტომბერში, როგორც მოვიხსენეთ, საქართველოში იმყოფებოდა² და სტუდენტთა არეულობაში მას მონაწილეობა არ მიუღია. ასე რომ თითქოს არავითარი საბუთი არ არსებობდა ილიას უნივერსიტეტიდან დათხოვნისათვის. მიუხედავად ამისა, ილია მაინც გამოურიცხავთ უნივერსიტეტიდან. ამრიგად ილიას მიმართ განსაკუთრებული ზომა მიუღიათ. აშკარაა ამის მიზეზით, რომ ილია აღრიდანვე იმყოფებოდა პოლიციის საიდუმლო განყოფილების მეთვალყურეობის ქვეშ, როგორც „არა-კეთილსაიმედო“ პირი.

ხელისუფლებამ, ჩანს, კარგად იცოდა, რომ ილია იყო მეტაფიზიკური და იდეური ხელმძღვანელი ქართველ სტუდენტთა წრისა; ხელისუფლებისათვის უცნობი არ დარჩენილა ის კრებები ქართველი სტუდენტებისა — ილიას ხელმძღვანელობით, სა-

¹ იხ. ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, I, 1931 წ. გვ. 106 — 107.

² იხ. ზემოთ, გვ. 64, შენიშვნა¹

დაც (როგორც ეს ჩანს კოხტა აფხაზის მოგონებებიდან) მსჯელობის საგანი იყო სოლმე „საზოგადო კითხვები“ და „ჩვენი დაბეჩავებული სამშობლოს მომავალი“.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ დღემდე არ იყო დადგენილი ეს ფაქტი, რომ ილია გამორიცხული იყო უნივერსიტეტიდან; გავრცელებული იყო შეხედულება, რომ ვითომც ალიამ თვითონ დაანება თავი უნივერსიტეტს მეოთხე კურსზე ყოფნის დროს.

რომ ილიამ არა თვით დაანება თავი უნივერსიტეტს, არამედ რომ იგი გამოურიცხავთ უნივერსიტეტიდან სტუდენტთა არეულობასთან დაკავშირებით, ეს ირკვევა შემდეგის მიხედვით:

1. ბიოგრაფიულ ცნობაში ილია ჭავჭავაძის შესახებ, რომელიც მოთავსებულია კრებულში „Государственный Совет, 1906 — 1907 г. г.“. (ილია, როგორც ცნობილია, 1906 — 1907 წლებში სახელმწიფო საბჭოს წევრი იყო და თვით ეს კრებული ილიას დროს გამოქვეყნდა) — ნათქვამია:

„...Кн. И. Г. Чавчавадзе родился в 1837 г. Был в Петербургском Университете на камеральном отделении юридического факультета, но университета не окончил по независящим от него обстоятельствам“ (ხაზი ჩვენია)¹.

2. უნივერსიტეტიდან გამორიცხულება 1861 წელს ლებულობდნენ უნივერსიტეტის მოწმობას მათ მიერ მოსმენილი კურსის შესახებ — ერთნაირი ტრაფარეტით — 1861 წლის 12 ოქტომბრის თარიღით.

ასეთა მოწმობა, რომელიც მიუციათ სტუდენტთა არეულობაში მონაწილისა და უნივერსიტეტიდან გამორიცხულის ნიკო ნიკოლაძისათვის, შენახულა ნიკო ნიკოლაძის პირად არქივში (რომელიც ამჟამად თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკაშია დაცული).

სწორედ ამავე ტრაფარეტს წარმოადგენს ილიას მოწმო-

¹ იხ. კრებული, Государственный Совет, 1906 — 1907 гг., გვ. 199.

ბაც, რომელსაც უზის იგივე თარიღი, 1861 წლის 12 ოქტომბერი¹.

ეს თარიღი, რომელიც აღნიშნულია ილია ჭავჭავაძისა და ნიკო ნიკოლაძის მოწმობებში — 1861 წლის 12 ოქტომბერი — არის სწორედ ის რიცხვი, როდესაც, როგორც მოვიხსენეთ, უნივერსიტეტიდან დაითხოვეს რექტორი პლეტნევი და მთელი წყება პროფესორებისა და გარიცხეს არეულობაში მონაწილე სტუდენტობა.

ასე დასრულდა ილიას სტუდენტობის ხანა.

---

¹ იხ. ლიტერატურული მემკვიდრეობა, I, 1935 წ. გვ. 562. რომ აქ საქმე გვაქვს ტრაფარეტთან, ეს ჩანს, სხვას რომ თავი დავანებოთ, იმის მიხედვით, რომ ილია 1861 წლის ოქტომბერში, როგორც მოვიხსენეთ, იმყოფებოდა არა პეტერბურგში, არამედ საქართველოში.

IV

ილიას ნაწერები პირველი პერიოდისა (1857—1861 წ. წ.). —
ილია ახალი ქართული ლიტერატურის ფუძემდებელი
და საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი
მოძრაობის იდეოლოგი

მე-19 საუკუნის ქართული მწერლობისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში ცენტრალური ადგილი უჭირავთ: მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში — ნიკოლოზ ბარათაშვილს, საუკუნის მეორე ნახევარში — ილია ჭავჭავაძეს და აკაკი წერეთელს. ქართული მწერლობის ეს ტიტანები არიან დიდნი ფუძემდებელნი ახალი ქართული მწერლობისა.

მე-18—19 საუკუნეთა მიჯნაზე მოხდა ეპოქალური გარდატეხა ქართველი ხალხის ისტორიაში.

ამის შემდეგ, მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში, ძველ საქართველოსთან ერთად, დასრულდა განვითარების ციკლი ძველი ქართული მწერლობისა, რომელიც ორგანიული ნაყოფი იყო სულ სხვა საზოგადოებრივი გარემოსი.

მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში თანდათანობით გზას იკვლევს და ისახება ახალი ეპოქის შესაბამისი ახალი ქართული ლიტერატურა.

პოეზია ნიკოლოზ ბარათაშვილისა, მისი „მერანი“, რომელიც პროტესტანტული სულისკვეთებით არის შთაგონებული, მისი „ბედი ქართლისა“, რომელშიაც ჩვენ გვაქვს სათავეები მე-19 საუკუნის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძ-

რაობის იდეოლოგიისა, — განსაზღვრავს ძირითად წამყვან ხაზს, მთავარ მაგისტრალს მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის ქართული მწერლობისას.

„უდად ზომ მაინც არა ჩაივლის ეს განწირულის სულის კვეთება და გზა უვალი, შენგან თელილი, მერანო ჩემო, მაინც დარჩება, რომ ჩემს შემდგომად მოძმესა ჩემსა სიძნელე გზისა გაუადვილდეს...“

ილია ჭავჭავაძე იყო ნიკოლოზ ბარათაშვილის დიდი მოძმე, რომელმაც განაგრძო მისი სავალი, შეასრულა ნ. ბარათაშვილის მიერ დაწყებული დიადი საქმე ქართული მწერლობის განახლებისა; ილია იყო ნ. ბარათაშვილის შემცვლელი, რომელიც მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში გახდა ერის მესაიდუმლე, ერის ზრახვათა გამომსახველი.

ილიას სახელთან განუყრელია სახელი აკაკისა. ილიამ და აკაკიმ ერთად აზიდეს ტვირთი მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული მწერლობისა, ახალი გზები გაუხსნეს ქართული ლიტერატურას, აავსეს იგი ახალი ეპოქის შესაბამისი ახალა შინაარსით.

ილიამ სამწერლო ასპარეზზე გამოსვლისთანავე ორი საბრძოლო საგანი დაისახა: ბრძოლა ერის თავისუფლებისათვის და ბრძოლა სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ.

ილიამ ახალ სიმაღლეზე აიყვანა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგია, ახალა შინაარსი მისცა მას, გარკვეული პოლიტიკური პროგრამის სახით ჩამოაყალიბა იგი.

ნაცვლად რომანტიკული მოთქმისა საქართველოს წარსულზე, რაც შეადგენდა მე-19 საუკუნის პირველ ნახევრის ქართული პოეზიის მთავარ საგანს, ილიას ხედვა თავიდანვე მომავლისაკენ არის მიპყრობილი.

ერთ-ერთ თავის აღრინდელ ნაწარმოებში „ქართვის დედას“, რომელიც ჯერ კიდევ 50-იან წლებშია დაწერილი (1858 წელს), ილია წერს:

ქართვის დედაო, ძუძუ ქართვისა
უწინ მამულსა უზრდიდა შვილსა;
დედის ნანასთან ჭვითინი მთისა
მას უმზადებდა მომავალ გმირსა...

გაჰქრა ის დროცა... დიდმა ნაღველმა,
მონობის ქვეშე დაჩაგრულ ბედმა,
სრულად მოვიკლა სიცოცხლის ძალა,
თვით შენი შვილიც ჩრდილად შესცვალა...

მას ნულარ ვსტირით, რაც დამარხულა,
რაც უწყალოს დროთ ხელით დანთქმულა;
მოვიკლათ წარსულ დროებზე დარდი...
ჩვენ უნდა ვსდიოთ ეხლა სხვა ვარსკვლავს,
ჩვენ უნდა ჩვენი ვშვათ მყოობადი,
ჩვენ უნდა მივცეთ მომავალი ხალხს...

ილია მიმართავს ქართველის დედას:

აღზარდე შვილი, მიეც ძალა სულს, —
შთააგონებდე კაცთა საყვარულს,
ძმობას, ერთობას, თავისუფლებას,
რომ სიკეთისთვის გული უთრთოდეს,
და მომავლისთვის ბედთანა ბრძოდეს!..

რევოლუციონურ-დემოკრატიული მოძრაობის ეს დაადი იდეები „ძმობა, ერთობა, თავისუფლება“ — უნათებს სავალ გზას ერის თავისუფლებისათვის მებრძოლს, ამ დიადი იდეების დროშის ქვეშ მოუწოდებს იგი ქართველ ხალხს, რომ „მომავლისათვის ბედთანა ბრძოდეს“.

ილია ერის თავისუფლებისათვის ბრძოლას აერთებს სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ ბრძოლასთან.

შრომისა ახსნა ეს არის ტვირთი
ძღვეამოსილის ამ საუკუნის —

წერს ილია.

ორმოცდაათიან წლებში, როდესაც ილია იწყებს სამწერლო მოღვაწეობას, ჯერ კიდევ სრულ ძალაში იყო ბატონყმობის ინსტიტუტი.

ილია გამოდის როგორც შეურიგებელი მებრძოლი ბატონყმობის წინააღმდეგ.

ილიასათვის ერი ეს იყო თვით მშრომელი ხალხი, ერის თავისუფლება ილიას ესმოდა, როგორც მშრომელი ხალხის თავისუფლება.

ილიას ამავე დროს კარგად ჰქონდა გათვალისწინებული, რომ ქართველი ხალხის განთავისუფლება ეროვნული და სო-

ვიალური ჩაგვრისაგან შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ
ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლას გზით.

კაბუჯი ილია ილაშქრებდა ცარიზმთან ყოველგვარი შემა-
რიგებლობის წინააღმდეგ, აგი მოუწოდებდა, რათა ბოროტე-
ტის ეს სათავე ძირითურთ ყოფილიყო მოთხრელი.

ლექსში „გუთნის-დედა“ (1858 წ.), ილია წერდა:

აბა რას გვარგებს ჩვენ ის გუთანი,
რომე აჩეჩოს მართო მიწანი
და არ მოსთხრადეს ძირით იმ ბალახს,
რომელიც უშლის თესლსა ამოსულას?

„ქართველი სტუდენტების სიმღერაში“, რომელიც ასევე
ილიას სალიტერატურო მოღვაწეობის პირველ პერიოდს
ეკუთვნის (დაწერილია 1860 წელს), ქართველი სტუდენტები
სიამაყის გრძნობით აცხადებენ:

დედამ რომ შვილი გაზარდოს
ემაგრე ჩვენისთანაო!
ცართან ძმობას არ ეკადრულობთ,
მაგრამ ვნატრობთ გლეხთანაო.

ხოლო ქართველ სტუდენტთა მეორე სიმღერაში, რომელიც
1858 წელს არის დაწერილი („ჩემი თარაბრალი“), ილიას
ცარიზმი წარმოდგენილი ჰყავს როგორც ურჩხული, რომელიც
ვერ ძღება ხალხის სისხლით.

ჰე, ძმანო, ნეტავი ჩვენა,
დღეს მოგვეცა შვება, ლხენა.
მამულისა საყვარულმა
ძმობა გულში ჩავვიყენა.

რაგინდ რომ ცარი ღრინავდეს,
ჩვენის სისხლისთვის გრგვინავდეს,
ვერ შეგვაშინებს ჩვენ ცარი,
თუ გულში ძმობა ბრწყინავდეს.

ჰე, ძმანო, ვიყვეთ ერთ ბედით,
წინა წავიდეთ გაბედვით,
ჩვენ ცარი ვერას დაგვაკლებს
თავის ბრმა წინასწარ ხედვით.

ასეთია ის პროტესტანტული სულისკვეთება, რომლითაც
შთაგონებულია ილიას შემოქმედება.

გავეცნოთ ამის შემდეგ ილიას პირველი პერიოდის მთავარ ნაწერებს ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით.

პირველი დიდი მხატვრული ნაწარმოები, სადაც ილიამ ფართოდ გაშალა თავისი მსოფლმხედველობა, არის პოემა „აჩრდილი“.

„აჩრდილი“ (პირველი რედაქცია) აწერებოდა 1858 წელს და დასრულებულია 1859 წლის დასაწყისში¹.

პოემა წარმოადგენს მოწოდებას ბრძოლისაკენ ეროვნული თავისუფლებისათვის, ბრძოლისაკენ სოციალური სამართლიანობის დასამყარებლად.

პოეტი ხედავს თავის დამონებულ მამულს, რომელსაც ადევს ბორკილები, დამონებულ ხალხს, რომელიც ჯერ კიდევ ძილს არის მიცემული.

მაგრამ, ჰე, ველო! სად არის გმირი,
რომელსაც ვეძებ, რომლისთვისც ესტირი
იგი აღარ გყავს, მის მოედანი
ჯაგით აღესილა, გაუქმებული,
და შენი ხალხის ფიქრნი, ზრახვანი
მამულისათვის დაძინებულა...

პოეტი წყევლა-კრულვით მოიხსენიებს ერის მოღალატეებს, რომელნიც —

გრძნობას ოქროსა ფასად ჰყიდიან,
მთავრის ღიმილზედ პატიოსნებას,
და დაყანგებულ ბორკილზედ სცვლიან
თავის მამულის თავისუფლებას.

პოეტი ასევე წყევლა-კრულვით მიმართავს თვითმპყრობელობას, ხალხის დამმონებელს „ბნელ დემონს“ („ამ დემონს იცნობს ყოველი, ვისაც კი საქმე ესმის“, — აპობს პოეტი):

ბნელო დემონო! აღავსე გესლით
ამ დალილ ხალხის სუსტი არსება
და ბოროტების ძლიერ მარჯვენით
პირველ შენ ჩარგე აქ ბოროტება.

¹ პოემა დათარიღებულია 26 იანვრით 1859 წლისა. ციტატები „აჩრდილიდან“ ქვემოთ მოგვყავს 1858 — 9 წლის ტექსტის მიხედვით.

...ბნელზედ გაცვალა ხალხმა ნათელი
და მონობაზედ სასუფეველი!
მას აქეთ წინ გზა დამონებისა
და უკან კვალი უმეცრებისა
ხალხს დაულოცე და დაუნიშნე,
ყოველი აზრი შენ მას მოუკალ,
და იმ იმედით დღეს დააძინე,
რომ დაიძინებს იგი კიდევ ხვალ.

მეგრამ პოეტი უწინასწარმეტყველებს „ბნელ დემონს“,
რომ იგი შემცდარია თავის ანგარიშში, რომ ხალხი თავს დააღ-
წევს საუკუნოვან ძილს და მოიპოვებს თავისუფლებას. პოეტი
მიმართავს თავის დამონებულ სამშობლოს სიტყვებით:

ნუ შიშობ, ველო! შენს მშვენიერ ხალხს
წარუვლენ წელნი ძილის ეამისა,
ხალხი აღინთებს კიდევ თვის ვარსკვლავს,
სისხლი მამათა დაიხსნის შვილსა!
წარვლენ ეს წელნი ძილის ეამისა
და გაბრწყინდება მზე მომავლისა!

პოეტი მოელის იმ დროს, როდესაც საქართველო და სა-
ქართველოსთან ერთად კავკასიის მოძმე ერები გაერთიანდე-
ბიან ერთის აზრით თავისუფლებისათვის ბრძოლისათვის, —

როს იგი ტომნი ცად მიღწეულ მძლავრ კავკასისა
ერთისა აზრით, ერთის ფიქრით აღელდებიან!

პოეტი მოელის იმ დროს —

თავისუფლების, მშვენიერების სხივთ მხურვალემა,
ოდეს დაადნობს დაეანგებულს დიდ ხნის ბორკილსა.

ასეთია თავისუფლების ის სული, რომლითაც შთაგონებუ-
ლი პოემა „აჩრდილი“.

აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ პოეტი
„აჩრდილში“ უმღერის როგორც ერის თავისუფლებას, ისე
ამასთან ერთად „შრომის ახსნის“ საქმეს; პოეტისათვის ეს
ორი დიადი საქმე, თავისუფლება ერისა და თავისუფლება
შრომისა — განუყრელია.

პოეტი „აჩრდილში“ შემდეგი სიტყვებით მიმართავს და-
მონებულ ყმას:

ყმავე!.. შენში კაცის გრძნობას არ ხედვენ,
დედის ძუძუდამ შვილსა აჰგლეჯენ,
და, ვინ უწყს, საით სად გაჰყიდინ!

შეუბრალებელ ხელითა სთხრიან
ფედის გულშია უკეთეს გრძნობას,
ცოდვად უთვლიან შვილისა ტრფობას.

პოეტი დაუსახავს დამონებულ ყმას მომავალი თავისუფლების იმედს; აგი მოუწოდებს დამონებულ ყმას ბრძოლისაკენ, მხნეობისაკენ:

მხნე იყავ მუდამ, ნუ დაეცემი,
ძნელ ტანჯვებშია გამოიკალე,
მომავალია ნუგეშ მომცემი,
რაც ვერ ჰპოვე დღეს, იპოვი ხვალე.
... მაშინ ეგ შენი წურვა ოფლისა,
შენ გეკუთვნება და შენ ცოლ-შვილისა.
ეგ მწუხარე ხმა შენ სიმღერისა,
დაბლად გუგუნე დაღონებულნი,
მღერა — ვით კენესა საწყალ მეხრისა,
შორი ხმა მწყემსის დაობლებული, —
მხიარულ ხმებად გარდაგეცვლების;
და შენს გუთანხედ გულით ღმობილი
იტყვი სიმღერას თავისუფლების.

ასეთია ის დიადი იდეები, ის ორი დიადი საქმე, — თავისუფლება ერისა და თავისუფლება შრომისა, — რომელთა მქადაგებლად გამოდის ილია ამ თავის პირველს დიდ ნაწარმოებში, პოემა „აჩრდილში“.

იმავე 1858-1859 წლებში, როდესაც დაიწერა პოემა „აჩრდილი“, ილიამ დაიწყო დიდი პროზაული ნაწარმოები, რომელშიაც გაერთიანებული იყო იდეა სამი ნაწარმოებისა, — „კაცია-ადამიანისა“, „გლახის ნაამბობისა“ და „კაკო ყაჩაღისა“.

ილიას დაუწერია ამ პროზაული ნაწარმოების ორი ესკიზი (მოთხრობა „კოლა“ — ორი ვარიანტის სახით, და მოთხრობა „კაკო“).

პირველი ესკიზი (მოთხრობა „კოლა“) თემატიურად ენათესავება „გლახის ნაამბობს“. გლეხი გაბრო აქ გამოყვანილია გლეხი ზაქროს (პოემა „კაკო ყაჩაღის“ პერსონაჟის) სახელწოდებით. ამას გარდა „კაცია-ადამიანის“ თემიდან აქ შეტანილია ერთი-ორი დეტალი.

ეს პირველი ესკიზი ილიას დაუწერია 1858 წელს.

მეორე ესკიზი — მოთხრობა „კაკო“ — დაწერილია ამის შემდეგ, 1858 — 1859 წლების მიჯნაზე. მოთხრობა „კაკო“ უფრო ფართოდ არის გაშლილი. მოთხრობის პირველ ნაწილში გადმოცემულია ზოგად ხაზებში „კაცია-ადამიანის“ თემა. შემდეგ მასთან გადაბმულია თემა „გლახის ნაამბობისა“ (დათიკო, „გლახის ნაამბობის“ პერსონაჟი, წარმოდგენილია ლუარსაბ თათქარიძის შვილად). დასასრულ მოთხრობაში წარმოდგენილი უნდა ყოფილიყო „კაკო ყაჩაღის“ სიუჟეტის ხაზი (— გაბროს, „გლახის ნაამბობის“ გმირს, ამ მოთხრობაში კაკო ეწოდება), მაგრამ მოთხრობა დასრულებული არაა.

ამ სამი ნაწარმოების თემატიკური რკალიდან მოთხრობა „კაკო“-ში უფრო სრულად არის წარმოდგენილი ის ნაწილი, რომელიც „გლახის ნაამბობის“ თემას შეიცავს. მოთხრობის საერთო კონცეფცია და სიუჟეტის განვითარების ძირითადი ხაზი აქ იგივეა, რაც „გლახის ნაამბობის“ უკანასკნელ რედაქციაში. მთავარი, რითაც განსხვავდება „კაკოს“ ეს ნაწილი „გლახის ნაამბობის“ უკანასკნელი რედაქციისაგან, ის არის, რომ „კაკო“-ში ჯერ კიდევ არაა შეტანილი ეპიზოდური ჩანართი მოთხრობა მღვდლის შესახებ („გლახის ნაამბობის“ მეოთხე-მეექვსე თავები). განსხვავებაა აგრეთვე ზოგიერთ სხვა დეტალებში, კერძოდ თხრობის სტილში; მოთხრობა გადმოცემულია მესამე პირით, და არა თვით გმირის საუბრის სახით, როგორც ეს არის „გლახის ნაამბობის“ უკანასკნელ რედაქციაში.

მოთხრობა „კაკო“, როგორც აღვნიშნეთ, დასრულებული არაა, ცხადია, იმიტომ, რომ ავტორს შემდეგ განუზრახავს მისი სიუჟეტის უფრო ფართოდ გაშლა სამი ცალკე ნაწარმოების — „კაცია ადამიანის“, „გლახის ნაამბობის“ და „კაკო ყაჩაღის“ სახით.

ამათ შორის ილია პირველად შესდგომია „გლახის ნაამბობის“ დამუშავებას. „გლახის ნაამბობზე“ ილიას უმუშავენია 1859 წელს.

1859 წელს ილია თუმცა შესდგომია „გლახის ნაამბობის“ ცალკე მოთხრობის სახით დამუშავებას, მაგრამ არ დაუმთავრებია კი. მაინც ძირითადი რკალი მოთხრობისა ამ

წელს, 1859-ს არის მოხაზული. ამიტომ იყო, რომ ილია „გლახის ნაამბობს“ თავის „პირმშოს“ ეძახდა და მის თარიღად 1859 წელი აქვს აღნიშნული, რაკი მთელი მხატვრული კონცეფცია ამ დროს, 1859 წელს ჰქონია ჩამოყალიბებული. („გლახის ნაამბობის“ ტექსტს მიწერილი აქვს დათარიღება: „1859 წელი, პეტერბურგი“).

ამის შემდეგ ილია მოთხრობას „გლახის ნაამბობს“ ორჯერ კიდევ დაბრუნებია. 1862 წელს ილიას გადაუხედავს და „ჩალხი გაუკრავს“ მოთხრობის პირველი ნაწილისათვის. ეს პირველი ნაწილი „გლახის ნაამბობისა“ (I-VI თავები) დაიბეჭდა ილიას ჟურნალში „საქართველოს მოამბეში“ 1863 წელს.

1863 წლის შემდეგ დაიხურა „საქართველოს მოამბე“ და ილიას „გლახის ნაამბობის“ მეორე ნაწილი დაუმუშავებელი და გამოუქვეყნებელი დარჩა. უფრო გვიან, 1871 — 3 წლებში, როდესაც დაარსდა ჟურნალი „კრებული“ და ილიას მიეცა შესაძლებლობა „გლახის ნაამბობის“ მეორე ნაწილის დაბეჭდვისა, ილიამ დაამუშავა მოთხრობის მეორე ნაწილიც და გამოაქვეყნა ჟურნალ „კრებულში“ (1873 წელს).

ასეთია ისტორია „გლახის ნაამბობის“ დაწერისა და მისი ცალკეული ნაწილების თარიღები.

ამრიგად „გლახის ნაამბობი“, მისი პირველი ნაწილი (დაწერილი 1859 წელს) — ყველაზე ადრინდელი ნაწარმოებია ილიასი მხატვრული პროზის დარგში და ამიტომ იყო, რომ ილია, როგორც მოვიხსენეთ, მას თავის „პირმშოს“ ეძახდა. „დეე, მაგ პირმშომან ძემან ისე იაროს ქვეყანაზედ, როგორც თავდაპირველ შობილა“, — სწერს ილია ერთ წერილში „გლახის ნაამბობის“ შესახებ ნიკო ნიკოლაძეს.

„გლახის ნაამბობი“ (ისევე, როგორც მისი პირველი ესკიზი — მოთხრობა „კაკო“) — გამსჭვალულია პროტესტის სულით სოციალური უსამართლობის გამო, „გლახის ნაამბობი“ წარმოადგენს დიდი მხატვრული ძალის ნაწარმოებს, მიმართულს ბატონყმობის ინსტიტუტის წინააღმდეგ.

ამავე დროს „გლახის ნაამბობი“ უკვდავ ნაწარმოებად რჩება ქართულ მწერლობაში, როგორც ახალი ქართული სალიტერატურო ენის პირველი სრულყოფილი უბაღლო ძეგლი.

„გლახის ნაამბობის“ შემდეგ, მომდევნო 1860 წელს, დაწერილია ილიას დრამატული პოემა „ქართვის დედა“ (პირველი რედაქცია).

„ქართვის დედა“ ისევე, როგორც „აჩრდილი“, საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეების ამსახველი ნაწარმოებია.

„ქართვის დედა“ ეს არ არის წარსულის რომანტიკა, (როგორც ამას შეცდომით ფაქრობდნენ), არამედ ავტორი აქ ხატავს მომავლის სურათს. პოემას ილიას ავტოგრაფებში აქვს შემდეგი მეორე სათაური „სცენა მომავლის ცხოვრებიდამ“. პოეტს ამ „სცენაში მომავალი ცხოვრებიდამ“ ესახება საქართველოს მომავალი განთავისუფლების გზები, როგორც შედეგი ხალხის აღდგომისა, ხალხის რევოლუციური ბრძოლისა. ამრიგად „ქართვის დედა“ ეს არის მოწოდება ბრძოლისაკენ საქართველოს თავისუფლებისათვის, და არა ისტორიული წარსულის სურათი, — წარსულის რომანტიკა.

რომ ილია ამ პოემით მომავლისაკენ იხედება და არა წარსულისაკენ, ეს ცხადია მიძღვნის ტექსტიდან, რომლითაც იხსნება ილიას ხელნაწერებში ეს დრამატული პოემა.

ილიასეულ 1860 წლის ხელნაწერში ეს მიძღვნა ასე იკითხვის:

აჰა, იმ დროთგან ერთი სახე ამოღებული,
სადაც გონება ჩვენი ხშირად ერთადა ჰვრენდა,
სადაც კაბუჯი ფანტაზია ვალაღებული
უკეთესთ ყვაველთ ქართვის გულში ღხენითა ჰკრეფდა.

მყობადს ავხადე ერთი კუთხე დიდის ფარდისა
და ეს ვიხილე, — მომიტევე მე სითამაჲ.
ეს არს ნაყოფი აწმყოსაგან შობილ დარდისა,
ამით მამართლე, მიილე და ნუ გამკიცხავ მე!

¹ იმავე მიძღვნის მეორე შემდეგდროინდელი ვარიანტი ილიას ხელნაწერებში ასეა წარმოდგენილი:

აჰა, იმ დროთგან ერთი სახე ამოღებული,
რომელნიც ერთად გვინატრია უცხოეთში ჩვენ,
რომელთ იმედი, ღვთიურ სხივით გაბრწყინებული,
დღესაც გულში გვაქვს მტკიცე სჯულად, ძაო, მე და შენ.
მყობადს ავხადე ერთი კუთხე დიდის ფარდისა
და ეს ვიხილე, — მომიტევე მე სითამაჲ...
ეს არს ნაყოფი აწმყოსაგან შობილ დარდისა, —
ამით მამართლე, მიილე და ნუ გამკიცხავ მე.

ამ შესავლიდან იღეა პოემისა საესეებით ნათელია.

ხოლო როგორ აქვს ილიას წარმოდგენილი საქართველოს განთავისუფლების საქმე? ილიას იგი ესახება როგორც შედეგი ხალხის გამოდევნებისა, ხალხის აღდგომისა, ხალხის ბრძოლისა.

პოემა იხსნება დედის შემდეგი მონოლოგით:

...ჩემი მამული საქართველო დღეს მიუოცხლდება!

ხალხი აზვირთდა, ხალხი აღსდგა, ხალხი მოქმედობს,
კასპიის ზღვიდან შავ ზღვამდინა ერთ ფიქრსა ჰფიქრობს, —
და ეს ფიქრია მთელ კავკასის თავისუფლება!

დიდია ხალხი, როს ეგ გრძნობა წინ წარუძღვება!

პოემაში, ქვემოთ, შვილი იმავე სიტყვებით მიმართავს დედას:

მოვიდა დად ზნის სანატრელი, დედავ, ამბავი,

ჩემი მამული საყვარელი გაღვიძებულა!

მთელი კავკასი თვის შეილებათ, ერთა ზღვა შავი,

ერთისა აზრით, ერთის ფიქრით აღელვებულა...

აქ ნათლად ჩანს ილიას ღრმა რწმენა ხალხის უძლეველი ძალისადმი. ისტორიის მამოძრავებელ ძალად ილიას ხალხი მიაჩნდა. დიდია გაღვიძებული ხალხი, — ამბობს ილია, — ხალხი შთაგონებული თავისუფლების სიყვარულით.

აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ აგრეთვე იმ გარემოებას, რომ ილიას შეხედულებით საქართველოს განთავისუფლების საქმე გადაჯაჭვულია მთელი კავკასიის თავისუფლებასთან. ეს კონცეფცია გატარებულია, როგორც „ქართველის დედაში“, ისე „აჩრდილში“.

•

„ქართველის დედას“ შემდეგ, იმავე 1860 წელს, ილია წერს პოემას: „კაკო ყაჩალი“ („რამდენიმე სურათი, ანუ ეპიზოდი ყაჩალის ცხოვრებიდან“).

თუ „ქართველის დედა“ შთაგონებულია საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეებით და მიმართულია ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ, „კაკო ყაჩალი“ სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ არის მიმართული.

ილიას „კაკო ყაჩალი“ ბევრ ხაზებში ეხმაურება ხალხურ თქმულებას არსენას შესახებ, სადაც ჩაგრული გლეხობის

იდეალური გმირის ძახეა წარმოდგენილი, რომელიც ქედს არ იხრის უსამართლობის წინაშე. თვით პოეტი ხაზს უსვამს ამ კავშირს არსენას თქმულებასთან ზაქროს სიტყვებით:

არსენა ჩენი, ის მხნე არსენა,
ჩვენამდინ, ძმაო, ზღაპრად მოსული,
ის იყო ჩემი ჯავრი და ლხენა,
ის იყო ჩემი გული და სული.
ის მე ბევრ რამეს გულს ჩამძახებდა,
ხან მომაღხენდა, ხან მალონებდა...

„კაკო ყაჩალი“, „გლახის ნაამბობთან“ ერთად, ყველაზე მნიშვნელოვანი და ამასთან ყველაზე რადიკალური ხასიათის ნაწარმოებია, რაც კი ქართულ ენაზე დაიწერა ბატონყმობის წინააღმდეგ. ილიას ეს ნაწარმოები შორსაა რაიმე შემარიგებლობისაგან. ისინი პირდაპირ მოწოდებას შეიცავენ ბრძოლისაკენ. როგორც „გლახის ნაამბობში“, ისე „კაკო ყაჩალში“ საკითხს ბატონსა და ყმას შორის თოფი წყვეტს. აქ მოცემულია იგივე კონცეფცია, რომელიც შემდეგ ილიამ გამოხატა სიტყვებით:

თავისუფლების მშოვნელი ამ ქვეყნად მარტო თოფია,
შინ უღლით გაქნილ ცხოვრებას ომში სისხლის ღერა სჯობია!

„კაკო ყაჩალში“ ილიას პოეტური ტალანტი სრულ სიმწიფეს აღწევს. თავისი მხატვრული ღირსებებით „კაკო ყაჩალი“ ყველაზე მნიშვნელოვანი პოეტური ქმნილებაა, რომელიც ილიამ შექმნა თავისი ლიტერატურული მოღვაწეობის პირველ პერიოდში.

გარდა ზემოჩამოთვლილ მთავარ ნაწარმოებთა „აჩრდილისა“ (1858—1859 წ.), „გლახის ნაამბობისა“ (1859 წ.), „ქართველის დედასი“ (1860 წ.), „კაკო ყაჩალისა“ (1860 წ.), აგრეთვე გარდა დასახელებული ლექსებისა — „გუთნის-დედა“ (1858 წ.), „ქართველის დედას“ (1858 წ.), „ქართველ სტუდენტთა სიმღერა“ (1858—1860 წ. წ.), ილიას ლიტერატურული მოღვაწეობის ამავე პირველ პერიოდს ეკუთვნის ლექსები:

„ნანა“ (1859 წ.), „ელეგია“ (1859 წ.), „მტკვრის პირას“

(1859 წ.), „დაკარგული ედემი“ (1859 წ.), „დაე თუნდ მოვკვდე“ (1858 წ.), „მესმის, მესმის სანატრელი“ (1860 წ.), „იანიჩარი“ (1860 წ.), „გაზაფხული“ („ტყემ მოისხა ფოთოლი...“ 1861 წლის დასაწყისი) და სხვანი, რომლებიც შთაგონებულია მისი დამონებული სამშობლოს ხვედრით, რომლებშიაც აისახა საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეები.

ცალკეა აღსანიშნავი ილიას ვრცელი ლექსი „მუშა“, დაწერილი 1860 წელს.¹ როგორც ვხედავთ ამ ლექსიდან, ილია ჯერ კიდევ იმ პირველ პერიოდშივე ილაშქრებდა არა მხოლოდ ბატონყმობის ინსტიტუტის წინააღმდეგ, არამედ სოციალური უსამართლობის საკითხს ილია უფრო ფართოდ აყენებდა.

ასეთი იყო ილიას შემოქმედება პირველი პერიოდისა, 1857 — 1861 წლებისა.

ილია ჭავჭავაძის შემოქმედება 60-იანი წლების მიჯნაზე მოასწავებდა ახალი ეპოქის დასაწყისს ქართულ მწერლობაში.

ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის სამწერლო ასპარეზზე გამოსვლის შემდეგ 60-იანი წლების ქართული ლიტერატურა გადავიდა ახალ იდეურ საფუძვლებზე, გაიშალა დიდი მნიშვნელობისა და დიაპაზონის ლიტერატურის სახით, ნამდვილი ხალხური ლიტერატურის სახით.

ილიას ლიტერატურული მოღვაწეობის იმავე პირველ პერიოდს — 1860 წელს ეკუთვნის კრიტიკული წერილი „ორიოდე სიტყვა კოზლოვის „შეშლილის“ თარგმანზედა“¹, (რომელიც დაიბეჭდა ჟურნალ „ციხკარში“ 1861 წელს, № 4).

ამ წერიალში ილიამ აღძრა ზოგადი საკითხები ლიტერატურისა, კერძოდ საკითხი ახალი სალიტერატურო ენის შესახებ (არქაული მართლწერის მოხსნის საკითხი).

ილიას ეს წერილი ყუმბარას ნამდვილი აფეთქება იყო.

¹ წერილი დათარიღებულია 5 ნოემბრით (1860 წლისა).

ამ წერილის გამო ძველი თაობის ბანაკიდან ილიას წინააღმდეგ გაილაშქრეს ჟურნალ „ცისკარის“ ფურცლებზე პოეტმა ქალმა ბარბარე ჯორჯაძისამ, რევაზ ერისთავმა, სარდიონ ალექსი-მესხიშვილმა, გ. ბარათაშვილმა, ექვთიმე წერეთელმა (გიორგი წერეთლის მამამ). ახალი თაობიდან ილიას მხარეზე გამოვიდნენ „თერგდალეულნი“ — აკაკი წერეთელი, კირილე ლორთქიფანიძე, სამსონ აბაშიძე, რომელთაც დაბეჭდეს წერილები „ცისკარში“. „ცისკარშივე“ (1861 წ. №6) პასუხი გასცა ძველი თაობის ბანაკს ილიამ.

ასეთი იყო დასაწყისი „მამათა და შვილთა“ იმ ბრძოლისა, რომელიც გაიმართა საქართველოში 60-იან წლებში.

ილიას მოღვაწეობა საქართველოში დაბრუნების შემდეგ

1861 — 1863 წლებში.

„საქართველოს მოამბე“

ილია საქართველოში დაბრუნდა, როგორც მოვიხსენეთ, 1861 წელს.

ის სულიერი მღელვარება, რომელსაც განიცდიდა ილია, როდესაც იგი, ხანგრძლივად მოშორებული თავის ქვეყანას, ისევ ბრუნდებოდა თავის დედა-სამშობლოში, — სამშობლოსადმი მოვალეობის ის დიდი გრძნობა, რომლითაც შთაგონებული იყო ილია, — ასეთის სისავსით იგრძნობა ილიას „მეზავრის წერილებში“.

„როგორ შევეყრები მე ჩემს ქვეყანას და როგორ შემეყრება იგი მე, — ვიფიქრე. რას ვეტყვი მე ჩემს ქვეყანას ახალს და რას მეტყვის იგი მე? ვინ იცის: იქნება მე ჩემმა ქვეყანამ ზურგი შემომაქციოს, როგორც სხვა ნიადაგზედ გადარგულსა და აღზრდილსა? იქნება ზურგიც არ შემომაქციოს, იქნება მიმითვისოს კიდეცა, რადგან ჩემში მაინც-და-მაინც ჩემის ქვეყნის ღვრიტაა დადებული. მაგრამ მაშინ რა ვქმნა, რომ ჩემმა ქვეყანამ მომიყოლოს და მიამბოს თავის ვულის-ტკივილი. თავისი გლოვის დაფარული მიზეზი, თავისი იმედი და უიმედობა, და მე კი, მის ენას გადაჩვეულმა, ვერ გავიგო მისი ენა, მისი სიტყვა? იქნება მიმიღოს კიდეც და, როგორც თავისი შვილი, გულზედაც მიმიკრას და ხარბად დამიგდოს ყური. მაგრამ მე შევიძლებ კი, რომ მას ღვიძლი სიტყვა ვუთხრა და იმ სიტყვით ვულის-ტკივილი მოვეურჩინო, დაერდომილი აღვადგი-

ნო, უნუგეშოს ნუგეში მოვფინო, მტირალს ცრემლი მოვ-
წმინდო, მუშაკს შრომა გავუადვილო; იმ სიტყვით ვასმინო,
რომ არის მრავალი ქვეყნები, ჩვენზედ უფრო უბედურად გა-
ჩენილნი, მაგრამ უფრო ბედნიერად მცხოვრებნი; და ის თი-
თოეული ნაპერწკალი, რომელიც არ შეიძლება, რომ ყოველს
კაცში არა ჟოღავდეს, ერთ დიდ ცეცხლად შევაგროვო ჩემის
ქვეყნის გაციებულის გულის გასათბობლად. შევიძლებ კი?
შევიძლებ გასაგონის ღვიძლის სიტყვის თქმასა?

„გადავწყვიტე, რომ ჩემი ქვეყანა მიმიღებს და მიმითვისებს
კიდევ, იმიტომ, რომ იმისი სისხლა და ხორცი ვარ; იმის
სიტყვასაც და ენასაც გავიგებ, იმიტომ, რომ მამულის სიტყვას
მამულის-შვილი ყურს უგდებს განა მარტო ყურითა, გული-
თაცა, რომლისათვისაც დუმილიც გასაგონია; ჩემს სიტყვასაც
გავაგებინებ, იმიტომ, რომ შვილის სიტყვა მშობელს ყოველ-
თვის ესმის.

„მაგრამ ამას სულ სიტყვაზედ ვლაპარაკობ, საქმე კი საქმე-
შია. შენმა ქვეყანამ რომ საქმე მოგთხოვოს, მაშინ რასა იქმ?..“

დედა-სამშობლომ საქმე მოსთხოვა თავის შვილს, — ბრძო-
ლა სამშობლოს გამოსწინასათვის, ბრძოლა ჩაგრულთა თავი-
სუფლებისათვის. და ილიამ ღირსეულად შეასრულა ეს ვალი
დედა-სამშობლოს წინაშე.

ილიამ საქართველოში ჩამოსვლის პირველ წელსვე თავის
გარშემო შემოიკრიბა ახალი თაობა, ქვეყნის ცოცხალი ძალები.
ამ დროს ჩაეყარა საფუძველი, ილიას მოთავეობით, იმ სა-
ზოგადოებრივ დაჯგუფებას, რომელიც „პირველი დასის“
სახელით არის ცნობილი.

გიორგი წერეთელი — თავის ცნობილ წერილში მე-19 საუ-
კუნის ქართული დასების ისტორიისათვის, შემდეგს წერს ქარ-
თული საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და ქართული მწერლო-
ბის იმ ახალი ხანის შესახებ, რომელიც იწყება ილია ჭავჭავა-
ძის „პირველი დასის“ გამოსვლით საზოგადოებრივ ასპა-
რეზზე¹.

¹ იხ. „კვალი“, 1897 წ., № 46, გვ. 815

„ქართული ლიტერატურის ახალ ხანას ჩვენ იმ პერიოდს ვუწოდებთ, — წერს გიორგი წერეთელი, — რომელიც საქართველოში ბატონ-ყმობის განთავისუფლების წინა-წლებიდან იწყება, სახელდობრ 1861 წლიდან, როდესაც ილია ჭავჭავაძემ ახალი ლიტერატურული მოძრაობა ატეხა ჯერ კიდევ „ცისკარში“ და გარშემოიკრიბა თავისი საკუთარი წრე. ამ წრეში მომქმედ პირებად იყვნენ: ილია ჭავჭავაძე, როგორც მეთაური და ლუმანიტარული დროშის ამფრიალებელი, პეტრე ნაკაშიძე, გიორგი ყაზიბეგი, ივანე პოლტორაკი, მიხეილ ყიფიანი, ივანე ბერიძე, დავით ყიფიანი, გიორგი ჩიქოვანი, ალექსანდრე სავანელი, მიხეილ ჩიკვაიძე, ილია წინამძღვრი-შვილი და ვახტანგ თულაშვილი. ამათ შემოიღეს კერძო კრებები, საცა კითხულობდნენ რეფერატებს და სადაც აღტაცებული ჭაბუკი ილია ჭავჭავაძე თავის ახალდაწერილ ლექსების და „გლახის ნაამბობის“ თავების კითხვით ამხნევებდა, ასულდგმულებდა თავის საკუთარ წრეს, და წრეს გარეშე არაჩვეულებრივ თანაგრძნობას იძენდა საზოგადოებაში“.

1863 წელს ილია აარსებს ჟურნალს „საქართველოს მოამბე“, რომელიც ახალი დასის ტრიბუნას წარმოადგენს. ეს ჟურნალი ხსნის ახალ ხანას ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორიაში.

გავეცნოთ აქ თვით მესამოცე წლების მოღვაწეთა მიერ მოცემულს შეფასებას იმ როლისას, რომელიც „საქართველოს მოამბემ“ შეასრულა.

ნიკო ნიკოლაძე, — წერილში, რომელიც მან გამოაქვეყნა „საქართველოს მოამბის“ გამოსვლიდან ცხრა წლის შემდეგ, 1872 წელს, წერდა:

„ვის არ ახსოვს ეს წელიწადი (— 1863 წელი), როცა ილია ჭავჭავაძემ დაიწყო „საქართველოს მოამბის“ გამოცემა, — როცა ერთის მხრით ჩვენი ცხოვრება უწინდელ კალაპოტს სცვლიდა და ახალში შესვლას აპირებდა... და როცა, მეორე მხრით, ატყდა სასტიკი ბრძოლა ახალგაზრდობას, ე. ი. ახალ ცხოვრებას, და ძველ კაცობას, ე. ი. ძველ წესსა და სჯულს

შუა?.. რაც კი რამე იყო ჩვენში ახალგაზრდა, მხნე, ახალი წესის და ცხოვრების მოყვარე, ყველამ იცნო ის პატიოსანი მომავლის დროშა, რომელიც მხნედ ეკავა ილია ჭავჭავაძეს. ძველმა წესმა, ძველმა კაცობამ თავი შეაფარა „ცისკარს“ და ამნაირად იმ ბრძოლაში, რომელიც გაიმართა „საქართველოს მოამბესა“ და „ცისკარს“ შუა, ჩანდა ის ნამდვილი და ძლიერი ბრძოლა, რომელიც იმ დროს სდუღდა ძველსა და ახალს შუა ჩვენს ცხოვრებაში...“

„დღეს ჩვენ ყველანი ვხედავთ, თუ რას ნიშნავდა „საქართველოს მოამბის“ საქმე, — წერს ნ. ნიკოლაძე, — მაგრამ არც 1863 წელს იყო ეს დაფარული ვისიმესთვის. ყველა გრძნობდა, ყველამ იცოდა, რომ „საქართველოს მოამბეს“ უნდა ჩაედგა ჩვენი ახალგაზრდობისათვის ახალ დროების სული, ეჩვენებინა ახალი გზა, შეექმნა ახალი სასიყვარულო მიზანი, — მამულის, საზოგადოების სიკეთე და ღირსება. ის მწვავე სიტყვებით დადავდა და ჰკილავდა ძველი საზოგადოების უმეცრებას და გულგრილობას საზოგადო საქმისათვის, და მაშინ, როგორც ახლა, ყოველ პატიოსან კაცს მიაჩნდა, რომ მისი უპირველესი ვალი იყო ამ სიტყვის გავრცელება და მისი გაძლიერების მომატება საზოგადოებაში“.

ნიკო ნიკოლაძის სიტყვით, ძველ საზოგადოებრივ წყობას „საქართველოს მოამბის“ სახით გაუჩნდა „ახალი საშიში მტერი, რომელიც ახალი ცხოვრების საჭიროებას ჰქადაგებდა... და რომელიც იყო მომავლის ძალა და იმედი“¹.

მეორე მესამოციანელი მოღვაწე — გიორგი წერეთელი, — რომელიც 1863 წელს რუსეთში, პეტერბურგის უნივერსიტეტში სწავლობდა, იგონებს, თუ როგორ აღფრთოვანებით შეხვდნენ „საქართველოს მოამბის“ გამოსვლას რუსეთში მყოფი „თერგდალეულნი“:

„პეტერბურგის სტუდენტობა აღტაცებით შეხვდა ამ ჟურნალის გამოსვლას. იქიდან მესამე კურსის სტუდენტმა კ. ლორთქიფანიძემ და პირველი კურსის სტუდენტმა გ. წერეთელმა

¹ იხ. ნ. ნიკოლაძე, ჩვენი მწერლობა, ჟურნალი „კრებული“, 1872 წ. № X — XII, გვ. 151 — 4.

ჯერ კიდევ უცდელი კალმის ნაშრომშიც შოაწვდინეს ახალ წრეს ლუმანიტარული მიმართულებისას. „საქართველოს მოამბემ“ დაჰგმო ძველი ბატონყმური დამოკიდებულება, გრძნობით შეხედა მან თავის მწერლობაში გლეხის დაჩაგრულ ბედს და — ესვე გრძნობა გადაიტანა სამშობლოზედაც“¹.

გიორგი თუმანიშვილი იგონებს „საქართველოს მოამბის“ გამოსვლის ხანას: „ეს იყო საყოველთაო გამოცოცხლების ხანა. ეს იყო დიდი იმედების ხანა... ილია ჭავჭავაძის ნაწარმოებებს ვატაცებით ჰკითხულობდა მთელი მაშინდელი საზოგადოება. ახალგაზრდობა აღმერთებდა მას“².

გავეცნოთ ილიას ნაწერებს, რომლებიც ამ ხანაში, 1861 — 1863 წლებშია დაწერილი.

1861 — 1863 წლებს ეკუთვნის ილიას უმნიშვნელოვანესი თხზულებანი: „მგზავრის წერილები“ და „კაცია-ადამიანი?!“

„მგზავრის წერილები“ ეს არის არა მხოლოდ მაღალმხატვრული ნაწარმოები, არამედ ამავე დროს უდიდესი მნიშვნელობის დოკუმენტი ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში. „მგზავრის წერილებში“ მოცემულია მკვეთრად ჩამოყალიბებული პოლიტიკური პროგრამა. საქართველოს მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგიამ ამ ნაწარმოებში ჰპოვა თავისი სრულყოფილი გამოხატულება.

„მგზავრის წერილები“ დაწერილია 1861 წელს. მაგრამ დღის სინათლე მან ბევრად გვიან იხილა. ეროვნული რადიკალიზმი იმდენად მკვეთრად არის გამოვლინებული ამ ნაწარმოებში, ყოველგვარი „დიპლომატიური“ საფარველის გარეშე, რომ ცენზურას სამოციან წლებში აუკრძალავს მიზი დაბეჭდვა. უფრო გვიან, 1871 წელს, თუმცა მოხერხდა ამ ნაწარმოების გამოქვეყნება, მაგრამ შემოკლებით. მხოლოდ 1892 წელს, ე. ი. 31 წლის შემდეგ ამ ნაწარმოების დაწერიდან, შესაძლო გახდა სრულად გამოქვეყნება მე-19 საუკუნის

¹ იხ. „კვალი“, 1897 წ., № 46, გვ. 815.

² იხ. გ. თუმანიშვილი, წერილი გაზეთში „Завтрак“, 1907 წ., 9 სექტ.

ქართული მწერლობის ამ ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლისა.

ილიას მეორე ნაწარმოები ამავე პერიოდიდან, ეს არის, როგორც მოვიხსენეთ, „კაცია-ადამიანი?!“. ამ ბრწყინვალე სატირულ ეპოპეას, ცენტრალური ადგილი უჭირავს ილიას მხატვრულ მემკვიდრეობაში, როგორც წერის ბრწყინვალე ოსტატობით, ისე იმ ღრმა საზოგადოებრივი ინტერესით, რომელსაც წარმოადგენდა იგი თავისი ეპოქისათვის, როგორც დიდი მამხილებელი ძალის მხატვრული ტილო.

ილიამ ამ თავისი უკვდავი ნაწარმოებით საბოლოოდ დაამკვიდრა ქართულ მწერლობაში რეალიზმის ტრადიციები. ამდენად ილიას „კაცია-ადამიანი?!“ ეპოქალური მოვლენაა ქართული ლიტერატურის ისტორიაში.

აქ რამდენიმე შენიშვნა ილიას ამ ნაწარმოების დაწერის ისტორიისა და თარიღის შესახებ.

როგორც მოხსენებული გვქონდა, ილიას თავდაპირველად ერთი ნაწარმოების სახით ჰქონდა მოაზრებული „კაცია-ადამიანი?!“, „გლასის ნაწებობი“ და „კაკო ყაჩაღი“.

მთხრობაში „კაკო“, რომელიც 1858 — 9 წლებშია დაწერილი და სადაც გაერთიანებულია ამ სამი ნაწარმოების სიუჟეტი, წარმოდგენილია „კაცია-ადამიანის“ პირველი ესკიზი. ამ ესკიზში მხატვრული ქარგა „კაცია-ადამიანისა“ ჯერ კიდევ ზოგადი ხაზებით არის ასახული, მაგრამ ამ სქემატურ ფონზე უკვდავი ტიპები ლუარსაბ თათქარიძისა და დარეჯანისა უკვე მოცემულია.

ამ პირველ ესკიზში წარმოდგენილია ელემენტები „კაცია-ადამიანის“ I — IV თავებიდან. „კაცია-ადამიანის“ დანარჩენ ნაწილებიდან აქ გვხვდება მხოლოდ ზოგიერთი დეტალები ერთი-ორი ხაზმოსმით.

ეს რაც შეეხება „კაცია-ადამიანის“ ამ პირველ ესკიზს, რომელიც ჩართულია მთხრობაში „კაკო“ და რომელიც 1858 — 9 წლებს ეკუთვნის.

მას შემდეგ, რაც ილიამ განიზრახა ამ თავისი ადრინდელი შთანაფიქრის სამი ცალკე ნაწარმოების სახით დაწერა, პირვე-

ლად, 1859 წელს, ილია, როგორც მოვიხსენეთ, შესდგომია „გლახის ნაამბობს“; 1860 წელს დაიწერა „კაკო ყაჩალი“.

რაც შეეხება „კაცია-ადამიანს“, იგი ჩანს იწერებოდა 1859 — 1863 წლების მანძილზე. ხოლო უკანასკნელი დამუშავება „კაცია-ადამიანისა“, მისი საბოლოო რედაქცია ეკუთვნის 1863 წელს.

იმავე 1863 წელსვე „კაცია-ადამიანი“ დაიბეჭდა ილიას ჟურნალში „საქართველოს მოამბეში“.

ამავე პერიოდს ეკუთვნის ილიას ფილოსოფიურ-პუბლიცისტური წერილი, რომლითაც იხსნება ილიას ჟურნალი „საქართველოს მოამბე“ (წერილი „საქართველოს მოამბეზედ“).

ამ წერილში ილია თავის პროგრამას ქვეყნის განახლებისას მკვიდრ ფილოსოფიურ საფუძველზე ამყარებს. ილიას მოძღვრებით, ცხოვრება არის მუდმივი მოძრაობა, იგი მუდმივ განვითარებაშია, მუდმივ განახლებაშია და ზრდას განიცდის. „ცხოვრება იზრდება, ჰყვავის, მოაქვს ნაყოფი, და მერე ჰქნება, იმისათვის კი არა, რომ მოკვდეს და საუკუნოდ დაიძარხოს, არამედ იმისათვის, რომ თავისავე მოყვანილის ნაყოფისავე თესლზე ამოიყვანოს სხვა ახალი... ცხოვრება იცვლება, მიდის წინ და მოაქვს განახლება ყოვლისფერისა...“

ილიას მოძღვრებით კაცობრიობის ისტორია ეს არის ერთი მთლიანი განუწყვეტელი ჯაჭვი პროგრესისა.

„გული სხვაგვარად სცემს,—წერს ილია,—როცა ცხოვრებაზედ ამოვა, თავს ამოჰყოფს ბრწყინვალე ყვავილი ახალის აზრისა... მით უფრო მშვენიერია ეგ ყვავილი, რომ ჰქნება თუ ცხოვრობს, მაინც ისე არ გაძუნწდება, რომ სხვა არ აღმოშობოს, იმ სხვამ კიდევ სხვა, და ისე არ შეადგინოს ისტორიული ყვავილთა გრეხილი, რომელშიაც მომდევნო წინამსვლელზედ უფრო სრულია, უკეთესი, მშვენიერი...“

„...ყველაფრის სიკვდილი შეიძლება, აზრისა კი თავის დღეში არა. მისი აღმოშობის დრო შეიძლება შეაყენონ, მაგრამ განადგურება კი ძნელად. ამ აზრის უკვდავებაში არის მთელი იმედი კაცობრიობის უკვდავებისა, იმიტომ რომ გრეხილი აზ-

რისა განუწყვეტელია, ერთს ზედ მოსდევს მეორე, უფრო ახალი, ჯანმრთელი და ღონიერი. ამასთანაც დაუქცეველი, მარად მყოფი სალაროცა აქვს, — მეცნიერება და ხელოვნება, სადაც ისინი ინახებიან“.

ფილოსოფია ხელოვნებისა და მეცნიერებისა ილიას შეჯამებული აქვს შემდეგი დებულებით:

„ცხოვრება ძირია, ხელოვნება და მეცნიერება მასზედ ამოსული შტოები არიან... მეცნიერება და ხელოვნება ისხმენ ზედ ცხოვრების ნაყოფსა, და როცა მოსწევენ სათესლოდ, ისევ ცხოვრებასვე გადმოსცემენ ახალი ცხოვრების გამოსაქვანძად. ამისთანა დამოკიდებულება აქვს ცნობიერებას ცხოვრებაზედ, და ცხოვრებასა თავის რიგზედ — ცნობიერებაზედ“.

ილია უარყოფს თეორიას ხელოვნებისა ხელოვნებისათვის. „დაე ზოგიერთმა უნაყოფო პოეტმა, — წერს ილია, — ხელოვნების სახელით უკუარიდოს პირი ხალხის ცხოვრებასა, — ჩვენ იმათთან საერთო გზა არა გვაქვს... დროა ხელოვნება ჩავიდეს ცხოვრების ძირშია, იქ მონახოს შიგ მდებარე აზრი თავის ცხოველ სურათებისთვის“.

დასასრულ, ილია ამ წერილში შემოხაზავს თავისი დასისა და ჟურნალის სამოქმედო პროგრამას:

„ჩვენი საქმე საქართველოს ხალხის ცხოვრებაა. მისი გაუმჯობესება ჩვენი პირველი და უკანასკნელი სურვილია... თითონ ცხოვრება აღმოშობავს ხოლმე თავის რჯულსა და კანონსა, — ამ კანონს გაგება უნდა, გამოთენა საქვეყნოდ და შეძლებისამებრ გზის გახსნა, რომ მისი წარმოება არაფერმა შეაყენოს. ამიტომაც ჩვენი „მოამბის“ უმთავრესი საგანი აწინდელი ცხოვრება იქნება, თავის სრულის წარმოებითა, სრულის ვითარებითა... ჩვენ აწინდელის ცხოვრების წრეში ჩადგომა გვინდა, მისგან ყრუ ჩაძახილის ამოძახნა, მისი ვითარების ცნობაში მოყვანა, მოძრაობისათვის გზის გახსნა...“ ჟურნალის დანიშნულება, — ილიას სიტყვით, — ეს არის დასახვა ღონისძიებათა — „რომელნიც გვიშველიან ცხოვრების სიბნელიდან სინათლეში გამოყვანას“.

„მოგვიტევოს მკითხველმა, — წერს დასასრულ ილია, — თუ ეს სტატია მეტაფორებით სავსე ეჩვენოს მკითხველს.

ჩვენი ცდა მართო ის იყო, რომ ჩვენი აზრი გაგვეგებინებინა მკითხველისათვის...“

მიუხედავად მკაცრი საცენზურო პირობებისა, ილიამ შესძლო თავისი იდეების ხალხთან მიტანა.

ილია ჭავჭავაძე და მისი დასი, -- 60-იან წლებში, სალიტერატურო პუბლიცისტურ მოღვაწეობასთან ერთად, პრაქტიკულ საქმიანობას ეწევა საზოგადოებრივი ცხოვრების ასპარეზზე.

1862 წელს ილია ჭავჭავაძე, ახალთაობის წარმომადგენლებთან ერთად, შეეცადა დაეარსებინა ქართული ლიტერატურული საზოგადოება, რომლის მიზანი ქართული წერა-კითხვისა და წიგნების გავრცელება იყო ხალხში (პროტოტიპი შემდეგდროინდელი წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისა). მაგრამ მთავრობამ ნება არ ღართო ასეთი ორგანიზაციის მოქმედებას¹.

1863 — 1865 წლებში საქართველოში მზადდებოდა საგლეხო რეფორმა.

ილიას ამ დროს შეტაკება მოუხდა რეაქციონურად განწყობილ თავადაზნაურობის წრეებთან.

ცნობილი საზოგადო მოღვაწე ქრისტეფორე მამაცაშვილი თავის მოგონებებში წერს:

„ევროპის რუსეთში რომ გლეხები განთავისუფლეს, საქართველოშიაც დაარსდა თავადაზნაურთა კომიტეტი იმისათვის, თუ როგორ უნდა გადაწყვეტილიყო გლეხთა განთავისუფლების საქმე ჩვენში. მაშინდელმა საგუბერნიო მარშალმა დიმიტრი ყიფიანმა სთხოვა ზოგიერთ წარჩინებულ პირებს გაეგზავნათ მისთვის წერილობითი აზრი იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა განთავისუფლებულიყო გლეხობა, — უმიწოდ თუ მიწიანად...“

„კომიტეტის მუშაობის შემდეგ, რომელმაც დაადგინა, რომ გლეხები უნდა განთავისუფლდნენ უმიწოდო, მოწვეულ იქნა

¹ საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 148 (ა. თოვითე, ილია ჭავჭავაძე, დოკუმენტალური მასალები)

თავდაზნაურთა საგანგებო კრება კომიტეტის შრომის განსახილველად.

„ოქმების წაკითხვის შემდეგ დაიწყო კამათი. წამოდგა ახალგაზრდა პოეტი და პუბლიცისტი ილია ჭავჭავაძე და ხმამაღლა განაცხადა, რომ გლეხებს მიწა უნდა მიეცესო. კრების უმეტესობა ამ აზრმა ააშფოთა.

„ერთმა თავადმა ხანჯალი იმიშვლა და ლანძღვა-გინებით ილიასაკენ გაიწია და ყვიროდა: „გამიშვით, გამიშვით, ეხლავე უნდა მოვკვლიათ“. გაგვიყვებელი თავადი შეაკავეს და ძლივ-ძლივობით გააყვანეს კრებიდან. მე გომბორში ვმსახურობდი. შემოხსენებულნი ამბავი შემატყობინა ილია წინამძღვრიშვილმა, რომელიც მწერდა, — ჩქარა თბილისში ჩამოდი, რომ ახალგაზრდობა ილიას გარს შემოვერტყნეთ და ბატონყმობის მოსპობის საქმე დავიცვათო. — მეც ჩამოვედი. რამდენიმე ახალგაზრდა, და მათ შორის ანტონ ფურცელაძე და წერილის ავტორიც, — მუდმივ შორიახლოს მივსდევდით ილიას და მზად ვიყავით დაგვეცვა ახალგაზრდა პოეტი“.

ქრისტეფორე მამაცაშვილის ცნობით, თავდაზნაურობის მეორე კრებაზე ილიას შეტაკება მოუხდა იმავე საკითხზე რეაქციონური თავდაზნაურობის ცნობილ მეთაურთან გენერალ-ლეიტენანტ ივანე მუსხრან-ბატონთან!

ილიას ჟურნალმა „საქართველოს მოამბემ“ ერთი წელი იარსება. ჟურნალის მუშაობას დიდად ხელს უშლიდა და აფერხებდა მკაცრი, შეიძლება ითქვას, პირდაპირ ველური საცენზურო პირობები.

ილია წერდა ჟურნალის ერთ-ერთ ნომერში (1863 წ. № 11):

„წარსულმა დრომა მრავალჯერ დაგვიმტკიცა, რომ რასაც ჩვენ თვითონ ვსთხოვდით ჩვენს ჟურნალსა, რასაც მისგან მოველოდით, — ამას ყველაფერს წინ კედელი დახვდა... ჟურნალის საქმეში ზოგი იმისთანა დაბრკოლებაა, რომელიც უნ-

¹ იხ. ქრ. მამაცაშვილის წერილი „უპიზოდი ილია ჭავჭავაძის ცხოვრებინდამ“, კრებულში: „ილია ჭავჭავაძის საკვდილო და დასაფლავება“, 1907 წ., გვ. 66 — 8.

და სძლიოს რედაქციამა და რომლის ძლევაც შეიძლება; ზოგი იმისთანაა, რომელთანაც ყოველი ბრძოლა, მეცადინეობა და თავგამოდება უქმია. „დრონი მეფობენო“ ნათქვამია, — ჩვენც ნებით თუ უნებლიეთ გულზედ ხელი უნდა დაგვეკრიფნა. ხოლო თუმცა გზა გახილული გექონდა, მაგრამ გულწრფელად და გაბედვით ვიტყვი, რომ სხვის მოსაწონად არც ერთის ჩვენის გულითადის აზრისათვის არ გვიღალატნია, სხვის მოსაფერებლად არც ერთი გრძნობა არ გაგვიყიდნია... როგორც გონება ჩვენი ჰქრიდა, როგორც გული გვითბრობდა, — ისე ვლაპარაკობდით, როცა კი შეგვეძლო, და კვლავაც ასე მოვიქცევით — თუნდ ამით ჩვენ ჟურნალს ბოლო მოეღოს... ყველაზე დიდი ნაკლულოვანება ჩვენის ჟურნალისა ის იყო, რომ სხვათა შორის დროების ინტერესი არ ჰქონდა, — ეგ ინტერესია ყოველი ჟურნალის სული, ეგ აცხოველებს, ეგ აბრუნებინებს მას სულსა. არც ერთი ჩვენი შინაგანი ცხოვრების გამოჩინება, არც ერთი თითქმის ფაქტი, არც ერთი საქმე. რომელიც ყველას თვალწინ გვიტრიალებს და რომელიც ყოველი ცოცხალი კაცისათვის საინტერესოა, არამც თუ ვერ ახსნა ჩვენმა ჟურნალმა, არამედ ვერც კი გაბედა, რომ მიჰკარებოდა, თუმცა ზოგჯერაც სცადა კიდევ იმავე მიზეზით, რომ „დრონი მეფობენო“. ამის გამო ჩვენს ჟურნალს ფერი დააკლდა, „მოამბემ“ შორიდან დაუწყო ტრიალი მას, რაც ახლო გასასინჯი იყო...“.

ასეთ მძიმე საცენზურო პირობებში ილიამ შესძლო გამოეცა 1863 წლის მანძილზე „საქართველოს მოამბის“ 12 წიგნი. რის შემდეგაც ჟურნალი დაიხურა.

„საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე 1863 წელს დაიბეჭდა ილიას შემდეგი ნაწერები:

„კაცია-ადამიანი?!“ მთლიანად;

„გლახის ნაამბობი“ — პირველი ნაწილი (I -- VI თავები).

„კაკო ყაჩაღი“ — პირველი ნაწილი;

ნაწყვეტები „აჩრდილიდან“;

ჟურნალის მეთაური, ფილოსოფიურ-პუბლიცისტიური წერილი „საქართველოს მოამბეზედ“; პამფლეტი: „რედაქტორი და მისი რაინდი ბაქია“;

ლექსები: „მუშა“; „გუთნის-ღედა“; „ჩემო კალამო, ჩემო კარგო, რად გვინდა ტაში“; „მას აქეთ, რაკი შენდამი ვსცან მე სიყვარული“; „იანიჩარი“; „პოეტი“; „ნიკოლოზ ბარათა-შვილზედ“; „ხმა სამარიდამ“; „მტკვრის პირას“ და სხვანი.

ვამთავრებთ რა ილია ჭავჭავაძის სალიტერატურო მოღვაწეობის პარველი ხანის (1857 — 1863 წლებს) მიმოხილვას, აქ საჭიროა ცალკე საგანგებოდ შევჩერდეთ უაღრესად მნიშვნელოვან საკითხზე — ახალი ქართული სალიტერატურო ენის შესახებ.

ახალი ქართული მწერლობის ორ დიდ კორიფეის, ილია ჭავჭავაძესა და აკაკი წერეთელს, ამ ორ განუყრელ თანამგზავრს მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული მწერლობის ასპარეზზე, განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღვით ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიაში, ახალი ქართული ლიტერატურული ენის დამკვიდრების საქმეში.

იმისათვის, რომ უფრო ახლო გავერკვეთ საკითხებში, რომლებიც დაკავშირებულია ახალი ქართული სალიტერატურო ენის დამკვიდრების საქმესთან, აქ საჭიროა გავითვალისწინოთ ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების მთავარი მომენტები.

ქართული ენა — ერთი უძველესი სალიტერატურო ენათაგანია. ქართულ სალიტერატურო ენას მრავალსაუკუნოვანი მდიდარი ისტორია აქვს. უძველესი ჩვენ დრომდე შემონახული ძეგლები ქართული ლიტერატურისა აღწევს მეოთხე-მეხუთე საუკუნემდე.

ქართული სალიტერატურო ენა — თავისი ისტორიის მანძილზე მეოთხე-მეხუთე საუკუნიდან მოკიდებული ახალ ეპოქამდე, თავისი ძირითადი ლექსიკური ფონდითა და გრამატიკული წყობით, ლინგვისტიკურად ერთ ენას წარმოადგენს.

ამ ერთიანი ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების ისტორიაში ჩვენ გვაქვს სამი საფეხური: პირველი — ძველი ქართული სალიტერატურო ენა, მეორე — საშუალო ქართული, მესამე — ახალი ქართული.

ძველი ქართული სალიტერატურო ენა წარმოდგენილია მეოთხე-მეხუთე — მეთერთმეტე საუკუნეთა ქართული მწერლობის ძეგლებში. ჯერ კიდევ მე-5 საუკუნიდან ჩვენ დრომდე მოღწეულა ისეთი სრულყოფილი ძველი ქართული მწერლობისა, ძველი ქართული სალიტერატურო ენისა, როგორც არის იაკობ ცურტაველის მოთხრობა შუშანიკის შესახებ. მომდევნო საუკუნეებში ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაზეა შექმნილი მთელი რიგი კლასიკური ნაწარმოებნი, როგორც გიორგი მერჩულის — ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა, თხზულებანი მთაწმიდელებისა, ძველი ქართველი ჰიმნოგრაფებისა, მემატიაწე-ისტორიკოსთა და სხვანი.

საშუალო ქართული სალიტერატურო ენის ფორმირება ძირითადადში დასრულებულა არა უგვიანეს მე-11 საუკუნისა; უძველესი ჩვენ დრომდე მოღწეული ლიტერატურული ნაწარმოებნი საშუალო ქართულ სალიტერატურო ენაზე მე-11 — 12 საუკუნეებით თარიღდება. (მათ შორის მხატვრული პროზის ძეგლი — რომანი „ვისრამიანი“ მე-11 — 12 საუკუნეთა საზღვარს ეკუთვნის; პოეტური თხზულება შავთელისა „აბდულმესიანი“ მე-12 საუკუნის პირველ მეოთხედშია დაწერილი). ხოლო საშუალო ქართული სალიტერატურო ენა უმაღლეს სრულყოფას აღწევს შოთა რუსთაველის უკვდავს გენიალურ ქმნილებაში „ვეფხისტყაოსანში“.

საშუალო ქართული თავისი სტრუქტურით ახლო დგას ახალ ქართულ სალიტერატურო ენასთან.

ქართულ სალიტერატურო ენას, მისი განვითარების ყველა საფეხურზე, როგორც ძველ ქართულს, ისე საშუალო ქართულსა და ახალ ქართულს, ძირითადადში საფუძვლად უდევს აღმოსავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ახლო მდგომი კილოები (ქართლ-კახური და მესხური), რომელიც ივსებოდა და მდიდრდებოდა ყველა სხვა ქართული დიალექტებისა და კილოების ენობრივი მასალით.

ქართული სალიტერატურო ენა, მისი განვითარების ყველა საფეხურზე, როგორც ძველი ქართული, ისე საშუალო ქართული და ახალი ქართული, საერთო ენაა ქართველ ხალხისა, უმაღლესი ფორმა ენისა, — „რომელსაც ემორჩილე-

ბიან დიალექტები, როგორც დაბალი ფორმები“. სალიტერატურო ქართული ენა მთელი ისტორიის მანძილზე საერთო ენა იყო მთელი ქართველობისათვის, ყველა ქართველი ტომისათვის, როგორც ქართლელისათვის, ისე გურულისათვის, როგორც კახელისათვის, ისე მეგრელისა და ჭანისათვის. როგორც თუშ-ფშავ-ხევსურისათვის, ისე სვანისათვის, როგორც იმერლისათვის, ისე მესხისათვის.

ცალკეა აღსანიშნავი აგრეთვე ის გარემოება, რომ ქართული სალიტერატურო ენისათვის — მისი განვითარების ყველა სტადიებზე დამახასიათებელია ხალხურობა. ამით აიხსნება, რომ თვით ძველ-ქართული მწერლობის ისეთი ძეგლები, რომლებიც თხუთმეტი საუკუნით არის დაშორებული ჩვენი დროიდან, როგორც მაგალითად მე-5 საუკუნის ძეგლი „წამება შუშანიკისი“, თითქმის დაუბრკოლებლად გასაგებია თანამედროვე მკითხველისათვის. ხოლო რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ ქართული — იმდენად აღბეჭდილია ნამდვილი ხალხურობით, იმდენად ნათელია და გამჭვირვალე, რომ ამ ენას შერჩენილი აქვს, თვით პოეტის სიტყვები რომ გავიმეოროთ, „სილბო ნაქსოვისა და სიმტკიცე ნაჭედისა“. რუსთაველის ენა, მიუხედავად ზოგიერთი სტრუქტურული სხვაობისა, საუკუნეთა მანძილზე ცოცხლობს, იგი ინარჩუნებს თავის უქკნობელ მშვენიერებას.

ახალი ქართული სალიტერატურო ენა თავისი ახალი სტრუქტურული წყობით — თანდათანობით ყალიბდება და გზას იკვლევს ლიტერატურაში ახალ საუკუნეთა მანძილზე. მე-17 — 18 საუკუნეებში უკვე ჩამოყალიბებულია ამ ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ადრინდელი სახეობა. სულხან-საბა ორბელიანის „წიგნი სიბრძნისი ცრუისა“ (მე-17 საუკუნის ბოლო) — უკვე წარმოგვიდგენს ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ამ ადრინდელ სახეს. ხოლო დავით გურამიშვილის „დავითიანში“ (18 საუკ.) ეს ადრინდელი სახეობა ახალი ქართული სალიტერატურო ენისა — კიდევ უფრო სრულყოფილი სახით არის წარმოდგენილი.

ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების ისტორიაში ჩვენ გვაქვს ერთგვარი ტენილი მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარსა და მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში.

მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში ქართული სალიტერატურო ენის ბუნებრივი განვითარების საქმე შეაფერხა ანტონ კათალიკოზის და მისი სკოლის მოძღვრებამ ენის შესახებ. ანტონ კათალიკოზმა დანერგა ქართულ ლიტერატურაში სამი სტილის თეორია და ნაცვლად ერთიანი ქართული სალიტერატურო ენისა სამი სალიტერატურო მეტყველება დააქანონა. ლიტერატურის ძირითადი დარგებისათვის მიღებული „მალაღი“ და „საშუალო“ სტილის ქართული ეს იყო ხელოვნური, სქოლასტიკური ენა, რომელთაგან პირველი — ძველი ქართულის დამახინჯებულ მიბაძვას წარმოადგენდა, ხოლო მეორე — საშუალო ქართულისას. ანტონ კათალიკოზის სკოლის ენა სავსებით დაშორებულია ხალხურ ენას, ხალხის ენას. ამრიგად ანტონ კათალიკოზის სკოლის მოღვაწეობის შედეგად ქართული სალიტერატურო ენა მოსწყდა ხალხურ ენას, რაც ყოველთვის შეადგენდა ქართული სალიტერატურო ენის საფუძველს მისი განვითარების მთელი ისტორიის მანძილზე.

ანტონ კათალიკოზის სკოლამ ამასთან ერთად დააქანონა რთული ორთოგრაფია ქართული სალიტერატურო ენისათვის, გადმოიტანა ხუცური დამწერლობიდან მხედრულ ანბანში ზედმეტი ასოები, რაც მხედრულში თავიდანვე არ არსებობდა, და ამას გარდა შემოიტანა ახალი ზედმეტი ასოებიც კი.

ასეთი იყო ის ვითარება, რაც დამყარდა ქართულს მწერლობაში ანტონ კათალიკოზის სკოლის მოღვაწეობის შედეგად მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში.

მე-19 საუკუნის დასაწყისიდან ქართული ენის ბუნებრივი განვითარებას უდიდესი საფრთხე შეუქმნა ახალმა პოლიტიკურმა რეჟიმმა. მე-19 საუკუნის დასაწყისიდან ქართული ენა უკვე აღარ არის ენა სახელმწიფოსი, სახელმწიფოებრივი ენა. ქართული ენა განდევნილია საზოგადოებრივი დაწესებულებებიდან, ქართული ენა ყოველმხრივ შევიწროებას განიცდის, ქართული ენა განდევნილია თვით სკოლიდანაც. ცხადია, ასეთს ვითარებაში, როდესაც საქართველო უუფლებო კოლო-

ნის მდგომარეობაში გადავიდა და ქართული ენის უფლებები ყოველ მხრივ შეიკვეცა, ქართული ენის ნორმალური განვითარება დიდად შეფერხდა.

კერძოდ ახალ ქართულ სალიტერატურო ენას, რომელიც ამ დროს უკვე ჩამოყალიბებული იყო და რომელიც მე-19 საუკუნის დასაწყისამდე სახელმწიფო ენის როლს ასრულებდა (იგი მიღებული იყო როგორც საქმის წარმოების ენა სახელმწიფოში) — მოესპო ბუნებრივი განვითარების თავისუფალი სარბიელი. თვით ქართული ლიტერატურის ასპარეზიც დიდად შეიზღუდა, მისი დიაპაზონი შევიწროვდა.

მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის ქართულ მწერლობაში გაბატონებულია ანტონ კათალიკოზის დროგადასული ენობრივი ნორმები.

მანც უნდა აღინიშნოს, რომ ახალი ქართული ენის ტრადიციები არ მინელეებულა სავსებით; იგი თანდათანობით ისევ გზას იკვლევს მწერლობაში.

მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის წამყვანი მწერლებიდან კერძოდ ალექსანდრე ჭავჭავაძე ანტონ კათალიკოზის სკოლის ნორმების გავლენის ქვეშაა, მაგრამ გვიანი პერიოდის ზოგ ნაწარმოებში („გოგჩის ტბა“) იგი ნაკლებ ემორჩილება ამ ნორმებს.

რაც შეეხება გრიგოლ ორბელიანს, იგი, გვიან ხანაში, „თერგდალეულებთან“ კამათის დროს, თუმცა მფარველობის ქვეშ იღებს ანტონ კათალიკოზის სკოლის მოძღვრებას, მაგრამ თავის პოეზიაში იგი არ მისდევდა მას. გრიგოლ ორბელიანის პოეზიის ენა, რასაკვირველია, ეს არ არის ანტონ კათალიკოზის სკოლის ენა, არამედ ახალი ქართულია, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ გრიგოლ ორბელიანის ენა მანც ერთგვარი არქაიზაციით არის აღბეჭდილი. საუკეთესო პოეტურ ნაწარმოებში, როგორიც არის — „საღამო გამოსალმებისა“, ჰიმნი მამულისადმი „სადღეგრძელოდან“ და სხვანი, გრიგოლ ორბელიანის ენა, თუმცა დამძიმებულია არქაიზმებით, მაგრამ მანც ახალი ქართულის რკალში ექცევა. აღსანიშნავია, რომ თვით ილია ჭავჭავაძე, რომელიც ასე შეუურიგებლად ებრძოდა ანტონ კათალიკოზის სკოლის ენობრივ ნორმებს, აფასებდა გრიგოლ ორბე-

ლიანს როგორც მხატვრული სიტყვის ოსტატს და მის ენას არ გამოითიშავდა ახალი ქართულის ენობრივი წრიდან.

კიდევ უფრო შორს მიდის ამ მხრივ მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის გენიოსი ქართველი პოეტი ნიკოლოზ ბარათაშვილი. ნიკოლოზ ბარათაშვილის „ბედი ქართლისა“, თუმცა ასევე აღბეჭდილია ერთგვარი არქაული ელფერიტ, მაგრამ იგი ახალი ქართული სალიტერატურო ენის რკალს ეკუთვნის.

ხოლო ნიკოლოზ ბარათაშვილის „მერანი“, ეს უდიადესი ქმნილება მე-19 საუკუნის ქართული პოეზიისა, ამავე დროს არის ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ერთ-ერთი პირველი უბრწყინვალესი ძეგლი.

ნიკოლოზ ბარათაშვილის „მერანი“ ისევე ვერ გამოითიშება ახალი ქართული სალიტერატურო ენის წრიდან, როგორც ვერ გამოითიშება ამავე რკალიდან ილია ჭავჭავაძის „განდგილი“.

მე-19 საუკუნის 40-იან 50-იან წლებში ახალი ქართული სალიტერატურო ენით წერს კომედიოგრაფი გიორგი ერისთავი („სამი სტილის“ თეორია, როგორც ცნობილია, კომედიისათვის ხალხურ ენას შესაწყნარებლად თვლიდა), ხოლო 50-იანი წლების დასასრულსა და 60-იანი წლების დასაწყისში, ე. ი. იმ ხანაში, როდესაც სამწერლო ასპარეზზე გამოვიდა ილია ჭავჭავაძე, ახალი ქართული სალიტერატურო ენით წერენ თავის მოთხრობებს დანიელ ჭონჭაძე და ლავრენტი არღაზიანი.

ამრიგად იმ დიდი რეფორმისათვის, რომელიც მოახდინა ქართულ მწერლობაში ილია ჭავჭავაძემ — ახალი ქართული სალიტერატურო ენის დამკვიდრებით, უკვე შემზადებული იყო ნიადაგი ქართული მწერლობის წინა პერიოდიდან.

აქ საჭიროა ამავე დროს შემდეგიც აღინიშნოს.

მიუხედავად იმისა, რომ ახალი ქართული სალიტერატურო ენა თანდათანობით გზას იკვლევდა ქართულ მწერლობაში, მაინც მე-19 საუკუნის სამოციანი წლების კარებთან, როდესაც მოღვაწეობდა დაიწყო ილია ჭავჭავაძემ და ახალმა დასმა, საერთო მდგომარეობა ქართული სალიტერატურო ენისა — სავალალო სურათს წარმოადგენდა. ძველი და დროგადასული

ჯერ კიდევ ჩრდილავდა ახალს, აფერხებდა ახალის დამკვიდრებას. ანტონ კათალიკოზის მოძღვრება ენის შესახებ ისევ ძალაში იყო. ფართო გავრცელებით სარგებლობდა დრომოკმული ნორმები, გაბატონებული იყო ძველი ორთოგრაფია. ქართულ სალიტერატურო ენას აკლდა რაიმე ერთიანობა. ქართული სალიტერატურო ენა მოკლებული იყო ხალხურობას.

ასეთი იყო მდგომარეობა ქართული სალიტერატურო ენისა, როდესაც სამწერლო ასპარეზზე გამოვიდა ილია ჭავჭავაძე და მესამოცე წლების მოღვაწეთა დასი.

ილია ჭავჭავაძის ღვაწლი ქართული ენის აღორძინების საქმეში განუზომელად დიდია.

ილია ჭავჭავაძე არის ფუძემდებელი ახალი ქართული მწერლობისა არა მხოლოდ როგორც განმაახლებელი მისი შინაარსისა, არა მხოლოდ როგორც გადამყვანი ქართული მწერლობისა ახალ იდეურ საფუძვლებზე, დამამკვიდრებელი ქართულ მწერლობაში რეალიზმისა, არამედ უდიდესი რეფორმატორი ქართული სალიტერატურო ენისა.

საფუძველი, რომელსაც დაემყარა ილია ჭავჭავაძე და მასთან ერთად მესამოცე წლების ქართული მწერლობა სალიტერატურო ენის განახლება-გადახალისების დროს — ეს იყო თვით ცოცხალი ენა ხალხისა, ეს დაუშრეტელი ზღვა ენობრივი სიმდიდრისა.

ახალი ქართული სალიტერატურო ენა, რომელიც დაამკვიდრეს ილია ჭავჭავაძემ და მისმა თანამოღვაწეებმა, ეს არის ხ ა ლ ხ უ რ ი ე ნ ა, ამ სიტყვის ნამდვილი, ღრმა მნიშვნელობით.

ეს, რასაკვირველია, არ ნიშნავს იმას, რომ ახალი ქართული სალიტერატურო ენა მოსწყდა თავის ისტორიულ ძირებს. ხალხურობა სრულიადაც არ ნიშნავს ვიწრო ეთნოგრაფიულობას. პირიქით, ახალი ქართული სალიტერატურო ენის გამდიდრებასა და სრულყოფას მკვიდრი საფუძველი შეუქმნა მრავალსაუკუნოვანმა ქართულმა მწერლობამ, რომლის უმდიდრესი ენობრივი საუნჯე, საუკუნეთა მანძილზე დაგროვილი, განსა-

კუთრებით რუსთაველის ხანიდან ვიდრე მეცხრამეტე საუკუნემდე, — ქართული ენის უძვირფასეს ფონდს წარმოადგენს; ახალმა სალიტერატურო ენამ მიიღო ეს მემკვიდრეობა, აითვისა მისი საუკეთესო მონაცემები, მისი საუკეთესო ტრადიციები.

ახალი ქართული სალიტერატურო ენის საბოლოო დამკვიდრება ქართულ მწერლობაში სამოციანი წლების დასაწყისს ეკუთვნის.

ჩვენ უკვე აღნიშნული გვქონდა ილიას სალიტერატურო მოღვაწეობის ძირითადი თარიღები.

1859 წელს ილიამ შექქმნა „გლახის ნაამბობი“, ეს პირველი სრულყოფილი ძეგლი ახალი ქართული სალიტერატურო ენისა მხატვრულ პროზაში.

შემდეგ, 1859 — 1863 წლებში, იწერება „კაცია-ადამიანი?!“ — ახალი ქართული სალიტერატურო ენის მეორე უბრწყინვალესი შედეგრი.

1860 წელს ილია წერს „კაკო ყაჩაღს“; 1861 წელს „მგზავრის წერილებს“.

1860—1861 წლებს ეკუთვნის ილიას კრიტიკული წერილები, რომლებშიაც ილია ეხება როგორც ლიტერატურის ზოგად საკითხებს, ისე ენის საკითხებს. ამ წერილებში ილიამ დაარღვია ძველი ბანაკის რეტროგრადული შეხედულებანი ენის შესახებ და კერძოდ დაასაბუთა ახალ ორთოგრაფიაზე გადასვლის საჭიროება.

ბრძოლა ახალსა და ძველს მიმართულებას შორის სალიტერატურო საკითხთა გამო საბოლოოდ გადაწყდა 1863 წელს, როდესაც დაიწყო გამოსვლა ილიას ჟურნალმა „საქართველოს მოამბე“-მ. ამ ჟურნალმა საბოლოოდ დაამკვიდრა ქართულ მწერლობაში ახალი ქართული სალიტერატურო ენა.

დასასრულ, აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ ილიას ღვაწლი ახალი ქართული ენის დამკვიდრების საქმეში უაღრესად მრავალმხრივია, უნივერსალური ხასიათისაა. ილიამ ღვაწლი დასდო ახალ ქართულ სალიტერატურო ენას არა მხოლოდ როგორც მხატვრული სიტყვის ოსტატმა, რომელმაც სრულყოფილი სახე მისცა ახალ ქართულ სალიტერატურო ენას ბელეტრისტიკაში, მხატვრულ პროზაში, პოეზიაში. ილია

არის რეფორმატორი ქართული ენისა მთელის მოცულობით. ილია პუბლიცისტი, ჟურნალისტი, ილია კრიტიკოსი, ლიტერატურათმცოდნე, ისტორიკოსი, ილია ეკონომისტი, სოციოლოგი, ილია მოაზროვნე — ფილოსოფოსი, ასევე სრულყოფილად სკედს ახალ ქართულ ენას მწერლობის ყველა დარგში.

უნდა აღინიშნოს, რომ სამოციანი წლების მიჯნასთან, ვიდრე ილია გამოვიდოდა სამწერლო ასპარეზზე, ქართული სამწერლო ენა ყველა ზემოდასახელებულ სფეროში დაკნინებისა და დაცემის გზაზედ იყო დამდგარი. საქართველოს სახელმწიფოებრივობის მოსპობამ მე-19 საუკუნის დასაწყისში, საქართველოს უუფლებო კოლონიის მდგომარეობაში ყოფნამ სამოცი წლის მანძილზე, ქართული ენისათვის უფლებების აყრამ, შევიწროებამ, დევნამ, თავისი ნაყოფი გამოიღო, სამწერლო ქართული ენა გაღარიბდა, ჩამორჩა ეპოქას.

ილია ჭავჭავაძე — სამწერლო ენის ყველა დარგის ამ დიდი მასშტაბის რეფორმის დროს, მისი გადახალისება-განახლების, მისი გამდიდრებისა და შევსების დროს, — ასევე ემყარება ხალხურ ენას, ამ დაუშრეტელ წყაროს ენობრივი სიმდიდრისას, ემყარება ამასთან მრავალსაუკუნოვანი ქართული მწერლობის მემკვიდრეობას. ქართული ენის მდიდარს ლექსიკურ ფონდში ილია პოულობს დასაყრდენს ახალი გამოთქმების, ახალი საჭირო სიტყვებისა და ტერმინების ჩამოსაყალიბებლად.

ახალი ქართული ენა მდიდრდება, იხვეწება, იუმჯობესებს თავის წყობას, თავის სტრუქტურას.

ასეთი იყო ეს უდიდესი მნიშვნელობის რეფორმა ახალ ქართულ მწერლობაში, საბოლოო დამკვიდრება ახალი ქართული სალიტერატურო ენისა, რაც შესრულდა დიდი ქართველი მწერლის ილია ჭავჭავაძის მოღვაწეობის შედეგად.

ამ უდიდეს ეროვნულ საქმეში, ახალი ქართული სალიტერატურო ენის დამკვიდრების საქმეში, ილია ჭავჭავაძის უახლოესი თანამოღვაწეა აკაკი წერეთელი, ეს მეორე ტიტანი მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული მწერლობისა.

შემდეგი თაობა ქართველი მწერლებისა განაგრძობს ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის, ახალი ქართული სალიტერატ-

ტურო ენის ამ დიდი ფუძემდებლების ხაზს. ახალი ქართული სალიტერატურო ენა, აღბეჭდილი ხალხურობით, გადახალისებული და დაწმენდილი, გახდა ნათელი ორგანო ჩვენი ახალი მწერლობისა.

ილიას და აკაკის მომდევნო თაობის მწერლებიდან ცალკეა აღსანიშნავი ვაჟა-ფშაველა. ვაჟას დიადი პოეზია, აღბეჭდილი ნამდვილი გენიალობით, საქართველოს მთის ადგილობრივი ქართული კილოს ელფერით არის მოსილი; ხოლო ამავე დროს ვაჟას მხატვრული პროზა, მისი შესანიშნავი მოთხრობები, წარმოადგენენ ახალი ზოგად-ქართული სალიტერატურო ენის ბრწყინვალე ნიმუშებს, რომლებიც საპატიო ადგილს იკავებენ ილიას და აკაკის ლიტერატურული მემკვიდრეობის გვერდით.

ქართველი მწერლების დიდ პლეადაში, რომელთაც ღვაწლი მიუძღვით ახალი ქართული სალიტერატურო ენის დამკვიდრებისა და განმტკიცების საქმეში, ცალკეა აღსანიშნავი აგრეთვე დიდი ქართველი პედაგოგი იაკობ გოგებაშვილი, რომლის სახალხო სახელმძღვანელოებმა დიდად შეუწყვეს ხელი ერთიანი სალიტერატურო ენის საყოველთაო გავრცელებას.

VI

1864 — 1876 წლები

1864 წლიდან მოკიდებული იწყება ახალი პერიოდი ილიას ცხოვრებაში.

როგორც მოხსენებული გვექონდა, ილიამ 1863 წლის განმავლობაში მეტად მძიმე საცენზურო პირობებში შესძლო გამოცემა „საქართველოს მოამბის“ 12 წიგნი, რის შემდეგაც უზრუნველყო დაიხურა.

1864 წლის დასაწყისიდან მოკიდებული, რა დროიდანაც შეწყდა „საქართველოს მოამბის“ გამოსვლა, — ვიდრე 1877 წლის დასაწყისამდე, როდესაც გამოვიდა „ივერია“, — ილიას საკუთარი ორგანო არა ჰქონია.

„საქართველოს მოამბის“ დახურვის შემდეგ, ილია, რომელიც იმ დროს უკვე დაოჯახებული იყო, იძულებული ხდება შევიდეს სამსახურში და თბილისიდან პროვინციაში გადავიდეს სამუშაოდ.

ილია ოჯახს 1863 წელს მოეკიდა. ილიას მეუღლე იყო ოლღა თადეოზის ასული გურამიშვილი.

ილიამ თავისი მომავალი მეუღლე გაიცნო თბილისში, სადაც ოლღა, ინსტიტუტის ახლად დამთავრების შემდეგ, ცხოვრობდა თავის ნათესავებთან (ოლღა დედით ობოლი იყო). ჯვარისწერა მოხდა 21 აპრილს 1863 წლისა.

მეუღლე ილიასი, როგორც გადმოგვცემენ ყველა თანამედროვენი, და როგორც ამის შესახებ წერს ილიას პირველი ბიოგრაფი გრ. ყიფშიძე, „იყო ყოვლად კეთილი, სათნო ხა-

სიათის ადამიანი, ქველისმოქმედი, ყოვლის კეთილის თანამგრძნობი, დიდად მოსიყვარულე თავისი სახელოვანი ქმრისა და მალმერთებელი მისის ნიჭისა“.

ოღლა ჭავჭავაძისა დიდ საზოგადოებრივ მუშაობას ეწეოდა იმ დროს არსებულ ქართულ დაწესებულებებში, — კერძოდ ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებაში.

ილია დიდად აფასებდა თავის ცხოვრების თანამგზავრს, სიყვარულითა და პატივისცემით ეკიდებოდა მას.

ილიამ უძღვნა ოღლა ჭავჭავაძეს „განდგეილი“.

ოღლა ჭავჭავაძემ გაიზიარა ილიას ტრაგიკული ხვედრი. ილიას მოკვლის დროს ოღლა ჭავჭავაძისა მიძიმედ დასტკრეს. ამის შემდეგ ოღლა ჭავჭავაძისამ თუმცა წლები იცხოვრა, მაგრამ იგი ამ ქვეყანას უკვე აღარ ეკუთვნოდა.

ილია იწყებს სამსახურს და სამუშაოდ გადადის პროვინციაში 1864 წლიდან.

1864 წლის აპრილში ილია დანიშნეს იმერეთში, საგანგებო მინდობილობათა მოხელედ ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორთან. ილიას მოვალეობაში შედიოდა შესწავლა ბატონყმობის ნიადაგზე წარმომდგარი ურთიერთობისა მებატონეთა და გლეხთა შორის.

ადგილობრივ რეაქციონურ თავადაზნაურობას დიდად საწყენად დარჩა პროგრესული მოღვაწის — ილიას დანიშვნა ამ თანამდებობაზე. ილია ერთ-ერთ წერილში სწერს თავის მეუღლეს ქუთაისიდან: „ამას კი მოგწერ, რომ ჩვენი მოსვლა ვერაფრად ეჭაშნიკათ. აი, ესენი არიან ჩვენი დამლუპველებიო, ყმების წამრთმევებიო, ნამეტნავად ჩემზედ თურმე ტლინკებსა ჰყრიან...“

1864 წლის 28 ოქტომბერს გამოცხადდა აღმოსავლეთ საქართველოში ბატონყმობის გადაყარდნა (დასავლეთ საქართველოში იგი 1865 წლამდე დარჩა). ილია ამ დროს, 1864 წლის ნოემბრიდან, დანიშნა მომრიგებელ შუამავლად აღმოსავლეთ საქართველოში.

მომრიგებელ შუამავლის მოვალეობას შეადგენდა მოწესრიგება იმ ურთიერთობისა, რომელიც დამყარდა ყოფილ მებატონეთა და გლეხთა შორის ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ, მიწების მიზომვა გლეხებისათვის და სხვა. ილიას სამუშაო უბნებს შეადგენდა გარეკახეთის უბანი თბილისის მაზრისა და მცხეთის უბანი დუშეთის მაზრისა.

ილია მომრიგებელი შუამავლის თანამდებობაზე დარჩა სამი წელი (1868 წლის თებერვლამდე).

ილიას ეს წლები მუდმივად ხალხში უხდება ყოფნა. იგი ახლო ეცნობა გლეხობას, ხალხის ყოფა-ცხოვრებას. იგი ყოველდღე ხვდება ზაქროსა და კაკოს ღვიძლ ძმებს, გაბრიელსა და პეპიას, თავის მოხვევს... კავშირი ხალხსა და მწერალს შორის კიდევ უფრო გაღრმავდა და განმტკიცდა. „თუ არ ცხოვრების მორევში, საგანს სად იპოვის წერისათვისა მწერალი?“ — წერდა თვით ილია.

ხალხის სულის სარკეს ილია პოულობს, სხვათა შორის, ხალხურ სიტყვიერებაში, ქართველი ხალხის ზეპირსიტყვაობის უმდიდრეს საუნჯეში.

ქართული ხალხური სიტყვიერება სიყრმიდანვე იტაცებდა ილიას. ხოლო ამ პერიოდში, 1864 — 1868 წლებში, ილიამ შეისრულა თავისი დიდი ხნის სურვილი ქართული ხალხური სიტყვიერების საფუძვლიანი შესწავლისა. დასახელებული წლების მანძილზე, როდესაც ილიას მუდმივად ხალხში უხდება ყოფნა და ხშირი მოგზაურობა სოფლიდან სოფლად, ილია იწერს ქართულ ხალხურ ლექსებს, „გლეხურ სიმღერებს“ (როგორც მას ილია უწოდებს), ზღაპრებს, თქმულებებს, ლეგენდებს, ანდაზებს.

უფრო გვიან, 1871 — 1873 წლებში, ილიამ დუშეთიდან გამოუგზავნა კირილე ლორთქიფანიძეს რამდენიმე ათასი „გლეხური სიმღერა“ ეურნალ „კრებულში“ გამოსაქვეყნებლად. ეურნალში ამ ლექსების მხოლოდ მცირედი ნაწილი დაიბეჭდა. „გლეხური სიმღერები“ 1873 წელს ცალკე წიგნადაც გამოვიდა (რაფიელ ერისთავის მიერ შეკრებილ ზეპირი სიტყვიერების მასალასთან ერთად). ილიას მიერ შეგროვილი ხალხური სიტყვიერების ძეგლების მნიშვნელოვანი ნაწილი გამოუქვეყნებელი დარჩა.

1868 წლის თებერვალში ილია დაინიშნა მომრიგებელ მოსამართლედ დუშეთის მაზრისა. ილიამ ამ თანამდებობაზე დაჰყო ხუთი წელი (1873 წლის მაისამდე).

დუშეთის მაზრის გლეხობაში ამის შემდეგ კარგა ხანს იყო დარჩენილი ხსოვნა ილიაზე, როგორც დიდად გულისხმიერ ადამიანზე, რომელიც განსაკუთრებულ თანაგრძნობას იჩენდა გლეხობისადმი, იცავდა მათ ყოფილი მებატონეებისა და ჩინოვნიკების თვითნებობისა და შევიწროებისაგან.

სამსახური მომრიგებელ მოსამართლედ ილიასათვის ბევრად უფრო სამძიმო აღმოჩნდა, ვიდრე წინანდელი სამუშაო მომრიგებელი შუამავლისა. ჯერ ერთი, მოსამართლედ მუშაობა მოითხოვდა მთელ დროს. ამასთან, რაც დრო გადიოდა, ილიასათვის აუტანელი ხდებოდა იმდროინდელი „სუდი“-ს სახაზინო სული, მისი „სიღამულე“, როგორც ამბობს ერთგან ილია.

აღსანიშნავია ამასთან, რომ ილია სამსახურში ყოფნის დროს, როგორც ირკვევა, დიდ მატერიალურ გაჭირვებას და შევიწროებას განიცდიდა.

ერთ წერილში ილია სწერს თავის მეუღლეს:

„კარგ სიკეთეს შევეყარენით მე და შენ მირთვოი სუდიობაში, — სულ დავიღუპენით. დაღუპვასა და ზარალს ჯანი გავარდეს, ნეტავი ერთი ოთახი მაინც იყოს, რომ წვიმისაგან შევეფარნეთ... ცუდად არის ჩვენი საქმე...“

მეორე წერილში ილია სწერს მეუღლეს:

„საქმე ეხლა ისე მოეწყო, რომ რაც შეიძლება მალე დავაბწიო თავი სამსახურსა და მოვშორდე სუდის ნაწილის სიღამულესა და სიმყრალესა... ქვეყანა დიდი; იქნება უსამსახუროდაც თავი როგორმე დავირჩინოთ... მარტო ეს მაწუხებს, რომ ცხოვრების სახსარი ჩვენი, სამსახურიდან რომ გამოვალ, ყინულზე იქნება დაწერილი“.

სამოციანი წლების მეორე ნახევარში და 70-იან წლებში სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოდის ახალი ჯგუფი ქართველ მოღვაწეთა, რომლებიც თავს იყრიან გაზეთ „დროების“ და ჟურნალ „კრებულის“ გარშემო. ამ ჯგუფში არიან: გიორგი წერე-

თელი; სერგეი მესხი, ნიკო ნიკოლაძე (რომელსაც განკერძოებული და განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ამ ჯგუფში), კირილე ლორთქიფანიძე, პეტრე უმიკაშვილი. ამ ჯგუფთან დაახლოებულია აკაკი.

ქართველი ახალი თაობა, ე'ა მეორე ჯგუფი ახალი თაობისა, მთავარ ხელმძღვანელად ახალი თაობის საერთო ფრონტისა იმავე „ძველს“ მებრძოლს (თუმცა ხნით ჯერ კიდევ ახალგაზრდას) — ილია ჭავჭავაძეს თვლიდა.

როდესაც 1866 წელს გიორგი წერეთელი შეუდგა „დროების“ გამოცემას, ილიამ პირველი ნომრისათვის დაწერა წერილი „თბილისი“ („ზოგიერთი რამ“), რომელიც ერთ-ერთი უბრწყინვალესი პუბლიცისტური წერილია ილიასი. მაგრამ ეს წერილი „დროების“ პირველ ნომერში ვერ გამოქვეყნდა, — იგი ცენზურამ აკრძალა.

ქართული ჟურნალისტიკის გაცხოველება იწყება 70-იანი წლების დასაწყისიდან, როდესაც ქართულ საჟურნალო მუშაობაში ჩაება უცხოეთიდან ახლადდბრუნებული ნიკო ნიკოლაძე.

ნიკო ნიკოლაძე, „დროებისა“ და „კრებულის“ ჯგუფი, — ასევე ახალი თაობის ბანაკის სხვა წარმომადგენლები, მიმართავენ ახალი თაობის ძველს მედროშეს და ნაცად ხელმძღვანელს ილია ჭავჭავაძეს ხელთ აიღოს მათი მეთაურობა.

ნიკო ნიკოლაძე ერთ წერილში წერს:

„საზღვარგარეთიდან რომ დავბრუნდი და ქართული ჟურნალისტიკის გაცხოველება განვიზრახე (70-იანი წ.), ილია ჭავჭავაძე... დუშეთს ცხოვრობდა, საცა მომრიგებელი მოსამართლის თანამდებობას ასრულებდა. ჩემი პირველი ნაბიჯი ის იყო, რომ ყველა მაშინდელი ახალთაობის მომხრენი შევავროვე და დავაჯერე, დუშეთში ავიდეთ. ილია ჭავჭავაძე მოვიყვანოთ და ისევ ქართულ მწერლობას დავუბრუნოთ, ქართული საქმეების სათავეში ჩავაყენოთ მეთქი. ამ აზრით და მიზნით 1871 — 1873 წლებში ხუთჯერ მაინც ავსულვართ დუშეთს „გროვით“ ქართული მწერლობის აღორძინების მოტრფიალენი (ლუარსაბანუ შაქრო მალალაშვილი, სანდრო ერისთავი „ამერიკელი“, გიორგი ყაზბეგი, ნიკო მესხიშვილი, სერგეი მესხი, გიორგი

წერეთელი, აკაკი, ნიკო ლოლობერიძე და თქვენი უმდაბლესი მოსამსახურე), ბევრჯერ დაგვიპატიჟნია: შოდით, მეთაურად გაგვიხდით, გვიწინამძღვრეთ, გვიმსახურეთ მეთქი.

„განახლებული, გაღვიძებული „დროება“ და სხივმოსილი „ქრებული“... საქართველოს საქმეს ვუძღვენი და ილიას ხელში ჩავაბარე...“¹

ილია ახალგაზრდული ენერგიით ჩაება მუშაობაში.

გამხსენებელი მოღვაწეთა ახალი გუნდის გამოსვლით, ილია წერდა (1872 წ.):

ჩემო კარგო ქვეყანავ, რაზედ მოგიწყენია?

აწმყო თუ არა გწყალობს, მომავალი ჩვენია,

თუმცა ძველნი დაგშორდნენ, ახალნი ხომ შენია...

მათ ახალთ აღვიდგინონ შენ დიდების დღენია,

ჩემო თვალის სინათლევე, რაზედ მოგიწყენია?

წერილ-შვილნი წამოგვესწრენ, ნაზარდნი, გულ-მტკიცებნი,

მათი ზრუნვის საგანი შენ ხარ და შენ ჩქნები...

მათი გული შენისა ტრფობის ფართო ბუდეა,

მათი გულთა ფიცარი შენი მტკიცე ზღუდეა...

მათ თვის მკერდით შეჰმუსრონ მტერთა სიმაგრენია,

ჩემო კარგო ქვეყანავ, მაშ რად მოგიწყენია?

გავეცნოთ ილიას ლიტერატურულ მუშაობას აღნიშნულ პერიოდში, 1864 — 1876 წლების მანძილზე.

1865 წელს ილიამ დაწერა „გ ლ ე ხ თ ა გ ა ნ თ ა ვ ი ს უ ფ ლ ე ბ ი ს პ ი რ ვ ე ლ ი დ რ ო ე ბ ი ს ს ც ე ნ ე ბ ი“².

ამ ნაწარმოებში, უნდა ვიფიქროთ, ბევრია შეტანილი ილიას პირადი შთაბეჭდილებებიდან, როდესაც ილიას, როგორც მომრიგებელ შუამავალს, უხდებოდა დაკვირვებოდა ნაყმევთა და ნაბატონართა შორის შექმნილ ურთიერთობას ბატონყმობის გადაეარდნის პირველ ხანებში.

სკენები დიდი რეალისტური ხელოვნებით არის აღბეჭდილი. მომდევნო 1866 წელს არის დაწერილი ილიას ერთ-ერთი

¹ იხ. ნიკო ნიკოლაძის წერილი რ. ხომლეღისადმი (ეურნალი „განთიადი“, 1915 წ., № 8, გვ. 21 — 2).

² დაიბეჭდა გაზეთ „დროებაში“ 1867 წელს. (ამ წელსვე იგი ცალკე წიგნადაც გამოვიდა).

უმესანიშნავესი პუბლიცისტური წერილი „ზოგიერთი რამ“. როგორც მოხსენებული გვქონდა, ეს წერილი დამზადებული იყო გაზეთ „დროების“ პირველი ნომრისათვის, რომელმაც გამოსვლა დაიწყო 1866 წლის მარტიდან¹. მაგრამ წერილი ვერ დაიბეჭდა. ავტორის ეროვნული რადიკალიზმი, რომელიც ჩქეფს ამ წერილის თვითვეული სტრიქონიდან, იყო იმისი მიზეზი, რომ წერილი ცენზურას აუკრძალავს.

რამდენიმე წლის შემდეგ, 1870-იანი წლების დასაწყისში, ილია ისევ ცდილა ამ წერილის დაბეჭდვას და გადმოუგზავნია იგი „კრებულ-დროების“ გაერთიანებული რედაქციისათვის. მაგრამ წერილი ამ მეორეგზისაც ვერ დაუბეჭდავთ. 1872 წელს ილია ერთ წერილში აგონებს კირილე ლორთქიფანიძეს: „რედაქციას ჩემი სტატია „ზოგიერთი რამ“ უნდა ჰქონდეს, მაცნობე, დაბეჭდავთ მაგ სტატიას თუ არა. ოღონდ ეგ დაიბეჭდოს და შეიძლება ცენზორს ბევრი დაუთმობთ...“

მაგრამ ამ მესამეგზისაც, 1872 წლისათვის, ვერ მოუხერხებიათ წერილის დაბეჭდვა. მხოლოდ უფრო გვიან, 1876 წელს, ათი წლის შემდეგ ამ წერილის დაწერიდან, მოხერხდა მისი გამოქვეყნება (ისიც იმიტომ, რომ ამ დროს ცენზურის სათავეში შემთხვევით იყო ლიბერალურად განწყობილი მწერალი). დაიბეჭდა იგი „დროების“ 1876 წლის 14 მარტის ნომერში.

1871 წელს ილიამ გადაამუშავა თავისი ადრინდელი დრამატული პოემა „ქართველის დედა“.

დრამატული პოემის ამ ახალ რედაქციაში შეტანილია ილიას დიადი ჰიმნი — ო და თ ა ვ ი ს უ ფ ლ ე ბ ა ს („თავისუფლებავ, შენ ხარ კაცთა ნავთსაყუდარი“...)

ახლად არის დაწერილი აგრეთვე ჯარის სიმღერა („ქართველო, ხელი ხმალს იკარ, დრო დაგვიდგა დიდებისა...“), რომელიც, ილიას სიტყვით, „გლეხურ კილოზედ არის მოწყობილი“, და, რომელიც, როგორც ეს ჩანს ქვემოთ მოყვანილი წერილიდან, თვით ილიას მოსწონდა.

დრამატული პოემა მიძღვნილია „თერგდალეულის“ პეტრე

¹ წერილი პირველ რედაქციაში ატარებდა სათაურს: „ტფილისი“.

ნაკაშიძისადმი, რომელიც ილიას სტუდენტობის დროის მეგობარი იყო და „საქართველოს მოამბის“ ხანის თანამოღვაწე.

წერილში 1871 წლის 19 მარტის თარიღით ილია სწერდა პეტრე ნაკაშიძეს:

„პეტრე! გიგზავნი ხელახლად გადაკეთებულს შენდამი ნაძღვნევს ჩემს „ქართველის დედას“... გთხოვ, შენი პირმოუარიდებელი აზრი მაცნობო ამ პატარა თხზულებაზედა... მე ყველაზედ უფრო ჯარის სიმღერა მომწონს, გლეხურ კილოზედ მოწყობილია. თუ მოგეწონოს დასაბეჭდად, შენთან მოწერილი ძღვნობის ლექსიც დააბეჭდინე ამასთან ერთად“.

ილიას ეს პოემა დაიბეჭდა „კრებულში“ 1871 წელს (მარტის თვეში).

იმავე 1871 წელს „კრებულში“ (თებერვლისა და მაისის ნომრებში) — გამოქვეყნდა, როგორც ამის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი, ილიას „მ გ ზ ა ე რ ი ს წ ე რ ი ლ ე ბ ი“.

1871 წელს არის დაწერილი ილიას ლექსი „1871 წელი, 23 მაისი (კომუნის დაცემის დღე)“:

პოეტი წერდა კომუნის დაცემის გამო:

ტვირთმძიმეთ და მაშვრალთ მხსნელო

დიდი დროშა დაიშალა...

კვლავ ქვეყნისა მზაგრავ ძალამ

იგი დროშა დასცა დაბლა.

კვლავ ეწამა მოყვასთათვის

საოცარი იგი ერი.

კვლავ დაიდგა დიდ წამების

მან გვირგვინი მშვენიერი

კვლავ ქვეყნისთვის დაიღვარა

წმინდა სისხლი წამებულის,

კვლავ დამარცხდა დიდი საქმე

ყოვლად მხსნელის სიყვარულის.

კვლავ შეფერხდა ისტორია,

განახლების შესდგენ ძალნი,

და კვლავ დღესასწაულობენ

გამარჯვებულნი მტარვალნი.

ლექსი დათარიღებულია 1871 წლის 29 მაისით, ე. ი. დაწე-

რილია პარიზის კომუნის დაცემის შემდეგ უახლოეს დღეებშივე.

ერთი რუსი მწერალი სამართლიანად წერს ილიას ამ ლექსის გამო:

„Не только в грузинской, но и в русской поэзии того времени не найдется другого стихотворения, прославляющего с такой силой и ясностью мысли борцов Парижской коммуны 1871 года“¹.

*

1872 წელს არის შესრულებული ილიას მიერ პოემა „ა ჩ რ დ ი ლ ი ს“ ახალი რედაქცია.

აქ ჩვენ მოკლედ შევჩერდებით როგორც „აჩრდილის“ ტექსტის ისტორიაზე, ისე მისი დაბეჭდვის ისტორიაზედაც. ცენზურა, როგორც ირკვევა, სისტემატურად აფერხებდა ამ პოემის გამოქვეყნებას. პოემა, შეიძლება ითქვას, თითო სტრიქონობით არის გამოტაცებული ცენზურის ხელიდან.

პოემა „აჩრდილი“, მისი პირველი რედაქცია, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ილიამ დაწერა ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს, 1858 — 1859 წლებში. პოემა ილიას დაუმთავრებია, როგორც გვიჩვენებს მისთვის მიწერილი თარიღი, — „26 იანვარს 1859 წელსა“.

ილიას იმავე 1859 წელსვე უცდია პოემის დაბეჭდვა. ჟურნალ „ცისკარში“ 1859 წლის № 12-ში დაიბეჭდა კიდევ ერთი ნაწყვეტი პოემიდან (თავი V). მაგრამ ბეჭდვა ამაზე შედგა. საცენზურო მიზეზების გამო პოემის გამოქვეყნება ჟურნალში შეუძლებელი გამხდარა.

შემდეგ, 1860 წელს, ილიას უცდია „აჩრდილის“ ცალკე გამოცემის სახით გამოქვეყნება. პოემა თბილისში უნდა გამოსულიყო და გამოცემისათვის ზრუნვა მინდობილი ჰქონდა პოეტის მეგობარს ილია წინამძღვრიშვილს (თვით ილია, ამ დროს ჯერ კიდევ სტუდენტი, რუსეთში იმყოფებოდა). მაგრამ პოემა ვერ დაიბეჭდა. ცენზურას, როგორც მოსალოდნელი იყო, ამჟამადაც არ მიუცია ნებართვა: ამ ნაწარმოების გამოშვებისა.

¹ В. Гольцев, Грузинские писатели девятнадцатого века, М. 1948, გვ. 57.

შემდეგ, 1863 წელს, როცა ილიამ დააარსა საკუთარი ჟურნალი „საქართველოს მოამბე“, ილია ისევ ცდილა დაებეჭდა პოემა, მაგრამ ცენზურული დაბრკოლებანი ამ შემთხვევაშიაც ვერ გადაულახავს. ჟურნალში დაიბეჭდა XXI, XXVI და XXVII თავები, მაგრამ ამასაც შეჭხებია ცენზურის ხელი (XXI თავიდან ცენზურას ამოუღია მეორე ნახევარი).

შემდეგ წელს, 1864-ში, კირილე ლორთქიფანიძემ, მისი რედაქციით გაწარმოებულ კრებულ „ჩანგურში“, დაბეჭდა ერთი ნაწყვეტი „აჩრდილიდან“ (თავი V), რომელიც წინათ „ცისკარში“ იყო გამოქვეყნებული.

ამრიგად 1859 — 1864 წლების მანძილზე შესაძლო ვახდა „აჩრდილიდან“ მხოლოდ ცალკე ნაწყვეტების გამოქვეყნება. მაგრამ მიუხედავად ცენზურის ბარიერისა, ილიას თხზულება მაინც ცნობილი გამხდარა ფართო საზოგადოებაში. ილიას პოემა, როგორც ირკვევა, ხელნაწერის სახით ვრცელდებოდა, რასაც ადასტურებს ჩვენ დრომდე მოღწეული პოემის პირები.

1871 წელს, როდესაც დაარსდა სალიტერატურო ჟურნალი „კრებული“, ილია ისევ შეეცადა „აჩრდილის“ დაბეჭდვას.

მაგრამ პოემის დაწერიდან უკვე 12 წელი იყო გასული. ზოგი პოლიტიკური ელემენტი პოემისა (— ის ნაწილი, რომელიც ბატონყმობას ეხებოდა) უკვე დაძველებული იყო. ამასთან პოემის მეორე ნაწილი, სადაც წარმოდგენილია საქართველოს ისტორიის სურათები, ჩანს, პოეტს აღარ აკმაყოფილებდა. ეს გარემოება ვახდა მიზეზი, რომ ილიამ 1872 წელს ხელახლა გადაამუშავა პოემა.

გადამუშავება შეეხო პოემის პირველ ნაწილს (თავები 1 — 18). ხოლო პოემის ბოლო, რომელიც უმთავრესად ისტორიულ სურათებს შეიცავს (19 — 25-ე თავები) — ეს ნაწილი პოეტს 1872 წელს არც შეუსწორებია და არც დაუბეჭდავს. რით იყო გამოწვეული ისტორიული ნაწილის გამოშვება, ამის პასუხს იძლევა თვით ილია ერთ წერილში, რომელიც მიმართულია დავით ერისთავისადმი („სამშობლოს“ ავტორი). წერილი დაწერილია 1872 წლის ივლისში; ილია აქ წერს:

„მე არაფერსა ვწერ. ამ „აჩრდილმა“ ტყავი გამაძრო. ისტორიულ ნაწილზედ... შევდეგ და ერთი ბიჯი წინ ველარ წავდგი.

არ ვიცი რა ვქნა? ვამბობ, ამ „აჩრდილს“ თავი დავანებო მეტქი. ეგ ოხერი ჩვენი ისტორია... მარტო ომებისა და მეფეების ისტორიაა, ერი არსად ჩანს. მე კი... მეფეების და ომების სახე არ მიზიდავს... საქმე ხალხია და ხალხი ჩვენს ისტორიაში არა ჩანს. ვწუხვარ და ვდრტვინავ და განკითხვა არსით არი...“

რაც შეეხება პოემის პირველ ნაწილს, რომელიც ავტორმა 1872 წელს გადაამუშავა, მთავარი ცვლილება მასში, პირველ რედაქციასთან შედარებით, წარმოდგენილია XIII — XIV თავებში. ავტორმა აქ განაზოგადა კერძო მაგალითი ბატონ-ყმობისა და ფართოდ გაშალა იდეა შრომის განთავისუფლებისა.

ილიას უნათებდა პარიზის კომუნის მაგალითი, პარიზის კომუნართა მიერ გადახდილი ბრძოლა, როდესაც იგი „აჩრდილის“ ახლადდაწერილ ნაწილში შრომის განთავისუფლების დიადი საქმის შესახებ წერდა:

შრომა, აწ ქვეყნად ტყვედა პერობილი,
მძარცველობის ქვეშ ჩაგრულ-ვნებულა,
ხოლო რღვეულა მისი ბორკილი .
და დასამსწრეად გამზადებულა.
შრომისა ახსნა — ეგ არის ტვირთი •
ძღვეამოსილის ამ საუკუნის.
კაცთა ლელვისა დიადი ზვირთი
მაგ ახსნისათვის მედგრადა იბრძვის.
ველარ განუძღებს ქვეყანა ძველი
განახლებისა გრივალის ქროლას,
ველარ განუძღებს ქვეყნის მძარცველი
ქეშმარიტებით აღძრულსა ბრძოლას;
და დაიმზერევა იგი ბორკილი
შემფერხებელი კაცთა ცხოვრების,
და ახალ ნერგზედ ახლად შობილი
ესე ქვეყანა კვლავ აღყავდების.
შრომის სუფევა მოვა მაშინა,
ქეშმარიტების მის ძლიერებით,
და განპტიცდება სოფელსა შინა
კაცთმოყვარების სახიერებით...
მაშინ უქმ სიტყვად არ იქნებიან
ძმობა, ერთობა, თავისუფლება,
ეკლის გვირგვინით აღარ ივლიან
კაცთმოყვარება და სათნობა.

აღლო აიღო ქვეყანამ ძველმა,
რომ დღე-ღა-ღღე მის წყობა ირღვევა,
და ამ ზვიადმა საუკუნემა
უნდა შვას იგი შრომის სუფევად.

საკმაოა გადავიკითხოთ ილიას ლექსი „1871 წელი 28 მაისი (კომუნის დაცემის დღე)“ და „აჩრდილის“ XIII — XIV თავები, რათა ცხადი გახდეს, რომ ილია „აჩრდილის“ დასახელებული თავების წერის დროს შთაგონებულია პარიზის კომუნის დიადი მაგალითით: „აჩრდილის“ ეს XIII — XIV თავები შეიცავს პირდაპირ პარალელიზმს ილიას ლექსთან პარიზის კომუნის შესახებ.

პოემა „აჩრდილის“ ამ ახალ რედაქციაში, შედარებით ადრინდელ რედაქციასთან, შეტანილია, ამას გარდა, ზოგიერთი სხვა ცვლილებებიც, მაგრამ ეს ეხება თემის მხატვრულ გაშლას და არა პოემის მთავარ მაგისტრალურ ხაზს.

პოემის ეს ახალი რედაქცია დაიბეჭდა ჟურნალ „კრებულში“ 1872 — 1873 წლების მანძილზე. მაგრამ დაიბეჭდა არა სრულად. ცენზურამ ამოიღო მთელი რიგი ადგილები პოემიდან (ასე ამოღებულია მთლიანად IX თავი, რომელიც იწყება სიტყვებით: „მაგრამ, ქართველნო, სად არის გმირი, რომელსაც ვეძებ, რომლისთვისც ესტირი...“, აგრეთვე ცალკეული ადგილები დანარჩენი თავებიდან).

1873 წლის შემდეგ ილია ერთხელ კიდევ დაუბრუნდა პოემას; ილიამ შეიტანა პოემაში ახლადდაწერილი ისტორიული ნაწილი (მე-19 თავიდან — 25 თავამდე) და პოემას მისცა ის სახე, რომელიც მას დღესა აქვს.

პოემის ეს ბოლო რედაქცია ილიამ შემდეგ დაბეჭდა „ივერიაში“ 1881 წელს (№№ 2 და 3). მაგრამ პოემის „წვალება“ ცენზურის მიერ არც ახლა დასრულდა. ცენზურამ ახლაც ამოიღო პოემიდან მთელი რიგი ადგილები. სახელდობრ პოემის მეორე ისტორიული ნაწილიდან ამოშლილია ოთხი თავი (22-ე, 23, 24, 25 თავები); ამას გარდა პოემის პირველი ნაწილიდან ამოღებულია ცალკეული ადგილები.

დასასრულ, 1892 წელს „აჩრდილი“ დაიბეჭდა ილიას თხზულებათა გამოცემაში. აქ აღდგენილია ის ადგილები, რომლე-

ბიუჯეტი „ივერიაში“ არ დაბეჭდილა, გარდა 22 და 23-ე თავებისა, რომლებიც ცენზურამ არც 1892 წელს გაუშვა.

ასეთია ეს გრძელი თავგადასავალი „აჩრდილის“ ტექსტის ბეჭდვისა, რომელზედაც ჩვენ აქ იმისათვის შევჩერდით ასე დაწვრილებით, რათა გვეჩვენებინა ის ყოვლად აუტანელი სა-ცენზურო პირობები, რომელშიაც ილიას უხდებოდა მუშაობა. პოემა, როგორც ვნახეთ, მართლაც თითო სტრიქონობით ყოფილა გამოტაცებული ცენზურის ხელიდან.

აქ საჭიროა ამასთან ისიც აღვნიშნოთ, რომ ცენზურის წყალობით ჩვენ დღეს არა გვაქვს „აჩრდილის“ სრული ტექსტი. პოემის 22 და 23 თავები დაკარგულია. „აჩრდილის“ ბოლო რედაქციის პირველნაწერი ავტოგრაფები არ შენახულა, ხოლო ნაბეჭდ ტექსტში ეს ორი თავი, როგორც მოვიხსენეთ, ამოშლილია ცენზურის მიერ. რას შეიცავდა „აჩრდილის“ ეს ორი დაკარგული თავი, ამის შესახებ არავითარი პირდაპირი ცნობა არ შენახულა.

ამავე პერიოდს, 1872 — 1873 წლებს ეკუთვნის „გლახის ნაამბობის“ მეორე ნაწილის დამუშავება.

ჩვენ უკვე შევხვით „გლახის ნაამბობის“ ტექსტის ისტორიას, რომლის პირველი რედაქცია, როგორც აღნიშნული გვექონდა, 1859 წელს ეკუთვნის.

პირველი ნაწილი „გლახის ნაამბობისა“, I — VI თავები, დაიბეჭდა ჟურნალ „საქართველოს მოამბეში“ 1863 წელს.

1863 წლის შემდეგ დაიხურა „საქართველოს მოამბე“, ილია პროვინციაში გადავიდა სამუშაოდ და „გლახის ნაამბობის“ მეორე ნაწილი ილიას შეუსრულებელი და გამოუქვეყნებელი დარჩა.

უფრო გვიან, როდესაც დაარსდა ჟურნალი „კრებული“, ილიას მიეცა საშუალება „გლახის ნაამბობის“ გამოქვეყნებისა და ილია შესდგომია მოთხოვნის მეორე ნაწილის დამუშავებას. როგორც ირკვევა ილიას წერილებიდან, „გლახის ნაამბობის“ ეს მეორე ნაწილი ილიას შეუსრულებია 1872 წლის დეკემბერსა და 1873 წლის იანვარში.

„გლახის ნაამბობი“ მთლიანად დაიბეჭდა 1873 წელს, ჟურნალ „კრებულის“ 1 — 3 ნომრებში.

1870-იან წლებს ეკუთვნის გამწვავება „მამათა და შვილ-თა“ ბრძოლისა, რაც ახალ თაობასა და ძველ ბანაკს შორის 60-იანი წლებიდან წარმოებდა.

1871 წელს ილიამ დაწერა ცნობილი „გამოცანები“, რომელშიაც სამარცხვინო ბოძზე გააკრა მთელი კონსერვატიული რეაქციული ბანაკი „მამებისა“.

უშუალო მიზეზი „გამოცანების“ დაწერისა — ეს იყო თავადაზნაურობის კამარილიის მოქმედება იმპერატორის ალექსანდრე II-ის ჩამოსვლის დროს საქართველოში. თავადაზნაურობა ამზადებდა ადრესს იმპერატორის მისართმევად. თავადაზნაურობის ყრილობამ, რომელიც საგანგებოდ იყო მოწვეული ამ შემთხვევის გამო, დაადგინა — ახალთაობის ჯგუფის გავლენით — მოეთხოვათ უნივერსიტეტის გახსნა თბილისში, რის შესახებაც შედგენილი იქნა სათანადო მიმართვა. მაგრამ თავადაზნაურობის მარშალმა რევაზ ანდრონიკაშვილმა, მეფისნაცვლისა და თავადაზნაურთა რეაქციული ჯგუფის სურვილის თანახმად, გვერდი აუარა ამ დადგენილებას და წარადგინა სხვა ადრესი, სადაც, ნაცვლად უნივერსიტეტისა, მოთხოვნილი იყო კადეტთა კორპუსის გახსნა თბილისში...

ადრესის ისტორიამ, და საერთოდ იმ ლაქიურმა სულმა, რომელიც დატრიალდა თავადაზნაურობის მოთავე წრეებში იმპერატორის ჩამოსვლის გამო, გამოიწვია ილიას აღმფლეთება. ილიამ გაბედულად გამოუცხადა ბრძოლა მთელ რეაქციონურ ბანაკს და თავის „გამოცანებში“ დაუნდობლად ამხილა ქვეყნის ორგულნი.

„გამოცანები“ ორ წყებად გამოქვეყნდა.

პირველ „გამოცანებში“ სამარცხვინო ბოძზე იყვნენ გაკრულნი:

რევაზ ანდრონიკაშვილი, — მარშალი თავადაზნაურობისა, ერთ-ერთი მეთაური რეაქციონერთა დასისა;

გიორგი კონსტანტინეს-ძე მუხრან-ბატონი, სენატორი (ავტორი წერილისა: „О существе крупных единиц“, სადაც იგი იმ აზრს იცავდა, რომ აუცილებელია პატარა ერების ასიმილაცია დიდი ერების მიერ);

ივანე კონსტანტინეს-ძე მუხრან-ბატონი, ძმა პირველისა, ყოფილი გენერალი, დიდი მემამულე, ცნობილი რეაქციონერი;

პლატონ იოსელიანი, — რომელსაც ილია რეაქციონერების ბანაკის თანამგრძობლად სთვლიდა;

დიმიტრი ჯორჯაძე, — კავკასიის მეფისნაცვლის საბჭოს წევრი;

იასე ჭავჭავაძე, — წევრი გუბერნიის სამმართველოსი;

ბესარიონ ლოლობერიძე, ყოფილი „ახალი აღთქმის კაცა“ („თერგდალეული“), რომელიც ერთხანად „ძველ თაობას“ მიემხრო, და რომელსაც ილია „ძველისა და ახლის შუა ჩატეხილ ხიდს“ უწოდებდა.

ილიამ ქვეყნის ორგულთა რიცხვში თუმცა არ გარია გრიგოლ ორბელიანი, მაგრამ მაინც ერთგვარი საყვედურით მოიხსენა იგი. გრიგოლ ორბელიანის შესახებ ილია წერდა მერვე „გამოცანაში“:

მოხუცია იგი ჯმუხი,
პირად ბადრი, ტანდაბალი,
საქმით წმინდა, გულმხურვალე,
სიტყვა-ტკბილი, კეკა-მაღალი.
ძველთაგანი ეგლა დარჩა
გრძნობით სავსე, გონიერი,
ნაკრამ გაუბედავია,
თუმცა უყვარს თვისი ერი.
ის ძველის და ახლის შუა
შემაერთავი ხილია,
მაგრამ ამ კარგსაც ქვეყანა
ზოგჯერ ფეხებზედ აკილია.

„გამოცანების“ მეორე სერიაში („კიდევ გამოცანები“) მხილებულნი იყვნენ როგორც ქვეყნისა და ერის ორგულნი:

მიხეილ ლორის-მელიქოვი, იმ დროს თერგის ოლქის უფროსი, შემდეგ რუსეთის იმპერიის კანცლერი, რომელმაც, ილიას სიტყვით, „გრაფობისთვის ერი დაკლა“;

იოსებ თარხნიშვილი, გენერალ-ადიუტანტი, რომელზედაც ილია ამბობს — „ჯილდოსთვის ბევრი დაქსაქსა მან საქართველოს შვილია“ და რომელმაც, ილიას სიტყვით, ქართველ დედათა წყევლა დაიმსახურა;

მიხეილ თუმანიშვილი, ლიტერატორი, ჩინოვნიკი, რომელსაც ილია ძველების ლაქიად სთვლიდა, და რომელსაც ილიამ „ქართველი მალჩალინი“ უწოდა.

„გამოცანების“ ამ მეორე სერიის ბოლოში ილია ქებას შეასხამს ძველი თაობის კეთილშობილ წარმომადგენელს დიმიტრი ყიფიანს, როგორც „ქვეყნის საკეთილოდ“ მოღვაწეს.

ილიას „გამოცანები“ — მოწმენდილ ცაზე მეხის გავარდნას უდრდა. „გამოცანები“ ხელნაწერად ვრცელდებოდა.

„ჩვენში ძალიან ბევრი ახალი ამბებია, — სწერდა სერგეი მესხი კირილე ლორთქიფანიძეს: — ორი ისეთი ხელნაწერი პამფლეტი გამოვიდა აქ ამ დღეებში, რომელმაც მთელი ქალაქი შესძრა“...

ილიას ეს „გამოცანები“ 1871 წლის დეკემბერში დაიწერა და გავრცელდა.

ამის შემდეგ, 1872 წლის იანვარში გრიგოლ ორბელიანმა პასუხი გასცა ილიასა და ახალთაობას ლექსით: „პ ა ს უ ხ ი შ ვ ი ლ თ ა“.

ამის საპასუხოდ ილიამ დაწერა თავისი ცნობილი „პ ა ს უ ხ ი ს პ ა ს უ ხ ი“, სადაც ილიამ მალა აღმართა ახალი თაობის ღროშა და კვლავ შეუბრალებლად ამხილა „ძველების“ ბანაკი, რომელნიც ერის მომავალს „მკვდრის სუდარას“ აფარებდნენ.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან ისიც, რომ გრიგოლ ორბელიანი თუმცა „ძველების“ დამცველად გამოვიდა, მაგრამ სინამდვილეში იგი „ახლებთან“ უფრო ახლო იყო, ვიდრე „ძველებთან“. როდესაც გრიგოლ ორბელიანს წაუყითხავს ილიას ლექსები — გრიგოლს უთქვამს: „არა, არა მწყინს, მამას არ უნდა ეწყინოს თავისი შვილისაგან. ერთი რამ მაწუხებს მხოლოდ: იქ, ზემოთ, მივა ეს ამბავი და არ ივარგებს, არავინ არ უნდა იცოდეს ჩვენი იღუმალი გულის ზრახვანი!“

ამრიგად, გრიგოლი ამ შემთხვევაშიაც ამჟღავნებდა იმ გაუბედაობას, რასაც ილია უსაყვედურებდა მას „გამოცანებში“. გაუბედაობა ყოველ შემთხვევაში გმირობა არ არის... ხოლო ილია გაუბედაობას ერის სამსახურის საქმეში — ლალატს აღარებდა.

ილიას, როგორც მოვიხსენეთ, მთელი წლების მანძილზე პროვინციაში მოუხდა ყოფნა. ილია პროვინციიდან თუმცა ხელმძღვანელობდა „ახალი თაობის“ საქმეს, მაგრამ მისი მუშაობა ძალზე შეფერხებული იყო. ილია მოწყვეტილი იყო დედაქალაქს, თავის წრეს; ილიას არ ჰქონდა თავისი საკუთარი ორგანო, ხოლო არსებული გამოცემები „კრებული“ — „დროება“ თუმცა ახალი ბანაკის ხელში იყო, მაგრამ ილია მაინც არ იყო კმაყოფილი იმდროინდელ სალიტერატურო საქმიანობით. ილია მეტს ესწრაფოდა, ნეტს მოითხოვდა.

წერილში ჟურნალ „კრებულის“ ერთ-ერთი ხელმძღვანელი მუშაკის პეტრე უმიკაშვილისადმი ილია სწერდა (1872 წლის სექტემბერს):

„ჩემი აზრი ეს არის: „კრებული“ უნდა არსებობდეს უსათუოდ. ვიცი ამ მდგომარეობაში, რომელშიაც ჩვენა ვართ, ძნელია მაგ „კრებულს“ ნოყიერი საზრდო მიეცეთ, რადგანაც ნიჭიერი მწერლები მაინც და მაინც არა გვყავს. იქნება მაგ „კრებულის“ საქმე რიგიანად წასულიყო, რომ მწერლებს ჟურნალს გარდა სხვა კავშირიც ერთმანეთთან ჰქონდეთ, მაგალითად რომ ქალაქში ერთი იმისთანა სახლი მოხერხებულიყო, საცა შესაძლო ყოფილიყო მწერლებისა და სხვა თანამგრძნობელთ ერთად თავის მოყრა თვითეულის გონების საუნჯის აღებ-მიცემობისათვის. ჩვენდა საუბედუროდ არც ესა ხერხდება. მართალი ხარ შენ: დაფანტულობა და დაქსაქსულობა გვლუბავს ჩვენ...“

„მწერ, მოახერხეო, როგორმე უეჭველად ქალაქში გადმოხვიდეო. ეგ ჩემი გადმოსვლა აღვილია... მაგრამ ჩემს დამოუკიდებლობას ეგ რას უშველის, თუ კიდევ სამსახურში ვიქნები. მე უნდა სამსახურს გარეთ ვიყო. სამსახურის თავის დაწება ჩემთვის ამჟამად დიდი არაფერია, და თუ სამსახურიდან გამოვალ, მარტო იმისათვის, რომ ჟურნალი გამოვცე. ვფიქრობ, ვფიქრობ და ეგ გამოცემა ვერ მომიხერხებია. აი სრულიადი დაბრკოლება ჩემი, რომელიც ხელსა და ფეხს მიკრავს. თუ ორიოდ და სამიოდ რიგიანს (სად არიან?) მწერალზე იმედი მექნება, ანუ უკეთ მომეცემა, მაშინვე დავკრავ ფეხს, გადავვარდები ბახტრიონ გალავანზედა“.

ილიამ თბილისში გადმოსვლა მოახერხა მხოლოდ 1873 წლისათვის.

ამ წელს საფუძველი ჩაეყარა ქართულ ბანკს, რომლის ორგანიზაციაში ილიამ უახლოესი მონაწილეობა მიიღო.

ბანკის დაარსების იდეა ეკუთვნოდა დიდ ქართველ მოღვაწეს დიმიტრი ყიფიანს. როგორც ცნობილია, საგლეხო რეფორმის ჩატარების დროს მთავრობამ შემამულეებს მისცა გარკვეული თანხა. დიმიტრი ყიფიანმა, რომელიც თავადაზნაურობის მარშლად იყო, დაითანხმა თავადაზნაურობის წრეები, რათა ამ თანხის ნაწილი არ დარიგებულიყო, არამედ გადადებულიყო ბანკის დასაარსებლად.

დადგენილება ბანკის დაარსების შესახებ გამოტანილი იყო ჯერ ისევ 1867 წელს, მაგრამ მისი ფაქტიური ორგანიზაცია მხოლოდ ხუთი წლის შემდეგ, 1872 — 1873 წლებში დაიწყო, ილიას უშუალო მონაწილეობითა და მოთავეობით.

დიდ კამათს იწვევდა ქართულ წრეებში საკითხი, თუ რა სახის ბანკის დაარსება იყო საჭირო. საბოლოოდ ამ საკითხზე მიღებულ იქმნა ილია ჭავჭავაძის წინადადება. ილიას დავება ბანკის წესდების დამუშავება.

ილიამ შეადგინა წესდება, რომელიც საბოლოოდ მიღებულ იქმნა კიდეც.

თვით ილია ასე ახასიათებს ქართული ბანკის (— საადგილმამულო ტიპის ბანკის) მის მიერ შედგენილი წესდების თავისებურებას:

„მისი ნიშნობლივი და საყურადღებო თვისება, რომელიც სხვა საადგილმამულო ბანკების წესდებიდან განარჩევს, ის არის, რომ ბანკის მოგება ხმარდება არა მარტო მიწათმოფლობელთა, ესე იგი თავადაზნაურთა, არამედ მიწათმოქმედთა (გლეხთა) საერთო საჭიროებას“.

მეორე თავისებურება ბანკის წესდებისა, როგორც ამას აღნიშნავს ილია, შემდეგი იყო: „თბილისის სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკი თითქმის ერთადერთი ისეთი დაწესებულებაა საადგილმამულო კრედიტისა რუსეთში, რომლის წესდებითაც სრულიადაც უარყოფილია კერძო ინტერესი მოგე-

ბით სარგებლობისა საზოგადო სიკეთისა და საჭიროებისათვის“¹.

ილიამ ეს წოდებრივი დაწესებულება, სათავადაზნაურო ბანკი, ფაქტიურად გადააქცია ქართულ ეროვნულ ბანკად. მას შემდეგ, რაც ეს ბანკი დაარსდა და მისი მდგომარეობა განმტკიცდა, ბანკის შემოსავლით არსებობდა ყველა ძირითადი ქართული კულტურულ-საზოგადოებრივი დაწესებულებები. ბანკი თავის შემოსავლიდან დახმარებას უწევდა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას, ქართულ თეატრს; ბანკი თავისი შემოსავლიდან ინახავდა ქართულ გიმნაზიას, წინამძღვრიანთ-კარის სამეურნეო სკოლას და მთელ რიგ სხვა ქართულ კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებებს.

ასეთი დანიშნულება მიეცა ქართულ ბანკს ილია ჭავჭავაძის თათნობითა და მოღვაწეობით.

მას შემდეგ, რაც 1872 — 1873 წლების თათბირებზე ბანკის დაარსება გადაწყდა და ბანკის წესდების პროექტის დამუშავება საზოგადოებამ ილიას დაავალა, ილიამ თავი დაანება სამსახურს და დუშეთიდან თბილისში გადმოსახლდა.

1873 წლის დასაწყისი ილიამ მოანდომა ბანკის წესდების პროექტზე მუშაობას. 1873 წელს გამართულ საორგანიზაციო კრებაზე საბოლოოდ მიღებულ იქმნა დადგენილება ბანკის ტიპის შესახებ ილიას წინადადებათა თანახმად. ამის შემდეგ ილია რუსეთში იქმნა გაგზავნილი ბანკის წესდების სათანადო ინსტანციებში გასატარებლად და ამას გარდა საბანკო საქმის ტექნიკის გასაცნობად.

ილია რუსეთში გაემგზავრა 1873 წლის ზაფხულში. ილიას მოუხდა მთელი წელიწადი დარჩენილიყო რუსეთში 1873 წლის ზაფხულიდან — 1874 წლის გაზაფხულამდე, რადგან წესდების გატარება სათანადო ინსტანციებში და მისი დამტკიცება გაძნელდა. საბოლოოდ წესდება დამტკიცებულ იქმნა 1874 წელს.

¹ იხ. ილიას ავტობიოგრაფია, გვ. 19.

ილია ჩამობრუნდა საქართველოში და შეუდგა ბანკის ორგანიზაციას. ბანკი გაიხსნა 1875 წელს. საზოგადო კრებაზე ილია აირჩიეს ბანკის თავმჯდომარედ. ამის შემდეგ ილიამ სრული 30 წელი დაჰყო ამ თანამდებობაზე და დიდი ენერჯია შეაღია ქართული ბანკის საქმეს, რომელიც, როგორც მოვიხსენეთ, ილიას მუშაობის შედეგად გადაიქცა მთელ რიგ ქართულ კულტურულ-საზოგადოებრივ დაწესებულებათა არსებობის ბაზად.

1873 — 1874 წლებში, როდესაც ილია ბანკის საორგანიზაციო საქმეების გამო რუსეთში იმყოფებოდა, ილიამ წამოიწყო ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სალიტერატურო საქმე, საფუძველი ჩაუყარა შექსპირის ქართულად თარგმნას.

როგორც უკვე მოხსენებული გვქონდა, შექსპირი, რუსთაველთან ერთად, ილიას უსაყვარლესი მწერალი იყო.

ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს ილია გატაცებული ყოფილა შექსპირით. 1859 წელს, როდესაც ილია სტუდენტი ავადმყოფობის გამო დროებით ჩამობრუნდა რუსეთიდან საქართველოში, ილიას თბილისში დაუდგამს ცოცხალი სურათები შექსპირის „მეფე ლირისა“, რომელშიაც მეფე ლირი თვით ილია ყოფილა.

შემდეგ, 1874 წელს, ე. ი. სწორედ იმ წელს, როდესაც ილია რუსეთში გაემგზავრა, ილია წერდა კრიტიკულ წერილს შექსპირისა და რუსთაველის შესახებ, რომელშიაც გაშლილი უნდა ყოფილიყო შექსპირის ჰამლეტისა და რუსთაველის ტარიელის სახეები¹.

ილია, როგორც მოხსენებული გვქონდა, რუსეთს გაემგზავრა 1873 წლის ზაფხულში და რუსეთში მთელი წელიწადი დაჰყო, 1873 წლის ზაფხულიდან 1874 წლის გაზაფხულამდე. ილიამ აქ იპოვა თავისუფალი დრო შექსპირზე სამუშაოდ. ილია პეტერბურგში გაეცნო ახალგაზრდა სტუდენტს ივანე მაჩაბელს, რომელიც ამ დროს პეტერბურგის უნივერსიტეტში

¹ იხ. ცნობა ამის შესახებ ბარბარე თუმანიშვილის წერილში 1873 წლის 16 თებერვლის თარიღით (გამოქვეყნებულია ი. გრიშაშვილის მიერ), ილია ჭავჭავაძის საიუბილეო კრებული, 1939 წ., გვ. 82.

სწავლობდა და ინგლისური ბრწყინვალედ იცოდა. ილია შეუდგა შექსპირის „მეფე ლირის“ თარგმნას ივანე მაჩაბლის დახმარებითა და თანამშრომლობით. ილია ამავე დროს შესდგომია ინგლისური ენის შესწავლას შექსპირის დედანში გასაცნობად. ილია სწერს თავის მეუღლეს ოლღას პეტერბურგიდან 1873 წელს 21 ნოემბრის თარიღით:

„... ჩემო კარგო!.. აქაური ამბავი რა მოგწერო: მე ინგლისური ენის სწავლას შევეუდექი და შექსპირის ტრაგედიას კოროლ ლირს ვსთარგმნი სხვასთან ერთად. აქედამ რომ მოვალ, ინგლისური მეცოდინება იმდენად, რომ სუბუქის თხზულების წაკითხვა შემეძლოს. სხვა არაფერი გასართობი არა მაქვს რა...“

ლირის თარგმანი 1873 წლის დეკემბრის შუა რიცხვებში უკვე ძირითადად დამთავრებული ყოფილა. ილია კმაყოფილი იყო ჩატარებული მუშაობით. წერილში 1873 წლის 19 დეკემბრის თარიღით ილია შემდეგსა სწერს თავის მეუღლე ოლღას:

„ვერ წარმოიდგენ ჩემს უბედურს და უგემურს გარემოებას. ვგდივარ დიდიდან საღამომდე შინ და თუ გავალ, ისიც სასიერნოდ. იმ დღეს გიორგი შერვაშიძესთან ვიყავი, აი მთავრის შვილი რომ არის. ამას წინათ თითონ მოვიდა და მთხოვა, — შექსპირის ტრაგედია, კოროლი ლირი, რომელიც ქართულად ანგლიურადამ გადავთარგმნეთ, წავვიკითხო. წავედი წასაკითხავად, კარგა ბლომა ხალხი იყო და ძალიან მოიწონეს... ვერ წარმოიდგენ, რა რიგად კარგად გადმოვიდა ქართულს ენაზედ. არც ერთი რუსული თარგმანი ქართულს არ შეედრება... შენ ხომ იცი, ჩემი ნაჯღაბის ქება მე თითონ არ მიყვარს, მაგრამ ასეთი თარგმანია, რომ არ ვაქო, ცოდვა იქნება. აქაური ყმაწვილკაცობა მაგ თარგმნისათვის გაგიყებულა და აღტაცებაში მოსული“.

ილია, რომელიც საერთოდ დიდად თავდაპყერილი იყო თავისი ლიტერატურული საქმიანობის შეფასებაში, ასეთი აღტაცებით ლაპარაკობს ლირის თარგმანზე, ლაპარაკობს ისე, როგორც მას არასოდეს არ ულაპარაკნია არც ერთი თავისი ნაწარმოების შესახებ. აქედან ჩანს, თუ როგორის განსაკუთრებულის გატაცებით უმუშავებდა ილიას შექსპირის თარგმანზე,

ილიას ამისათვის გაუმეტნია თავისი დიდი ტალანტის ძალა.

„მეფე ლირის“ თარგმანი ილიას და ივანე მაჩაბელს დაუმთავრებია 1874 წლის 1 იანვარს. წერილში თავის მეუღლე ოლღასადმი ილია სწერს.

„აქამდინ ჩვენს თარგმნის ლირს (პირველ ნაწილს) წაიკითხავდი. მომწერე, როგორ მოგეწონა... სწორედ ახალი წლის პირველ დღეს სრულად გავათავეთ თარგმანი“.

ასეთია ისტორია „მეფე ლირის“ თარგმანისა, რომლითაც ილიამ, ივანე მაჩაბელთან ერთად, საფუძველი ჩაუყარა შექსპირის გადმოქართულებას, და რაც შემდეგ ასე ბრწყინვალედ განაგრძო ივანე მაჩაბელმა.

მას შემდეგ, რაც ილია აირჩიეს ქართული ბანკის თავმჯდომარედ 1875 წელს, ილიამ მთელი 1875 წელი და 1876 წლის პირველი ნახევარი ბანკის — ამ ახალი საქმის — ორგანიზებას მონაწილეობა.

მხოლოდ 1876 წლის ნახევრიდან ილიამ შესძლო მოეცალა ამისათვის, რომ შესდგომოდა მთავარი საქმის — თავისი ძველი განზრახვის განხორციელებას, — პერიოდული ორგანოს გამოცემას.

1876 წლის ივნისში ილიამ აღძრა შუამდგომლობა მთავრობის წინაშე, რომ მიეღო ნებართვა ყოველკვირეული გაზეთის გამოცემისა ფართო პროგრამით.

1876 წლის სექტემბერში ილიამ მიიღო ნებართვა გამოეშვა 1877 წლიდან თბილისში პოლიტიკურ-ლიტერატურული ყოველკვირეული გაზეთი „ი ვ ე რ ი ა“.

VII

„ივერიის“ პირველი პერიოდი

(1877 — 1885 წლები)

ილიას ახალი ორგანო „ივერია“ გამოვიდა 1877 წლის 1 იანვარს.

პირველი ორი წელიწადი, 1877 — 1878 წლები, „ივერია“ გამოდიოდა კვირეული გაზეთის სახით.

1879 წელს „ივერია“ გადაკეთდა თვიურ ჟურნალად და მომდევნო შვიდი წელიწადი, ვიდრე 1886 წლის იანვრამდე, „ივერია“ ჟურნალის სახით გამოდის.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ დასახელებული წლების მანძილზე ილიას ორგანო „ივერია“ და გაზეთი „დროება“ (რომელიც ჯერ სერგეი მესხის, ხოლო შემდეგ ივანე მაჩაბლის რედაქტორობით გამოდიოდა) წარმოადგენდა ერთ პროგრესულ ფრონტს. ეს ორი ორგანო, „ივერია“ და „დროება“, ერთხანად რედაქციულადაც გაერთიანებული იყო¹.

¹ სახელდობრ 1880 წლის იანვრიდან — ვიდრე 1881 წლის ნოემბრამდე ჟურნალი „ივერია“ და გაზეთი „დროება“ გამოდიოდა ილიას და სერგეი მესხის საერთო რედაქციით;

1881 წლის ნოემბრიდან ილიამ გაზეთ „დროების“ რედაქტორობა სერგეი მესხს გადასცა, ხოლო „ივერია“ ისევ ილია ქავჭავაძის და სერგეი მესხის საერთო რედაქციით გამოდის;

1882 წლის იანვრიდან „ივერიის“ თანარედაქტორად სერგეი მესხის ნაც-

დასაჩუღებელი პერიოდის მანძილზე (1877 — 1885 წ. წ.) ილია უმთავრესად პუბლიცისტურ-საეურნალო მოღვაწეობას ეწევა.

ამავე პერიოდში ილიამ შექმნა მთელი რიგი ნაწარმოებთა მხატვრული ლიტერატურის დარგში.

1877 — 1878 წლებშია დაწერილი ილიას ისტორიული პოემა „დიმიტრი თავდადებული“. ამ პოემაში ილიამ სამშობლოსათვის თავდადების უკეთილშობილესი გრძნობა გამოჰხატა.

მომდევნო 1879 წელს ეკუთვნის ილიას მოთხრობა „სარჩობელაზედ“. ილიას ეს პატარა მოთხრობა ერთი უძლიერესი ნაწარმოებთაგანია, რომელიც სიკვდილათ დასჯის წინააღმდეგ დაწერილა. მოთხრობაში დახატულია შესანიშნავი სახე ქართველი გლეხისა.

1882 — 3 წლებში ილიამ დაწერა პოემა „განდეგილი“.

„განდეგილი“ ილიას ერთი უღიადესი პოეტური ქმნილებათაგანია, რომელიც ამშვენებს 2ე-19 საუკუნის ქართულ ლიტერატურას.

პოემა უნივერსალური დიაპაზონისაა. პოემაში გაშლილია პრობლემა ცხოვრების მიღებისა და არმიღებისა.

აქ ერთი მხრივ დახატულია სახე განდეგილისა, რომელსაც —

განუდევნია გულიდან ყველა
მსოფლიო ზრახვა, ფიქრი, წადილი,

რომელიც განშორებია ამ ქვეყანას —

ვით ცოდვის სადგურს,
ვით სამეუფოს ბოროტისასა,
სადაც მართალი გზას ვერ აუქცევს
განსაცდელსა მას ეშმაკისასა;

ვლად ილიამ მოიწვია ივანე მაჩაბელი, და 1883 წლის მაისამდე „ივერია“ გამოდის ილიას და ივანე მაჩაბელის საერთო რედაქციით;

1883 წლის მაისიდან — 1885 წლის დამლევამდე ილია ერთპიროვნული რედაქტორია „ივერიისა“, ხოლო ივანე მაჩაბელი რედაქტორობს „დროებას“ (მას შემდეგ, რაც სერგეი მესხმა, ავადმყოფობის გამო, თავი დაანება „დროების“ რედაქტორობას).

სად ცოდვა კაცსა სდევნის დღე და ღამ,
ვითა მპარავი და მტაცებელი,
სად, რასაც ჰხადის მართალი მართლად,
მას უმართლობად ჰქმნის ცოდვის ხელი;
სად რყვნა, წაწყვედა და ლალატია,
სადაც ძმა ჰხარობს სისხლსა ძმისასა,
სად ცილი, ზაკვა, ძულებადა ხდის
წმიდა სიყვარულს მოყვანისასა;
განშორებია ამ წუთისოფელს,
სად ყოფილი ნიჭი მაცდურებაა,
სად თვით სიტურფე და სათნობა
ემშაქის მახე და ცლუნებაა.

მეორე მხრივ პოემაში მწყემსი ქალის სახით განსახიერებულა თვით სიცოცხლე თავისი უკვდავი ძლევამოსილებით.

პოეტმა დაჰგმო ცხოვრებისაგან განდგომა იმის გამო, რომ ცხოვრება ბოროტების სამეუფო არისო; ბოროტება ეს არ არის მარადისი, მარადისია მშვენიერება და სიკეთე.

მშვენიერება ასხივოსნებს ქვეყანას, სიკეთე სძლევს ბოროტს, სიცოცხლე იმარჯვებს სიკვდილზე.

ასეთია იდეათა ის სამყარო, რომლითაც შთაგონებულია „განდეგილი“.

1883 წელს ილიამ დაწერა „ბაზალეთის ტბა“. იგი არის ერთგვარი პოეტური ანდერძი ილიასი. ლექსი გაცისკროვნებულია ერის მომავალი აღდგომის იმედით.

ბაზალეთისა ტბის ძირას
ოქროს აკვანი არისო
და მის გარშემო წყლის ქვეშე
უცხო წალკოტი ჰყვავისო..

პოეტი კითხულობს:

- იქნებ აკვანში ის ყრმა წევს,
- ვისიც არ ითქმის სახელი,
- ვისაც დღე-ღამე-ღამე ნატრულობს
- ჩუმის ნატვრითა ქართველი?

და პოეტი მიმართავს ქართველ ვაჟკაცს და ქართველ დედას:

თუ ესე არის, ნეტა მას
ვაჟკაცსა სახელოვანსა,

ვისიცა ხელი პირველად
დასწვდება იმა აკვანსა
თუ ესე არის, ნეტა მას
დედასა სახელდებულსა,
ვინც იმ ყრმას პირველ მიაწვდის
თვის ძუძუს მადლით ცხებულსა

ამ ლექსში პოეტმა, ერის გულის მესაიდუმლემ, გამოხატა ხალხის ზრახვა, ხალხის იმედი.

მას შემდეგ, რაც ილიამ 1877 წელს დააარსა „ივერია“, იგი ნაკლებ იცლიდა მხატვრული შემოქმედებისათვის. თუმცა 70-იანი წლების ბოლოს და 80-იანი წლების დასაწყისში ილიამ შექმნა ისეთი შედეგები მხატვრული ლიტერატურის დარგში, როგორც არის „განდეგილი“ — პოეზიაში და „სარჩობელაზედ“ — პროზაში, მაგრამ დასახელებული პერიოდის მანძილზე, 1877 — 1885 წლებში, ილია, როგორც მოვიხსენეთ, უმთავრესად პუბლიცისტურ-საეურნალო მოღვაწეობას ეწევა.

ილიას პუბლიცისტური ნაწერებიდან დასახელებულ პერიოდში მთავარია საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრებას „მატიანე“, „შინაური თვიური მიმოხილვები“, რომლებიც ებეჭდებოდა ეურნალ „ივერიაში“ 1879 წლის იანვრიდან მოკიდებული ვიდრე 1885 წლამდე. სულ ამ ხნის მანძილზე „ივერიაში“ დაიბეჭდა 30 შინაური თვიური მიმოხილვა. (ამას გარდა ერთი წლიური მიმოხილვა — 1879 წლისა — დაიბეჭდა გაზეთ „დროებაში“).

ეს მიმოხილვები — ახალ ეპოქას აღნიშნავს ქართული პუბლიცისტის ისტორიაში.

თვით ილია სამართლიანად შენიშნავდა ერთ-ერთ მიმოხილვაში:

„შინაური მიმოხილვისთანა ჩვენში ძნელი საქმე ჩვენებურს მწერალს არა აქვს, იმიტომ, რომ ჩვენში შინაური საქმე ისეთი საგანია, რომლისთვისაც ჯერ ხელი სხვას არავის უხლია, რომელზედაც არავითარს მსჯელობას, არავითარს მოსაზრებას, არავითარს დასკვნას სხვა ქვეყნების ლიტერატურაში ვერ ინა-

ხულებთ, პირდაპირ და მოჭრით, რომელზედაც, მაშასადამე, გინდათ თუ არა, თქვენი აზრი უნდა იქონიოთ, და რომელიც თქვენის საკუთარის ზომით უნდა გაზომოთ... ერთის სიტყვით, ჩვენი შინაური საქმეები ჯერ კიდევ გაუქეთებელი ხორბალია ხოლმე, რომელიც უნდა ჩვენ თითონ გავანიავოთ, გავცხრილოთ, დავფქვათ, მოვზილოთ და საკუთარის ჭკუის თონეში გამოვაცხოთ... ჩვენ ამით იმის თქმა კი არ გვინდა, ვითომც ჩვენი შინაური საქმეები ისეთის განსაკუთრებულის თვისებებისა იყოს, რომ სხვა ხალხთა ნაცადი, ნაკელევი, ნააზრევი, არასგზით არ მიუღდებოდეს, სხვისი აზრით ჩვენი საქმე არ აიხსნებოდეს. ამ შემთხვევაში უფრო ხშირად ჰო ითქმის, ვიდრე არა, იმიტომ რომ ხალხთა ცხოვრებაში არის ბევრი ზოგადი კანონები, რომელნიც ყველგან ერთნაირად მოქმედებენ. ეს რომ არ იყოს, თითონ მეცნიერებაც, რომელიც სხვა არა არის რა, გარდა მისი, რომ კრებაა ზოგადის კანონებისა, ფუჭი სიტყვა იქნებოდა. მაგრამ მინამ ჩვენს საკუთარს ჭირს სხვისაგან ნაცად წამალს შეგურჩევდეთ, ჯერ თვითონ ჩვენ უნდა ვიცოდეთ — რა თვისების ჭირია, მისი სიგრძე-სიგანე გაზომილი უნდა გვქონდეს, მისი სიმძიმე აწონილი, ერთის სიტყვით ეს ჭირი თავიდან ფეხებამდე ჩვენ მიერ ცნობილი და გაგებული უნდა იყვეს“¹.

არ არის არც ერთი მხარე ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრებისა, არც ერთი საჭირბოროტო საკითხი, წამოყენებული ცხოვრების მიერ, რომელსაც არ შეჰხებოდეს ილია თავის შინაურ მიმოხილვებში.

მთელი რიგი მიმოხილვები — ეს არის საპროგრამო წერილები, რომლებიც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეების პროპაგანდას ემსახურება, „ჩვენი ს დ ა ც ე მ უ ლ ის ვ ი ნ ა ო ბ ის აღდგენა, ფეხზედ დაყენება და დაცვა ყოველის მოსალოდნელის ფათერაკისაგან“, — აი საგანი, როგორც ამბობს თვით ილია, რომელსაც ისახავს იგი თავის წერილებში².

¹ იხ. ილია ჭავჭავაძე, ტ. VI, 1927 წ., გვ. 69 — 70.

² იხ. ილია ჭავჭავაძე, იქვე, გვ. 127.

გარდა „შინაური მიმოხილვებისა“ ამავე პერიოდს ეკუთვნის ილიას პოლიტიკურ-ეკონომიური ნარკვევები: „ცხოვრება და კანონი“ (1877—1881 წწ.), „ხიზნების საქმე“ (ნარკვევი პირველი, 1880 წ.), აგრეთვე მთელი რიგი სხვა პუბლიცისტური და საჟურნალო წერილებისა.

*

1877 წელს დაიწყო რუსეთ-ოსმალეთის ომი, რომელმაც დღის წესრიგში დააყენა კერძოდ საკითხი საქართველოს ძველი ისტორიული მიწების შესახებ, რომელიც ოსმალეთსა აქვს მიტაცებული.

ილიამ ამ საკითხს უძღვნა წერილი „ოსმალოს საქართველო“ (1877 წ.). ამ შესანიშნავ წერილში ილია ეხება ისტორიის ერთობის ფაქტორის მნიშვნელობას ერის ცხოვრებაში და აღნიშნავს იმ განუყრელ კავშირს, რომელიც არსებობს დედა-საქართველოსა და მისგან ხელოვნურად მოკვეთილს, მტრის მიერ მიტაცებულ ოსმალოს საქართველოს შორის. ილია წერს:

„ყოველი ერი თვისის ისტორიით სულდგმულობს. იგია საგანძე, საცა ერი პოულობს თავის სულის ღონეს, თვისის სულის ბგერას, თვის ზნეობითს და გონებითს აღმატებულებას, თვის ვინაობას, თვის თვისებას... ერი, ერთის ღვაწლის დამდები, ერთს ისტორიულ უღელში ბმული, ერთად მეზობლი, ერთსა და იმავე ჭირსა და ლხინში გამოტარებული — ერთსულობით, ერთგულობით, ძლიერია. თუნდ დროთა ბრუნვას ერი განეყოს, დაერღვიოს, — მაგრამ მაინც რღვეულთა შორის იღუმალაი შემსჭვალება, იღუმალაი მიმზიდველობა იმოდენად სუფევს, რომ სამყოფია ხოლმე ერთი რაიმე შემთხვევა, რათა იფეთქოს, იჭექოს დაძინებულმა ისტორიამ, და ერთსულობამ, ერთგულობამ თვისი ძლიერი ფრთა გაშალოს. ამ დღეში ვართ დღეს ჩვენა და ოსმალეთის საქართველო“.

ქართველმა ხალხმა დიდი მსხვერპლი გაიღო ოსმალეთთან ომის დროს 1877 — 1878 წლებში. უნდა აღინიშნოს ამასთან, რომ დიდმპყრობელურად განწყობილს სახაზინო პრესაში ეს

ღვაწლი და თავდადება ქართველი ხალხისა (ისევე როგორც ღვაწლი ყველა „ინოროდცებისა“) სავსებით მიჩქმალულ იქმნა.

როდესაც ოსმალეთთან ომის დასრულების შემდეგ შემოერთებულ იქმნა ოსმალთს საქართველოს ნაწილი (ბათუმი, ართვინი, არტან-ოლთისი), ილია წერდა „ივერიაში“ დაბეჭდილ შინაურ მიმოხილვაში (1879 წ. იანვარი):

„ჩვენი ძმები, ჩვენთან ერთად „მებრძოლი შავის ბედისა“, ჩვენის გამირების ბუდე, ჩვენის უწინდელის განათლების და სწავლის აკვანი, ჩვენი ძველი საქართველო, დღეს ჩვენ შემოგვიერთდა... წარსულმა ომმა ბევრი სისხლი დანთქა ქართველობისა, ბევრმა ვაჟკაცმა დასდო თავი, ბევრმა დაღვარა სისხლი, ბევრმა ჩვენმა აფიცრობამ თავისი ყმაწვილკაცობის დღენი დალია ამ ომში, ბევრი დაიხოცა სახელოვანის სიკვდილით და მათი სახელი არც კი არავინ ახსენა და აღიარა... თქვენ, საცა ჭირი იყო, პირველნი იყავით, და საცა ლხინი იყო, უკანასკნელნი... სახელი და დიდება თქვენც, რომელნიც ბედმა სიკვდილისაგან გიხსნათ, რომელთაც აჩვენეთ ქვეყანას, რომ ვაჟკაცობა ქართველობისა უქმი სიტყვა არ არის... თქვენც თქვენთა თავდადებულ ძმათაებრ ჭირში პირველნი იყავით და ლხინში უკანასკნელნი ხართ... თქვენი სახელი და დიდება სხვამ გაისაკუთრა, სხვამ დაინარჩუნა. იმითი მაინც ინუგეშეთ, რომ ამ ომმა, საცა ამოდენა მსხვერპლი მოიტანა ქართველობამ, ამოდენა ძალ-გული და ვაჟკაცობა გამოიჩინა, ამ ომმა ამდენის ხნის დაშორებულნი ძმანი ისევ ერთმანეთს შეგვეყარა... ამ დიდს საქმეს ძმათა შეერთებისას ჩვენი საკუთარი სისხლი ზედ გადაეხსა. მიიღო კიდევ ჩვენმა სისხლში ამოვლებულმა ბედმა ჩვენი სისხლის შესაწირავი!..“

„ნუთუ უსისხლოდ ჩვენ ბედი არას გვითმობს?“ — მრავალმნიშვნელოვნად ჰკითხულობს ილია ამ წერილში.

მას შემდეგ, რაც საქართველოსთან შემოერთებულ იქმნა საქართველოს ძველი ისტორიული მიწების ეს ერთი ნაწილი, მათ შორის აჭარა-ქობულეთი, რომელმაც, მიუხედავად ოსმალეთის ხანგრძლივი ბარბაროსული რეჟიმისა, შეინარჩუნა თავისი მშობლიური ქართული დედა-ენა და ქართული ეროვ-

ნული სახე, — ილია უახლოეს მონაწილეობას ღებულობს ან მხარის ბედში.

ილიას და სხვა ქართველი მოღვაწეების მოწოდების შედეგად ქართველმა საზოგადოებამ დიდი დანხარება აღმოუჩინა ომის დროს დაზარალებულს აჭარა-ქობულეთის მოსახლეობას.

ხოლო როდესაც დაიწყო ეგრეთ წოდებული „მუხაჯირობა“, აჭარა-ქობულეთის ქართველობის ნაწილობრივი გადასახლება თავისი მიწა-წყლიდან, ილია დიდი მამხილებელი ძალის წერილით გამოვიდა ცარისტული ხელისუფლების, თვითმპყრობელობის რეჟიმის წინააღმდეგ.

„ღირსება და სიკეთე რომელიმე მთავრობისა, ხალხისაგან ცნობილი და აღიარებული, სთესავს ხალხში იმ სიყვარულის თესლს, რომელიც მეტად სანატრელი უნდა იყოს ცნობიერად მომართული სახელმწიფოსათვის, — წერს ილია; — მარტო ეს სიყვარულია სათავედ ყოველ იმისა, რაც კი შეადგენს სახელმწიფოს ძალასა და ღონეს, იმიტომ რომ მარტო სიყვარულით აღფრთოვანებული ხალხია საიმედო ყოველს განსაცდელში, რაც კი სახელმწიფოს ისტორიის გზაზედ შეემთხვევა ხოლმე... საცა ეს სიყვარული არ არის, იქ სახელმწიფო ფულუროა, ფუყეა, ლაზათიანი ქარის შემობერვა და იმისი გადამსხვრევა ერთია...

„...კეთილად, გონიერად და ცნობიერად აგება ხალხის მახლობელ მმართველობისა, — განაგრძობს ილია, — შეადგენს ერთს იმისთანა უპირველეს და აუცილებელ საჭიროებას. ურომლისოდაც მთავრობა მთავრობა კი არ არის, წეწვა-გლეჯაა, ზედ-მისევაა, თავზარია ხალხისათვის...“

ილიას ეს წერილი, რომელიც თვითმპყრობელობის რეჟიმის ასეთს მკაცრს მხილებას შეიცავდა, ცხადია, ცენზურის მიერ დაჩეხილი, დაზიანებული სახით დაიბეჭდა (იხ. „ივერიაში“ დაბეჭდილი ილიას „შინაური მიმოხილვა“, 1879 წელი, თებერვალი).

დასასრულ დაგვრჩენია ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ ილია საქართველოს ისტორიული მხარეების — მესხეთისა და ლაზეთის — საქართველოსთან გაერთიანების, და საზოგადოდ საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენის საქ-

მეს, — უდიდეს მნიშვნელობას აძლევდა. ამ საკითხს არა ერთ-
გზის შეჰხებია ილიას ორგანო „ივერია“ მთელ რიგ წერი-
ლებში.

1882 წელს ცარისტული თვითმპყრობელობის რეაქციული
პრესის ცნობილმა მეთაურმა, „მოსკოვსკი ვედომოსტის“ რე-
დაქტორმა კატკოვმა გამოილაშქრა საქართველოს წინააღმდეგ
და სცადა შეურაცხყოფა მიეყენებია თვით ქართველი ერის
ღირსებისათვის.

ილიამ გამანადგურებელი პასუხი გასცა კატკოვს.

საბაბი კატკოვის ამ უღირსი გამოლაშქრებისა შემდეგი იყო.

1882 წელს თბილისის სცენაზე დაიდგა დავით ერისთავის
„სამშობლო“, რომელსაც საზოგადოება დიდი აღტაცებით მი-
ეგება. როდესაც სცენაზე გაშალეს ქართული დროშა, საზოგა-
დოება ფეხზე წამოდგა და ოვაციით მიეგება ქართველი ხალ-
ხის ეროვნულ ემბლემას. დარბაზში გაისმა კვითინი.

კატკოვის ორგანომ „მოსკოვსკი ვედომოსტ“-მა, სადაც და-
იბეჭდა საზიზღარი ცინიზმითა და ბეზღობით აღბეჭდილი კო-
რესპონდენცია „სამშობლოს“ წარმოდგენის გამო, სასაცილოდ
აიღო ქართული დროშა და თვით ქართველი ხალხი. „მოსკოვს-
კი ვედომოსტი“ წერდა: თავი დაანებეთ ქართველებმა ბოდვას
რაღაც წარსულზე, ხოლო თქვენი დროშა გირჩევთ ცირკს
მიჰყიდოთ, იქ ტაკიმასხარები უკეთ გამოიყენებენ თქვენ დრო-
შას, ვიდრე თეატრშიო.

ამ წერილმა უდიდესი აღშფოთება გამოიწვია ქართველ
ხალხში და ილიამ ღირსეული პასუხი გასცა კატკოვსა და მის
ხროვას.

ილია უწინასწარმეტყველებდა ცარისტულ თვითმპყრობე-
ლობას, რომ მახეზღარობის ის სული, რომლითაც აღბეჭდი-
ლია ეს წერილი და საერთოდ მთელი რეაქციული პრესა,
მაჩვენებელია იმისა, რომ ცარისტული რეჟიმი დამპალია, მი-
სი წყობილება შერყეულია და აღსასრულიც მოახლოვებუ-
ლიაო.

ილია წერდა:

„უბედურობა რომელიმე ერისა, დიდიერია თუ პატარა,

სხვათა შორის ისიც არის, როცა პოლიტიკურ ბეზღობას — დიდი ავალა მიეცემა, ფართო გზა გაეხსნება... მაშინ პირდაპირ შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ საზოგადოების წყობას საძირკველი შერყევიაო და აღსასრული მოახლოვებიაო.

„როცა ლიტერატურა, — ეგ ადამიანის ჭკუისა და ზნეობის საგანძე, — შეიკედლებს მაგ საძაგლობას, როცა მაბეზღარს თავის კარს გაუღებს ხოლმე, მაშინ თვით საზოგადოების გახრწნილება ცხადია და სულთმობრძაობა მისი წყობისა უეჭველია.

„ყველაზე საშიშარი და საზიზღარი ბეზღობა ის ბეზღობაა, რომელსაც საგნად მთელი ერი ჰყავს, ნამეტნავად იმისთანა ერი, რომელიც „შემთხვევისა გამო სხვისა და სხვისა“ ყოველ ღონეს მოკლებულია, რომ თავი იმართლოს, თავის გულისნადები, სულის წყურვილი საქვეყნოდ გამოჰფინოს... მაბეზღარს ყოველივე იარაღი ხელში აქვს და დაბეზღებული კი იარაღაყრილია...

„ეს ოციოდ წელიწადია, — განაგრძობს ილია, — რაც ბეზღობამ ენა ამოიღგა რუსეთში ბ-ნ კატკოვის და მისი კომპანიის წყალობითა და მხნეობითა... დამქაშების წყალობით ბ-ნს კატკოვს დიდი ზადე აქვს გაბმული რუსეთის სანაპირო ქვეყნებში... რაც კი უწმინდურება მოგუბდებდა ხოლმე მისი დამქაშების უწმინდურს გულში, სულ ერთიანად სანაპირო ქვეყნებიდამ მოედინება ბ-ნ კატკოვისაკენ და შესაფერის სურნელებით გროვდება იმ თავახდილ და პირმოხეულ აუზში, რომელსაც „Московские ведомости“ ჰქვია... ჩვენს საქართველოზედაც არაერთხელ გამოულაშქრებია ბ-ნ კატკოვს...“

ქართულ ღროშის შეურაცხყოფის გამო ილია წერდა:

„გაცვეთილი კაცისაგან ყველაფერი მოსალოდნელია, მაგრამ ეგრეთ უკადრისად ხსენება მისი, რასაც ყოველი პატიოსანი კაცი, ყოველი ერი თაყვანსა სცემს, როგორც ემბლემას ერის პატიოსნებისას, ერის ღირსებისას, რომლის შეუმწიკვლელად დაცვისათვის არამცთუ ცალკე კაცი, არამედ მთელი ერი ყველგან დედამიწის ზურგზედ სიცოცხლეს არა ზოგავს და მისთვის სიკვდილი სახელად და დიდებად მიაჩნია, — იმის

ეგრეთ უკადრისად ხსენებას, არ ვიცით რა სახელი დავარქვათ და მისი ეგრეთ მომხსენებელი რა სულიერებში შევრაცხოთ.

„ეგ დროშა, რომელიც ეგეთის სასოებით და პატივით უტარებია იმოდენა ხანს ქართველს, ეგ დროშა, რომლითაც წინ დახვედრია მოზღვავებულ თათრობას და მუსულმანობას..., ძღვევამოსილობით ომიდამ გამოუტანია და დაუმეკიდრებია კავკასიაში, ეგ დროშა, რომელსაც აწინდელი ქართველი იმავე ვაჟაკობით და თავგამომეტებით თან გაჰყოლია და რუსებთან ერთად სისხლი უთხევია მამულისათვის, — დღეს ეგ დროშა საციკლოდ გაგვიხადა ერთმა ვილაცა კორესპონდენტმა და ბ-ნმა კატკოვმა ბანი მისცა...“

ილია ამთავრებდა წერილს სიტყვებით:

„თუ ჩვეულებრივმა გრძნობამ მართებულობისამ არ შეაყენა ბ-ნი კატკოვი, იმას მაინც უნდა მოჰრიდებოდა, რომ უპატიურად ხდის მთელს ერს, რომელიც შეჰფარებია რუსეთს მართო თავის პატიოსნების და ღირსების დასაცველად. თვით ბარბაროსიც კი არ იკადრებდა ეგრეთ გაუპატიურებას მთელის ერისაჲ. მაშ ბარაქალა კატკოვს და მის მომხრეებს, რომ იკადრეს ის, რასაც თვით ბარბაროსიც კი ითაკილებდა. „ესელა დაგვრჩა ნუგეშად მის იმედისა დიდისა?“¹

ასეთი იყო ილიას ეს ღირსეული პასუხი თვითმპყრობელობის შავრაზმული პრესის ამ გამოლაშქრების გამო ქართველი ხალხის წინააღმდეგ.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ შავრაზმელთა წრეების მიერ ქართველი ხალხის წინააღმდეგ ამ გამოლაშქრების დროს ქართველ ხალხს სოლიდარობა გამოუცხადა რუსეთის პროგრესულმა პრესამ. ილიას შემდეგ კატკოვსა და მის ხროვას პასუხი გასცა ცნობილმა რუსმა პუბლიცისტმა ნ. მიხაილოვსკიმ.

ოთხმოციან წლებში ილიას უხდება დიდი ბრძოლის წარმოება ქართული ენის უფლებების დასაცავად სკოლებში.

კავკასიის სასწავლო ოლქის უმაღლესმა ხელისუფლებამ გა-

¹ იხ. ილია ჭავჭავაძე, ტ. IX, 1928 წ., გვ. 3 — 10.

ნიზრაბა ერთი კალმის მოსმით სრულიად გაძევება ქართული ენისა სკოლებიდან. კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველმა იანოვსკიმ 1881 წელს გაატარა კიდევ სათანადო ღონისძიება სახალხო სკოლებში.

ილია სასტიკად შეებრძოლა იანოვსკისა და მისი დამქაშების ამ სასკოლო პოლიტიკას. წერილებში, რომელიც ილიამ უძღვნა ამ საკითხს „ივერიისა“ და „დროების“ ფურცლებზე, ილია ნილაბს ხდის ცარიზმის რუსიფიკატორული პოლიტიკის მთელ სიმახინჯეს.

„ჩვენ რომ ვგრე დაყინებით და უკან-დაუხეველად ვთხოულობთ დედა-ენისათვის სრულს და დაუბრკოლებელს გზას სასწავლებელში, — ეგ მარტო დედა-ენის სიყვარულით არ მოგვდის, — წერდა ილია; — ვთხოულობთ და ვნატრულობთ იმიტომაც, რომ უდედა-ენოდ გონების გახსნა ბავშვისა ყოველად შეუძლებელია. მაშინ სკოლა გონების გახსნის სახსარი კი არ არის, გონების დაჩაგვრისაა, გონების დახშვისაა, დათრგუნვისაა, გათახსირებისაა...“

ილიას წერილი „ბ-ნ იანოვსკის წერილისა გამო“ (რომელიც საცენზურო პირობების გამო შეკვეცილად დაიბეჭდა) — პედაგოგიური მეცნიერების ბრწყინვალე ნაწარმოებს წარმოადგენს.

დაგვრჩენია შევნიშნოთ, რომ ილიას ეს ბრძოლა უშედეგოდ არ დარჩენილა; ის მინიმალური უფლებები, რომელიც ქართულ ენას შერჩა სახალხო სკოლებში, — შედეგი იყო იმ თავგამოდებული და შეუხელებელი ბრძოლისა ქართული ენის უფლებებისათვის, რომელსაც აწარმოებდა ილია, და ილიასთან ერთად მისი თანამოღვაწე იაკობ გოგებაშვილი.

იმავე ოთხმოციან წლებში ცარისტულმა ხელისუფლებამ სხვა მხრივაც მოიტანა იერიში ქართველ ხალხზე.

თვითმპყრობელობის აგენტები შეეცადნენ ზიანი მიეყენებინათ ქართველი ხალხის ეროვნული მთლიანობისათვის იმით, რომ განიზრაბეს ქართული ენის განდევნა სამეგრელოს სკოლებიდან და ნაცვლად მთელი ქართველი ხალხის საერთო ზო-

გადი ქართული ეროვნული სალიტერატურო ენისა — ადგილობრივი კუთხური დიალექტის შემოღება როგორც სკოლაში, ისე ეკლესიაში.

1884 წლის 11 იანვარს იმავე ცნობილი იანოვსკის ხელმოწერით, გამოცემულ იქმნა საგანგებო დადგენილება ქართული ენის აკრძალვის შესახებ სამეგრელოს სკოლებში.

მტრების ამ ვერაგულ განზრახვას მედგარი წინააღმდეგობა გაუწია სამეგრელოს ხალხმა. ხალხის აღშფოთებული პროტესტისა და ერთხმივი წინააღმდეგობის შედეგი იყო, რომ მტრები იძულებულნი გახდნენ ხელი აეღოთ თავის განზრახვაზე.

ამ ბრძოლაში საქართველოს მტრებთან ზურგს უმაგრებდა საქართველოს ამ მხარის ხალხსა და მის მოწინავე ძალებს — ილია, და ილიასთან ერთად მთელი დასი მოღვაწეებისა, მათ შორის პირველ რიგში დიმიტრი ყიფიანი და აკაკი წერეთელი.

თვითმპყრობელობის მოსყიდული აგენტი თადა აშორტია ერთ თავის საიდუმლო „დონოსში“ ატყობინებდა კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველს იანოვსკის: „...В Сенакском дворянском училище собираются почти ежемесячно: Дмитрий Кипиани, которого уже выселили, Илья Чавчавадзе, Акакий Церетели и другие, и решают вопрос, как возмутить народ против циркуляра от 11 января 1884 года“.

(„სენაკის სათავადაზნაურო სკოლაში თითქმის ყოველთვიურად იკრიბებიან დიმიტრი ყიფიანი, რომელიც უკვე გადაასახლეს, ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი და სხვები, და არჩევენ საკითხს, თუ როგორ ააღელვონ ხალხი 1884 წლის 11 იანვრის ცირკულარის საწინააღმდეგოდ“ (ე. ი. ქართული ენის სამეგრელოს სკოლებში აკრძალვის შესახებ)¹).

ილიამ 1885 წელს მოიარა სამეგრელო. ილია უდიდეს აღფრთოვანებას გამოსთქვამდა იმ მედგარი წინააღმდეგობის გამო, რომელიც საქართველოს ამ მხარემ ხალხის მტრებს გაუწია.

¹ იხ. თადა აშორტიას პატაკი სასწავლო ოლქის მზრუნველის იანოვსკი-ზადში, ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის ფონდი 422, საქ. 289, ფ. 15 — 16 (საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 229 — 230).

ილია ჭავჭავაძე, ბელადი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისა საქართველოში, ცარისტულ ხელისუფლებას, როგორც ეს ირკვევა ჟანდარმერიის მასალებიდან, საიდუმლო მეთვალყურეობის ქვეშ აუყვანია 80-იანი წლებიდან.

საიდუმლო მეთვალყურეობის დაწესება გადაუწყვეტიათ — პეტერბურგში, რუსეთის იმპერიის შინაგან საქმეთა სამინისტროს საპოლიციო დეპარტამენტში 1884 წლის 21 ივნისს, რის შესახებაც საპოლიციო დეპარტამენტს უცნობებია თბილისის საგუბერნიო ჟანდარმთა სამმართველოსათვის.

თავის მხრივ თბილისის საგუბერნიო ჟანდარმთა სამმართველოს უფროსი საიდუმლო მომართვაში თბილისის გუბერნატორისადმი 1884 წლის 13 ივლისის თარიღით სწერდა შემდეგს:

„По распоряжению Департамента полиции учрежден негласный надзор полиции над служащими в Тифлисском дворянском поземельном банке кн. Ильей Григорьевичем Чавчавадзе и сыном коллежского секретаря Игнатием Онисимовичем Иоселиани, как за лицами сомнительной благонадежности.

О чем сообщая, имею честь покорнейше просить распоряжения Вашего превосходительства об учреждении вышесказанного надзора за поименованными лицами, и о всякой перемене места жительства их не оставить уведомлением“¹.

ეგნატე იოსელიანი (1843 — 1926 წ.), რომელზედაც ილია ჭავჭავაძესთან ერთად დაუწესებიათ საიდუმლო მეთვალყურეობა, — ცნობილი ხალხოსანი რევოლუციონერია. ხალხოსანი მწერლის სოფრომ მგალობლიშვილის დახასიათებით ეგნატე იოსელიანი „ჩვენი მიმართულების ლიდერი, გზის მაჩვენებელი იყო“. ეგნატე იოსელიანი ორჯერ იყო გადასახლებაში.

პოლიციის ეს საიდუმლო მეთვალყურეობა ილიაზე, დაწესებული 1884 წელს უ ვ ა დ ო დ („без срока“ — როგორც აღნიშნულია დოკუმენტებში)², გაგრძელებულა ილიას მთელი

¹ იხ. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის ფონდი 17, საქ. 140, ფ. 1 — 8 (საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 212 — 214).

² იხ. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის ფონდი 17, საქ. 217, ფ. 293, 301 (საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 235).

სიცოცხლის მანძილზე, ვიდრე 1907 წლამდე, ილიას მოწამებრივ სიკვდილამდე.

ოთხმოციანი წლების დასაწყისში, 1882 წელს, ილიას ღიდ თანამოღვაწეს აკაკი წერეთელს შეუსრულდა სალიტერატურო მოღვაწეობის მეოთხედი საუკუნე.

ილია წერილში, რომელიც „ივერიაში“ დაიბეჭდა (1882 წელს, სექტემბერს) გულმხურვალედ მიესალმა თავის თანამოღვაწესა და თანამებრძოლს. ილია აღნიშნავდა აკაკის ღიდღვაწლს სამშობლოს წინაშე, აკაკისა, რომელიც, როგორც ამბობს ილია, — „ტკბილის და გრძნობიერის სიტყვით ამოცდახუთს წელიწადში ატკობდა ქართველის ყურს, აფხიზლებდა გონებას და ჰმართავდა ქართველის გულს ქართველისა და საქართველოს სიყვარულისათვის“. სამშობლოსადმი სიყვარულის აღორძინებისათვის, წერს ილია, — „აკაკი წერეთელს არა ერთხელ დაუკენებია თავისი ტკბილი ქნარი, უმოქმედებია თავისი მიმზიდველი ნიჭიერება, თავისი მარლიანი სიტყვა, თავისი სიტურფით საცხე ქართული“.

აკაკიმ 1882 წელს იმოგზაურა ქართლსა და კახეთში. გორსა და თელავში გამართულ საღამოებზე საზოგადოება აღფრთოვანებით შეხვდა საყვარელ პოეტს. „საცა წავიდა ბატონი აკაკი, — წერდა ილია, — წინ დახვდა მისგან ფრთაასხმული და გაღონიერებული სიყვარული საქართველოსი და ქართველისა, წინ დახვდა გულწრფელის პატივისცემითა და მადლიერებით აღსავსე გულითა“.

ილია ეხება პატრიოტულ სიტყვას, რომელიც აკაკიმ 1882 წელს წარმოსთქვა თელავში; ილია წერს:

„ამაზედ მშვენიერი სიტყვა ჩვენ არ გვახსოვს ქართულს ენაზედ. კითხულობთ და გიკვირთ, გიკვირთ და კითხულობთ. არ იცით, რა რას დაამჯობინოთ, სიტყვა აზრს, თუ აზრი სიტყვას, — ისე შეზავებულია, ისე შეზამებულია, ისე შეზხორცებულია სიტურფე სიტყვისა აზრის მშვენიერებასთან“.

ილია ათავებს თავის წერილს სიტყვებით:

„გაუმარჯოს აკაკი წერეთელს, რომლის სამსახურს და ღვაწლს ქართველი გულში ჩაირჩენს სამუდამო სახსოვრად და რომლის მშვენიერის ლექსებით არა ერთხელ დაიტკობს ყურსა და გრძნობას და არა ერთხელ გულს მოიცემს მამულის სიყვარულისათვის“¹.

ილიამ, საკუთრივ სალიტერატურო და პუბლიცისტური მოღვაწეობის გვერდით, უდიდესი საქმიანობა გაშალა საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა ასპარეზზე. ილია იყო მთავარი ორგანიზატორი და ხელმძღვანელი თითქმის ყველა ქართული ორგანიზაციებისა და დაწესებულებებისა, რომლებიც წარსული საუკუნის უკანასკნელ მესამედში შეიქმნა.

აქ პირველ რიგში შევჩერდებით ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებაზე.

ინიციატორი ამ საზოგადოების დაარსებისა იყვნენ ილია ჭავჭავაძე და დიმიტრი ყიფიანი (ისევე როგორც ილია და დიმიტრი ყიფიანი იყვნენ მთავარი ორგანიზატორები მეორე ქართული დაწესებულების — ქართული ბანკისა). ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება ილიას ხელმძღვანელობით — ერთ-ერთ მთავარ ქართულ საზოგადოებრივ-კულტურულ დაწესებულებად გადაიქცა მე-19 საუკუნის ბოლო ათეულ წლებში და დიდი როლი შეასრულა ქართველი ხალხის ეროვნული გათვითცნობიერებისა და კულტურული წინსვლის საქმეში.

ილია ჟურნალ „ივერიაში“, 1879 წლის აპრილის ნომერში („შინაურ მიმოხილვაში“), წერდა ამ საზოგადოების დაარსების გამო:

„პროგრამა იმდენად ვრცელია და იმდენად შორსა სწვდება, რომ ფრიად დიდ ღვაწლს გვიქადის მომავალში... ეს საზოგადოება თავის დანიშნულებას მოჰკიდებს ხელს არა მარტო სასოფლო შკოლების გამართვით, არამედ დააარსებს აგრეთვე სახალხო სამწიგნობროებს (ბიბლიოთეკებს), მასწავლებლებს გამოზრდის ან თვითგანვითარების დაფუძნებულს სასწავლებლებში,

¹ იხ. ილია ჭავჭავაძე, ტ. VI, 1927 წ., გვ. 252 — 4.

ან სხვაგან; გამართავს ლექციებს ხალხისათვის სხვადასხვა ადგილას და სხვა.

„არა ხალხში, რომელიც კი განათლებულებში ჩაითვლება, წერა-კითხვა ისე ნაკლებად არაა გავრცელებული, როგორც ჩვენში, — წერდა ილია იმავე წერილში; — მართალია, ჩვენს სოფლებში ათასში ერთგან ამ უკანასკნელს ხანს შკოლები გაიხსნა, მაგრამ ისე კანტი-კუნტად, რომ ერთს შკოლიანს სოფელზედ ათი მეტი უშკოლო მოდის“.

საზოგადოება შეუდგა კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობას, დაისახა საგნად ქართული ენის დანერგვა სახალხო სკოლაში და ბრძოლა ამ გზით რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ სასკოლო საქმეში.

საზოგადოებამ მოქმედება დაიწყო 1879 წლის მაისიდან.

პირველ პერიოდში, 1879 — 1885 წლებში, ილია იყო საზოგადოების თავმჯდომარის მოადგილედ (თავმჯდომარედ იყო დიმიტრი ყიფიანი), ხოლო 1885 წლიდან ვიდრე გარდაცვალებამდე ილია არის საზოგადოების უცვლელი თავმჯდომარე და მისი მთავარი ხელმძღვანელი.

ილიამ დარისმა ამ ორგანიზაციის გარშემო ქართული საზოგადოება, შეუქმნა ორგანიზაციას მტკიცე მდგომარეობა და ავტორიტეტი.

საზოგადოებამ ფართოდ გაშალა თავისი მუშაობა; დაარსებულ იქმნა რიგი სკოლებისა სოფლებში, აგრეთვე ქალაქებშიაც, სადაც სწავლება ქართულ ენაზე წარმოებდა, გახსნა ბიბლიოთეკა-სამკითხველოები, რომელსაც ხალხთან მიჰქონდა ქართული წიგნი, ქართული ჟურნალ-გაზეთები.

ილიას არა ერთგზის მოუხდა ბრძოლის წარმოება ცარისტულ სამოსწავლო ხელისუფლებასთან, რათა დაეცვა ქართული ენის უფლებები წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების სკოლებში.

საზოგადოებამ ამავე დროს ფართოდ გაშალა ქართული წიგნების გამომცემლობა.

•

ილიამ ასევე დიდი ღვაწლი დასდო ქართული თეატრის ახლად აღდგენისა და აღორძინების საქმეს.

ილია დიდ ეროვნულ მნიშვნელობას ანიჭებდა ქართულ თეატრს იმდროინდელ საზოგადოებრივ პირობებში.

წერილში, რომელიც „ივერიაში“ დაიბეჭდა 1879 წლის თებერვალში, ილია წერდა:

„ჩვენს ენას ჩვენში მოედანი არა აქვს სავარჯიშოდ, ჩვენი ეგრეთწოდებული მაღალი საზოგადოება... თავის სამარცხვინოდ თავილობს თავის დედა-ენით ლაპარაკსა. ნათქვამია, თევზი თავიდან აყროლდებაო, სწორედ ეგრე მოგვდის ჩვენც, ჩვენს ეგრეთწოდებულ მაღალ საზოგადოებას თუ დავაკვირდებით. ცოცხალი ლაპარაკი, ის დარბაისლური ქართული საუბარი, ის საამური ქართულის სიტყვის მიხვრა-მოხვრა, ის სიმდიდრე ქართულის სიტყვიერებისა, აღარ ისმის, აღარ არის. გადაგვავიწყდა ყოველივე, რაც ენის შევენებას შეადგენს, რადგან ჩვენი აზრი ჩვენის ენით აღარ მოძრაობს, ჩვენი გული ჩვენის ენით აღარ თბება. ამისთანა სავალალო და სამარცხვინო მდგომარეობაში, ქართული სამუდამო სცენა სწორედ ცის ნამია დამქანარი ყვავილისათვის... ძლივს ერთი საჯარო ადგილი მაინც გვექნება, საცა ჩვენის ენით ვილხენთ, ჩვენის ენით ვინაღვლებთ, ჩვენის ენის მოწყალებით გავატარებთ თვალწინ ჩვენს ცხოვრებასა მთელის მისის ჭკუისა და გულის მონაგართ...“

ილია ქართულ თეატრს ორ მიზანს უსახავდა:

„ჩვენ ჩვენ სცენას ორ ღვაწლსა ვსთხოვთ. პირველი, რომ მართლა განმწმენდელი იყოს ჩვენის ცხოვრებისა, ჩვენის ჭკუისა და გულის განმათავისუფლებელი და მწვრთნელი, და მეორე — იგი უნდა იქმნას იმ ადგილად, სადაც ჩვენი ენა უნდა წამოდგეს მთელი თავისი მშვენიებითა და სიმდიდრითა. დღეს ჩვენს მდგომარეობაში სცენის მეტი სხვა ისეთი სახსარი არა აქვს რა ჩვენს ხალხს, რომ გონება, გული გაიხსნას და ენაც ავარჯიშოს საჯაროდ, საქვეყნოდ. ამიტომაც საჭიროა ჩვენში სცენას იმისთანა გონებაგახსნილი ზედამხედველობა ჰქონდეს ვისგანმე, რომ ამ ორს სანატრელს საქმეს სცენა არ გაუღდგეს...“¹.

¹ ილია ჭავჭავაძე, ტ. VI, 1927 წ., გვ. 45 — 48.

1879 — 1880 წლებში ილიას უახლოესი მონაწილეობითა და მზრუნველობით აღდგენილ იქმნა მუდმივი ქართული თეატრი, რომელიც გიორგი ერისთავის შემდეგ აღარ არსებობდა. ილიას მზრუნველობით ჩამოყალიბდა ქართველ მსახიობთა დასი, ილიას ინიციატივით დაარსდა ქართული დრამატიული საზოგადოება, რომელმაც ითავა ქართული თეატრის საქმის ხელმძღვანელობა. ილია არჩეულ იქმნა დრამატიული საზოგადოების თავმჯდომარედ.

ილიამ დიდი შრომა ჩაატარა როგორც ქართული თეატრის იდეური დონის ამაღლებისა და კადრების აღზრდისათვის, ისე თეატრის მატერიალური მდგომარეობის განმტკიცებისათვის. ილიამ ქართული თეატრის დასახმარებლად დარაზმა ქართველი საზოგადოება. ილია უშუალო მონაწილეობას იღებდა მსახიობთა დასის შედგენასა და შეესებაში, დახმარებას უწევდა თეატრს მის ყოველდღიურ მუშაობაში. ილია ბეჭდავდა თავის ორგანოში წერილებს ქართულ თეატრსა და ქართულ დრამატურგიაზე, რაც აძლიერებდა საზოგადოების ინტერესსა და თანაგრძნობას ქართული თეატრისადმი და ხელს უწყობდა თეატრალური კადრების აღზრდის საქმეს.

*

ილიამ ასევე დიდი ამაგი დასდო ქართულ სასკოლო კომიტეტს, ქართულ საშუალო სასწავლებელს, ეგრეთ წოდებულს სათავადაზნაურო ქართულ გიმნაზიას. ილიას თაოსნობით მოხდა, რომ ამ სკოლას შეეცვალა წოდებრივი ხასიათი და სკოლის კარები ფართოდ გაიხსნა მუშა-გლეხთა შვილებისათვის. ცარიზმის დროს, როდესაც სკოლა ქართველი ხალხის გარუსების საქმეს ემსახურებოდა, ეს სკოლა, ქართული გიმნაზია — ერთადერთი საშუალო სასწავლებელი იყო, სადაც ქართულს ადგილი ჰქონდა დათმობილი.

ილია ასევე დიდ მზრუნველობას იჩენდა წინამძღვარიანთკარის სამეურნეო ქართული სკოლისადმი, რომლის გახსნაზედაც 1883 წელს ილიამ წარმოსთქვა თავისი შესანიშნავი სიტყვა.

ილია ამავე პერიოდში აწარმოებს მუშაობას ქართული ხალხური სიტყვიერების შეგროვების საქმის სათანადოდ დასაყენებლად. 1882 წელს ილიამ შეადგინა პროგრამა ზეპირსიტყვაობის, ხალხური ლექსების, ზღაპრების, ანდაზა-გამოცანების შეგროვებისა. ეს პროგრამა „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებული საზოგადოების“ სახელით დაიბეჭდა და მრავლად დარჩდა პროვინციაში.

ილია ამავე დროს ზრუნავს საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მიერ ნაანდერძევი საუნჯის, ძველი ქართული მწერლობის სალიტერატურო და საისტორიო ძეგლების შეგროვებისათვის, რომ ამით მტკიცე საფუძველი ჩაეყაროს საქართველოს წარსულის შესწავლის საქმეს.

ილია ამ საქმეს უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა დამონებული ერის გათვითცნობიერებისათვის.

წერილში „ერი და ისტორია“ — ილია წერდა:

„ჩვენ არა ერთხელ გვითქვამს, რომ ერის პირქვე დამხობა. გათახსირება, გაწყალება იქიდან დაიწყება, როცა იგი თავის ისტორიას ივიწყებს, როცა მას ხსოვნა ეკარგება თავის წარსულისა, თავის ყოფილის ცხოვრებისა... მან არ იცის რა გაიმაგროს, რისთვის გაიწიროს თავი, რას გამოესარჩლოს და რას არა. ფეხს ქვეშ გამოცლილი აქვს ის მაგარი მიწა, იგი ტინი თავის ვინაობისა, რომელსაც ისტორია შეადუღებს ხოლმე მამა-პაპათა ნაღვაწ-ნამოქმედარისაგან საშვილიშვილოდ ფეხმოსაკიდებლად და მოსამაგრებლად...“¹.

მეორე წერილში ილია მიუთითებს დასავლეთის სლავიანების — ჩეხების მაგალითზე.

„სლავიანებმა (— ჩეხებმა), რომელთა ვინაობასაც სხვადასხვა მტერი მიუჩინა ისტორიამ, — თავის ვინაობის აღსადგენად და ქვეყნის დასანახავად — თავის წარსული ხელახლად ააყენეს საფლავიდან, გამოსჩხრიკეს, მისხლობით ასწონეს, გოჯით გაზომეს ყოველისფერი, რაც ძველად ჰქონდათ, რაც მათ ეროვნებას, მათს ვინაობას, ნაციონალობას შეადგენდა და

¹ იხ. ილია ქავჭავაძე, ტ. V, 1927 წ., გვ. 239 — 240.

სარჩულად ედვა. გაუცოცხლეს თავის ერს პოეზიის შემწეობით დიდებულნი სახენი ძველის გმირებისა, ქვეყნისათვის თავდადებულებისა, ძველის ქველობისა, ძველის კაცურ-კაცობისა. მოაგონეს, ისტორიის შემწეობით, დავიწყებული, სახელოვანი დღენი წარსულისა, აღადგინეს, გასწმინდეს, გააძლიერეს დედა-ენა, ჟამთა ვითარებისაგან გარყვნილი და შელახული. ამგზით გამოაბრუნეს, გამოაცოცხლეს თათქმის სასიკვდილოდ გადადებული ერი. ერმა თავის ვინაობა გაიგო, შეიტყო რა ყოფილა, რა არის და რის იმედი უნდა ჰქონდეს, შეიტყო და ფეხზედ დადგა, ფრთა შეისხა“¹.

ილიამ ჩაუყარა საფუძველი წერა-კითხვის საზოგადოებასთან არსებულს ძველი ქართული ხელნაწერების სიძველეთსაცავს, რომელიც შეიქმნა ფუძედ ქართული ეროვნული მუზეუმისა.

სიძველეთსაცავი თანდათან მდიდრდებოდა ძველ-ქართულ ხელნაწერთა სხვადასხვა კოლექციებით.

1885 წელს, როდესაც სამეგრელოს ყოფილმა მთავარმა ნიკო დადიანმა შესწირა წერა-კითხვის საზოგადოებას ძველი ქართული ხელნაწერების მდიდარი ბიბლიოთეკა (სამეგრელოს სამთავროს მთავარი ხელნაწერთსაცავი), ილია თვით წავიდა მის ჩასაბარებლად სამეგრელოში, სოფელ გორდს, სადაც დაცული იყო ეს ბიბლიოთეკა. ილიასთან ერთად სამეგრელოში გაემგზავრნენ — იონა მეუნარგია, დავით ერისთავი („სამშობლოს“ ავტორი) და სხვანი. მათ ხელნაწერები ანუსხეს, ჩაალაგეს, აპკიდეს ჯორებს და ისე ჩამოიტანეს ქუთაისში, რკინიგზით თბილისს გამოსაგზავნად.

ძველ-ქართულ ხელნაწერთა სიძველეთსაცავს შემოსწირეს ხელნაწერთა მნიშვნელოვანი კოლექციები უხუცესმა ქართველმა მწიგნობარმა პროფესორმა დავით ჩუბინაშვილმა, ისტორიკოსმა დიმიტრი ბაქრაძემ, მ. მესხიშვილმა (ამ კოლექციაში აღმოჩნდა უძველესი ქართული მატთანე „მოქცევა ქართლისა“) და სხვებმა.

1883 წელს ილიამ, პეტრე უმიკაშვილისა და ალ. სარაჯიშვილის თანამშრომლობით, პირველად დაბეჭდა კლასიკური

¹ იხ. ილია ჭავჭავაძე, ტ. VI, 1927 წ., გვ. 129.

ქართული მწერლობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლი — „ვისრამიანი“.

ოთხმოციან წლებში ილია ლებულობს მონაწილეობას „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის დამდგენი კომისიის მუშაობაში, ტექსტისა, რომელიც 1888 წელს გამოქვეყნდა გიორგი ქართველიშვილის ცნობილ გამოცემაში.

*

ამავე პერიოდს, 80-იან წლებს ეკუთვნის გაცნობა და დამეგობრება ილიასთან გერმანელი მწერლის არტურ ლეისტიისა. არტურ ლეისტი პირველად ჩამოვიდა საქართველოში 1884 წელს. არტურ ლეისტი, ავტორი წიგნებისა (გერმანულ ენაზე) — „საქართველო“ (1886 წ.), „ქართველი ხალხი“ (1904 წ.), ნარკვევისა „დავიწყებული ლიტერატურა“ (1887 წ.), მთარგმნელი გერმანულ ენაზე „ვეფხისტყაოსნისა“ და ქართველი პოეტებისა, შემდეგ საბოლოოდ გადმოსახლდა საქართველოში. იგი ჩვენი ქვეყნის გულწრფელი მეგობარი იყო. არტურ ლეისტი თავის უკანასკნელს ქართულად გამოქვეყნებულ წიგნში „საქართველოს გული“ — დაგვიტოვა მოგონებანი თავისი დიდი მეგობრის ილიას შესახებ.

უფრო გვიან, 90-იან წლებში, ილიას გაეცნო ინგლისელი მწერალი ქალი მარჯორი უორდროპი, ასევე დიდი მეგობარი ჩვენი ქვეყნისა, რომელმაც შეისწავლა ქართული ენა და გულწრფელად შეიყვარა ჩვენი სამშობლო. მარჯორი უორდროპმა თარგმნა ინგლისურად რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“ (ამ შრომას მან ათი წელი მოანდომა), ილიას „განდეგილი“, სულხან-საბა ორბელიანის „წიგნი სიბრძნე-სიცრუისა“, ძველი ქართული მწერლობის ძეგლი — ცხოვრება წმიდანინოსი, ქართული ხალხური ზღაპრები. მარჯორი უორდროპს მიმოწერა ჰქონდა ილიასთან. 1896 წელს მარჯორი, თავის ოჯახთან ერთად ჩამოვიდა საქართველოში და სტუმრად იყო ილიასთან.

90-იან წლებშივე ილიას ეწვია საგურამოში გამოჩენილი მეცნიერი, ბერლინის უნივერსიტეტის პროფესორი კარლ ლემან-ჰაუპტი (ცნობილი ორიენტალისტი, ურარტული წარ-

წერების მკვლევარი). ილიასთან შეხვედრა მან აღწერა გერმანულ ჟურნალ *Hilfe*-ში და აგრეთვე თავის ცნობილ წიგნში ახლო აღმოსავლეთის შესახებ. როდესაც ილია 1900 წელს ჩავიდა ბერლინში, მან ინახულა კ. ლემან-ჰაუპტი, რომელიც ილიას დიდი პატივისმცემელი იყო. ილიას გარდაცვალების შემდეგ კ. ლემან-ჰაუპტიმ გერმანულ პრესაში მოათავსა წერილი ილიას შესახებ. ილიას პიროვნებასა და მოღვაწეობას კ. ლემან-ჰაუპტი ეხება აგრეთვე ერთ თავის წიგნში.

ილიასთან მიმოწერა ჰქონდა გამოჩენილ ავსტრიელ მეცნიერს, ქართული ენის ცნობილ მკვლევარს გრაფის უნივერსიტეტის პროფესორს ჰუგო შუხარდტს და ოქსფორდის უნივერსიტეტის პროფესორს მორფილს.

VIII

„ივერიის“ მეორე პერიოდი

(1886 წლიდან — მე-20 საუკუნის დასაწყისამდე)

1886 წლიდან ილიამ თავისი ჟურნალი „ივერია“ გადააკეთა ყოველდღიურ გაზეთად.

ეს იმით იყო გამოწვეული, რომ გაზეთი „დროება“, რომელიც 80-იან წლებში პროგრესული ბანაკის ორგანოს წარმოადგენდა, და რომელიც ერთხანად (1880—1881 წ.წ.) თვით ილიას თანარედაქტორობით გამოდიოდა, მთავრობამ დახურა 1885 წელს 16 სექტემბერს. ამის შემდეგ ჩვენს ქვეყანას რამდენიმე თვის განმავლობაში ყოველდღიური გაზეთი აღარა ჰქონდა.

ილიას ორგანო „ივერია“, გადაკეთებულმა ყოველდღიური გაზეთის სახით, გამოვიდა 1886 წელს 1 იანვარს.

დაწყებული ამ დროიდან 11 წლის განმავლობაში „ივერია“ არის ერთადერთი ყოველდღიური გაზეთი საქართველოში.

„ივერიის“ ძველი თანამშრომელი გრიგოლ ყიფშიძე იგონებს გაზეთ „ივერიის“ პირველი ნომრის გამოსვლას:

„ახალწლის წინა-ღამეს მთლად თანამშრომელნი, ჩვენი მწერლები და საზოგადო მოღვაწენი, სულ ერთად იყვნენ თავმოყრილი ილიასთან და შუალამემდე ელოდნენ პირველი ნომრის დაბეჭდვას. ოთხი თვე იყო თითქმის გაზეთი თვალით არ გვენახა და, რასაკვირველია, ეს მგოსანთა და ხელოვანთა, მწიგნობართა და ლიტერატორთა კრებული — მოუთმენლად მო-

ელოდა ახალი გაზეთის პირველ ნომერს... კარგი ახალი წელიწადი გაუთენდა მეორე დღეს ჩვენს ქვეყანას...”

*

ილიამ გაზეთის გარშემო შემოიკრიბა ყველა ცოცხალი ძალები, თანამშრომლობისათვის მიმართა ქვეყნის ყველა მოწინავე მწერლებს.

კერძოდ აკაკის ილია სწერდა 1886 წლის 5 იანვარს:

„ძმაო აკაკი, მე შენ ვერ გაგიკადნიერდი და ვერ მოგართვის დაბეჭდილი წერილი, რომელიც სხვებს გაუგზავნე. სხვები სხვანი არიან და შენ ერთად-ერთი აკაკი ხარ. ამიტომაც, გარდა ჩემის საკუთარის წადილისა, მოვალეობამ მამულიშვილობისამ მაიძულა ჩვენის ქვეყნის რჩეულისათვის რჩეული, განსაკუთრებითი წერილი მომერთმია და მეთხოვნა გაგემშვენიერებინა ჩვენი გაზეთი შენის ნიჭის ნაშუქითა. თუ აქამდე ეს წერილი დავაგვიანე, მაგას ნურც ჩემს განთქმულს ზარმაცობას მიაწერ, ნურც რომელსამე ავგუნებთან მოძრაობას ჩემის გულისას, რომელსაც შენ ყოველთვის სასიქადულოდ ეყოლები, როგორც საუკეთესო მეომარი, ჩვენი ქვეყნის ბედნიერებისათვის თავგანწირული. მიზეზი ის იყო, რომ არ ვიცოდი, სად იმყოფებოდი. ჯერ აქ მეგონე, ახალ წლის წინა ღამეს მოგიწვიე და პასუხად მომიტანეს — ქალაქში არ არისო. დღეს შევითყე, რომ ჩამოსულხარ და გწერ კიდევ“.

წერილს ილია ასრულებდა სიტყვებით:

„...უშენობა ჩემის გაზეთისათვის დიდი დანაკლისი იქნება. ეხლა შენ იცი. მაინცა და მაინც გთხოვ, დარწმუნებული იყო, რომ შემეწევი თუ არ შემეწევი, ორსავე შემთხვევაში სხვათა შორის, მეც ერთი გულწრფელი მადიდებელი და დამფასებელი შენის 25 წლის ღვაწლისა, ვყოფილვარ, ვარ და ვიქნები“.

*

გაზეთ „ივერიის“ უახლოესი თანამშრომლები სხვადასხვა დროს იყვნენ: გრიგოლ ყიფშიძე, ალექსანდრე ყიფშიძე (ფრონელი), სტეფანე ჭრელაშვილი (სანო), იაკობ-მანსვეტაშვილი (დონ-იაგო), სოფრომ მგალობლიშვილი, ილია ბახტაძე (ხონე-

ლი), ალ. ნანეიშვილი (ნა-ლი), დ. მიქელაძე (მეველე), გ. ლას-
ნიშვილი (ლალი), გ. ზდანოვიჩი (მაიაშვილი), კიტა აბაშიძე,
ნ. ხიზანიშვილი (ურბნელი), პ. უმიკაშვილი და სხვანი. გაზეთ-
ში იბეჭდებოდნენ: აკაკი, რაფიელ ერისთავი, ვაჟა-ფშაველა.
გიორგი წერეთელმა გაზეთში მოათავსა თავისი „მამიდა
ასმათი“. გაზეთში თანამშრომლობდა იაკობ გოგება-
შვილი.

ილიას მუშაობის შესახებ გაზეთში ილიას უახლოესი თა-
ნამშრომელი გრიგოლ ყიფშიძე წერს:

„საინტერესო და საგულისხმიერო დრო იყო ილიას ცხოვ-
რებაში ეს დრო ყოველდღიურ გაზეთის რედაქტორისა. აქ
იჩინა კვლავ თავი მისმა მხნეობამ, სალიტერატურო შრომი-
სათვის დიდმა გონებრივმა მოქმედებამ. დაღალვა არ ემჩნეო-
და, თითქოს რკინის კაცია და არა ხორცშესხმული ადამიანიო.
არავის არ ეგონა, რომ ილია ასე შეუფერებდა თავის ღინჯ
ხასიათს ასეთს ცოცხალს, ასეთს სასწრაფოსა და „ნერვებით“
საკეთებელს საქმეს, როცა თითოეულს საათს და წუთსაც კი
დიდი მნიშვნელობა აქვს...

„...წერასაც არა სჯერდებოდა... წვრილმან, სამურეხო მუ-
შაობასაც ბევრს დროს ანდომებდა: საგაზეთო მასალის მოს-
მენასა და მის შესწორებას ენისა და შინაარსის მხრივ... დიდს
ყურადღებას აქცევდა ენის სიწმინდეს, კანონიერებას, ქარ-
თულის შესაბამისად სიტყვების დაწყობას, და დასურათებით
ცოცხლად აზრის გამოთქმას. თვითონ ღრმად მცოდნე იყო
ქართულისა და ყოვლის ღონისძიებით სცდილობდა, რომ გა-
ზეთში დასაბეჭდი წმინდა ქართულით ყოფილიყო დაწერი-
ლი. ამ საქმეში თვით იკისრა უფროსობა და ჩაგვიყოლია უმც-
როსები. მთელი რედაქცია სიამოვნებით იღებდა მონაწილეო-
ბას წერილების სწორებასა და გადასინჯვაში იმის მეთაურო-
ბითა და ხელმძღვანელობით.

„ეს იყო ღამ-ღამობით. იმ დროს რომ გარეშეს ვისმე შემო-
ეხედნა რედაქციაში, ეგონებოდა, აქ რედაქცია კი არა, ტაძა-
რია... ღამე გატყდებოდა, მამლები ყივილს დაიწყებდნენ და
არა იშვიათად თავს დაგვათენდებოდა ხოლმე. ისე დავიქან-
ცებოდით, რომ სავატობა აღარ გვქონდა. ილიას კი, არ მახ-

სოცს, ან დაღლილობა შემჩნეოდეს, ან ძილი მოჰრეოდეს“¹.

სოფრომ მგალობლიშვილი იგონებს:

„ილია — დეცის ბუნებისა იყო. ხშირად მოხდებოდა ხოლმე, რომ დაისზე დამჯდარა და მეორე დღის ცხრა საათამდე მჯდარა სამუშაოდ. 1886 წლის ზაფხულში გორიდან ჩამოველი და რედაქციაში დავიწყე მუშაობა... ერთ დილას მივედი, ილიას სამწერლო კაბინეტიდან სინათლე სჩანდა... მე ჩუმად დავჯექ და გაზეთებს დავუწყე კითხვა, მაგრამ გაზეთის თაჩუნზე შეიტყო, რომ რედაქციაში ვილაც იყო.

„რომელი ხარ მანდა, — შემომეკითხა ილია. მე გამოვეპასუხე. — კაცო, რა დროა? განა ჯერ არ წასულხარ სახლში? — მე ვუპასუხე, რომ უკვე გათენდა და აგერ მეათე საათია. მხოლოდ მაშინ შესწყვიტა მუშაობა და თავის მსახურს მაქსიმეს უსაყვედურა: „კაცო, რაზე ჩამკალი, რატომ არ დამეხმარეო“. მაქსიმე რამდენჯერმე შესულიყო, მაგრამ ისე ყოფილიყო ილია მუშაობაში გართული, რომ მისი შესვლა-გასვლა ვერ შეემჩნია“².

ილია განსაკუთრებულ მზრუნველობას იჩენდა კერძოდ გაზეთის ენის სიწმინდისათვის, ახალი ქართული სალიტერატურო ენის დამკვიდრებისა და განმტკიცებისათვის.

იაკობ მანსვეტაშვილი, რომელიც „ივერიაში“ თანამშრომლობდა 1886 წლიდან, თავის მოგონებებში წერს:

„ყველა ერთგულად, გატაცებით ვეკიდებოდით საერთო საქმეს, მაგრამ სულის ჩამდგმელი, გზის მაჩვენებელი, ენის მასწავლებელი მაინც ილია იყო. უნდა გენახათ, ეს ხანში შესული კაცი როგორი ახალგაზღვრი ხალისით, გატაცებით მუშაობდა. მეტადრე მტკიცედ იცავდა ენის სიწმინდეს, სიფაქიზეს, ქართულობას. „რა ენა წახდეს ერიც დაეცეს“, — უყვარდა ხშირად ამის განმეორება. ენა უნდა დავიცვათ შერყვნილობისაგან, ენას ისე უნდა ვულოლიავოთ, მოვუაროთ. როგორც დედა თავის პირმშო შვილს. ენა არის დედაბოძი საქართველოს ერთიანობისა, მთლიანობისა, და თუ ეს დედა-

¹ იხ. გრ. ყფშიძე, ილია ჭავჭავაძის ბიოგრაფია (1914 წ.), გვ. XLVI — XLVII.

² იხ. ს. მგალობლიშვილი, მოგონებანი, 1938 წ., გვ. 166.

ბოძი გამოვაცალეთ, თუნდ არა ბოროტ განზრახვით, არამედ ჩვენი უვიცობით, გულგრილობით, თუ რუსეთუმეების გზას დავადექით, მაშინ ჭერი ჩამოგვენგრევა, სახლს ქვეშ მოიტანს, და ჩვენი მშობელი ქვეყანა ჩვენი საქართველო განადგურდება, განიადდება დედამიწის ზურგზე“.

ილია ამასთან იბრძოდა ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ნამდვილი ხალხურობისათვის, მიზნად ისახავდა რათა ქართული სალიტერატურო ენა მისაწვდომი, ნამდვილად მშობლიური ყოფილიყო მშრომელი ხალხისათვის.

ი. მანსვეტაშვილი თავის მოგონებაში გადმოგვცემს, თუ რა შეხედულებებს გამოსთქვამდა ამ საგანზე ილია სარედაქციო კრებებზე.

„ილია იტყოდა ხოლმე:

„ჩვენი დიდკაცობა, ჩვენი წარჩინებული მოხელენი გადაგვარების გზაზე არიან დამდგარნი, იმათ ქართულიც და ქართველობაც — ორივე ფეხებზე ჰკიდიათ! ამათთვის წერა ტყუილი შრომა, წყლის ნაყვა იქნებოდა...“

„მაშ ვინდა დაგვრჩა? ის ვინც საქართველოს პირველი ქვაკუთხედი იყო, ვინც ისტორიულ ქარტეხილს, წვა-დაგვას გაუძლო და ქვეყანა გააშენა. ეს ის მაგარი მკვიდრი მუხაა, რომელიც ქარცეცხლს უძლებს და არ ეცემა. ეს არის ჩვენი გლეხობა, ეს არის ჩვენი მუშა-ხალხი... ესენი არიან ჩვენი მუხის — საქართველოს ფესვები, ესენი ამზადებენ იმ საკვებად წვენს, რომლითაც საზრდო და ღონე ეძლევა მუხის მთელ ტანს. ამათი მეოხებით იმოსება ხე ფოთლებით, ყვავილებით, და მოაქვს ნაყოფი. დეე, კენწეროები გაუხმეს ხეს, ფოთლები შემოსცივიდეს, ყვავილები შემოაჭენეს, — არა უშავს რა, ოღონდ ძალა და ღონე არ გამოეღიოს ფესვებს, — ხე ხელახლა შეიმოსება ფოთლით და ყვავილით და უხვად გამოიღებს ნაყოფს. ხე არ კვდება, თუ ფესვები მაგარი, ღონიერი აქვს.“

„და აი სწორედ ამ ფესვებს უნდა მოვუაროთ ჩვენც. ამ მდაბიო ხალხისთვის, მუშა-გლეხობისათვის უნდა ვიზრუნოთ. ჩვენს მოვლას, ჩვენს ზრუნვას ფასი ექნება მხოლოდ მაშინ, თუ იმათი ენით დავიწყებთ ლაპარაკს, თუ ჩვენი სიტყვა იმათ ყურს მისწვდება. იმათ გულს მოხვდება. აი გეგმა ჩვენი მუშა-

ობისა. აი ვისთვის უნდა ვფიქრობდეთ, ვისთვის უნდა ვზრუნავდეთ, ვისთვის უნდა ვწერდეთო“¹.

*

მას შემდეგ რაც „ივერია“ ყოველდღიურ გაზეთად გადაკეთდა, ილიას სახლში ყოველ ხუთშაბათობით იმართებოდა კრებები, რომელსაც ესწრებოდნენ, როგორც რედაქციის წევრები, ისე თითქმის ყველა ჩვენი დამსახურებული მწერლები და მოღვაწეები.

თანამედროვეთა ცნობით ამ კრებებს ესწრებოდნენ: იაკობ გოგებაშვილი, დიმიტრი ბაქრაძე, რაფიელ ერისთავი, ანტონ ფურცელაძე, პეტრე უმიკაშვილი, დავით ერისთავი, გიორგი ზდანოვიჩი, სოფრომ მგალობლიშვილი; აგრეთვე ზოგჯერ ესწრებოდნენ გიორგი წერეთელი (როდესაც თბილისში იყო) და აკაკი. ამათ გარდა ამ კრების მონაწილენი იყვნენ რედაქციის წევრები და უახლოესი თანამშრომელნი (ძმანი ყიფშიძენი, სტ. ჭრელაშვილი, ალ. ნანეიშვილი, ნ. ხიზანიშვილი, ი. მანსვეტაშვილი და სხვანი).

„დაუვიწყარი შთაბეჭდილებანი დამრჩა ამ კრებების გამო, — წერს იაკობ მანსვეტაშვილი, — ბევრი საკითხი ყოფილა აღძრული, ბევრი საყურადღებო ფიქრი და აზრი გამოთქმულა ამა თუ იმ საგნის შესახებ, მაგრამ თავი და თავი ჩვენი გულის წუხილი მიმართული იყო ჩვენი ქვეყნის სვებედზე.

„...ყველაზე დიადს, დაუვიწყარ და განუმეორებელ სანახაობას წარმოადგენდა ილია. უნდა გენახათ ამისი აღფრთოვანებული სახე, ანთებული ცეცხლის მფრქვეველი თვალები, რომ დარწმუნებულიყავით, თუ რა სულიერ და ჭკუის ძალას შეიცავს ეს დიდბუნებოვანი ადამიანი. ჰხედავდი, რომ რაღაც დაუშრეტელი წყაროდან მომდინარეობს აზრების ნაკადული და არ გინდა თვალი და ყური შოაშორო ამ გულწარმტაც მოვლენას“².

¹ იხ. ი. მანსვეტაშვილი, მოგონებანი, 1936 წ., გვ. 76 -- 81.

² იხ. იქვე, გვ. 82 --- 3.

•

ცარისტულ ხელისუფლებას, რასაკვირველია, მხედველობის გარეშე არ დარჩენია ქართველ მოღვაწეთა ეს კრებები, რომელიც იმართებოდა ილიას სახლში. როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ილია ჯერ კიდევ 1884 წლიდან პოლიციის საიდუმლო მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა.

საიდუმლო მოხსენებაში, რომელიც წარგზავნილი იყო თბილისის ჟანდარმთა სამმართველოს მიერ პეტერბურგში პოლიციის დეპარტამენტში 1 მაისს 1894 წელს (№ 565) ვკითხულობთ:

„...Уверенно можно утверждать, что главным руководителем направления, ставящей своей целью углубление национального движения является князь Илья Чавчавадзе... Князь Илья Чавчавадзе обладает замечательным умом и положением, пользуется большим авторитетом среди грузин вообще и среди свободомыслящих в особенности. Ходят слухи, что у него время от времени устраиваются тайные собрания, на которых обсуждаются различные общественные и социальные вопросы“¹.

•

მას შემდეგ, რაც „ივერია“ 1886 წლიდან ყოველდღიურ გაზეთად გადაკეთდა, ილია მთლიანად პუბლიცისტურ-საჟურნალო მუშაობითა და საზოგადო მოღვაწეობით არის დატვირთული.

უკანასკნელი დიდი ნაწარმოები, რომელიც ამ პერიოდში ილიამ შექმნა მხატვრულ მწერლობის დარგში, ეს არის „ოთარაანთ ქვრივი“.

ილიამ ამ უკვდავ ნაწარმოებში, -- ოთარაანთ ქვრივის პორტრეტში დახატა ზოგადი მნიშვნელობის ქართული ნაციონალური სახე, ქართული ნაციონალური ტიპი.

ილიას თავის შემოქმედებაში არა ერთგზის დაუხატავს სახე ქართველი დედისა. ქართველ დედას მიმართავს ილია თავის პირველ ლირიკულ ლექსებში. ქართველი დედის სახე აქვს დახატული ილიას დრამატულ პოემაში „ქართველის დედა“

---

¹ ჟანდარმთა სამმართველოს საიდუმლო მოხსენების ტექსტი გამოქვეყნებულია გაზეთში „Тифлисский рабочий“, 1937 წ. № 110.

(„დედა და შვილი“). ხოლო ამ თავის უკანასკნელს მხატვრულ ნაწარმოებში ილიამ განასახიერა ეს უკვდავი სახე ქართველი დედისა, გლეხი ქალის — ოთარაანთ ქვრივის — მონუმენტალურ პორტრეტში.

ოთარაანთ ქვრივი წარმოადგენს ბრძოლაში გაკაყებულ ქართველი ხალხის სახეს. ოთარაანთ ქვრივი არის შვილი ხალხისა, რომელმაც საუკუნეთა მანძილზე თავისუფლებისათვის ბრძოლაში გამოიმუშავა შეუდრეკელი სული, — თავდადებული დამცველი თავის „განძისა“ და „ანდერძისა“.

აღსანიშნავია „ოთარაანთ ქვრივის“ უბრწყინვალესი მხატვრული ფორმა, მისი ენა. არ იქნება გადაჭარბება, თუ ვიტყვით, რომ მე-19 საუკუნის ქართულ მწერლობაში „ოთარაანთ ქვრივი“ არის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ძეგლი, რომელშიაც ახალმა ქართულმა ენამ ჰპოვა თავისი სრულყოფილი გამოსახულება.

„ოთარაანთ ქვრივი“ ილიამ დაწერა 1887 წელს. დაიბეჭდა იგი 1888 წელს, „ივერიაში“.

გავეცნოთ ამის შემდეგ ილიას მოღვაწეობას „ივერიაში“ მისი ყოველდღიურ გაზეთად გადაკეთების დროიდან, 1886 წლიდან მოკიდებული ვიდრე ცხრაასიან წლებამდე.

ილიას მოღვაწეობა ამ პერიოდში უაღრესად მრავალმხრივია. ილიამ ამ დროს გამოავლინა თავისი დიდი ტალანტის ნამდვილი უნივერსალობა. ილია ამ პერიოდში ჩვენ გვევლინება როგორც პუბლიცისტი, ეკონომისტი-სოციოლოგი, ჟურნალისტი — საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და საგარეო პოლიტიკის მიმომხილველი, კრიტიკოსი და ლიტერატურათმცოდნე, ისტორიკოსი.

თუ რამდენად ფართო იყო დიაპაზონი ილიას შემოქმედებისა ამ პერიოდის მანძილზე, ამას ცხადპყოფს ილიას მთავარ ნაწარმოებთა ქვემომოყვანილი ნუსხა.

I. კ რ ი ტ ი კ ი ს და ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა თ მ ც ო დ ნ ე ო ბ ი ს დარგში ილიამ ამ პერიოდში გამოაქვეყნა მთელი რიგი წერილებისა. ამათ შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია ორი: „აკაკი წერეთელი და ვეფხის-ტყაოსანი“ (1887 წ.),

რომელიც დღემდე რჩება უმნიშვნელოვანეს ნაწარმოებად რუსთველოლოგიის დარგში, და ნარკვევი „წერილები მეცხრამეტე საუკუნის ქართულ ლიტერატურაზე“ (1892 წ.), სადაც ილიამ მოგვცა პირველი ცდა მე-19 საუკუნის ქართული მწერლობის ისტორიის განხილვისა მის მთლიანობაში.

II. ისტორიის დარგში ილიამ გამოაქვეყნა ასევე მთელი რიგი წერილებისა. ამათ შორის მთავარია ორი წერილი პოლემიკური ხასიათისა საქართველოს ისტორიის საკითხთა გამო: „აი ისტორია“, გამოქვეყნებული 1889 წელს. და „სომეხთა მეცნიერნი ანუ ქვათა ღაღადი“, გამოქვეყნებული 1899 წელს, რომელშიაც ილია ფარდას ხდის ისტორიის ფალსიფიკატორებს.

III. ასევე მთელი რიგი წერილებისა გამოაქვეყნა ილიამ პედაგოგიკის დარგში, სახალხო განათლების საკითხებზე. მათ შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია „პედაგოგიკის საფუძვლები“, რომელიც 1888 წელს დაიბეჭდა.

IV. ილიას წმინდა პუბლიცისტური წერილების მთელი წყებიდან აქ ცალკე აღვნიშნავთ წერილს „რა გითხრათ, რით გაგახაროთ“ (1897 წ.), რომელიც ერთ-ერთი უბრწყინვალესი ფურცელთაგანია ილიას პუბლიცისტიკაში. ასევე ცალკეა აღსანიშნავი ილიას უაღრესად მნიშვნელოვანი წერილი „მეცხრამეტე საუკუნე“, რომლის შესახებ ქვემოთ ცალკე გვექნება საუბარი.

V. ამავე პერიოდში ილიამ გამოაქვეყნა პოლიტიკურ-ეკონომიური ნარკვევები: „კერძო და სათემო მიწათმფლობელობა“ (1886 წ.), „ხიზნების საქმე“ ნარკვევი მეორე (1886 წ.), „საზოგადოებრივი ცხოვრების ნაკლნი და მისი ეკონომიური მიზეზები“ (1897 წ.). ცალკეა აღსანიშნავი პოლემიკა ნოე ჟორდანიასთან (1900 წ.).

VI. ილიას აქვს მთელი წყება წერილებისა საქართველოს სახალხო მეურნეობის სხვადასხვა საკითხებზე. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ორი წერილი ზოგადი ხასიათისა: „ჩვენი ქვეყნის ეკონომიური ცხოვ-

რების საზრუნავი“ (1893 წ.)¹ და „ძველი და ახალი ჩვენს ეკონომიურ ცხოვრებაში“ (1897 წ.)².

არ არის არც ერთი დარგი საქართველოს სახალხო მეურნეობისა, რომელსაც არ შეხებოდეს ილია. ასე, ილია უძღვნის სერიას წერილებისას სახალხო მეურნეობის შემდეგ საკითხებს: მევენახეობისა და მეღვინეობის საქმე; სოფლის მეურნეობის ძვირფასი კულტურების საქმე; ბამბის საქმე; პურეულის საქმე; მელიორაციის საქმე; მესაქონლეობის საქმე; სოფლის მეურნეობა და შეკავშირების საქმე; სამეურნეო განათლების საქმე; საქართველოს სახალხო მეურნეობა და გზებისა და ბაზრის საკითხები; მრეწველობის საქმე (ჩარჩული კაპიტალი და მრეწველობა; ნავთის საქმე; შავი ქვის მრეწველობის საქმე) და სხვანი.

ასევე ილიას ეკუთვნის მთელი რიგი წერილებისა ბანკის, კრედიტისა და ფინანსების საკითხებზე.

VII. ილია წერს წერილების შთელ წყებძს საზოგადოებრივ ცხოვრების ყოველდღიურ საჭირბოროტო სხვადასხვა საკითხებზე. ამ დარგის წერილებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია წერილების სერია — „ავლაბრელების საქმე“, რომელიც იბეჭდებოდა „ივერიაში“ 1887 წელს, და „თბილისის მტერ-მოყვარენი“, რომელიც ასევე წერილების სერიის სახით დაიბეჭდა „ივერიაში“ 1897 წელს.

VIII. ილიას საეურნალო წერილებიდან ცალკე აღვნიშნავთ ილიას ფელეტონებს; მათ რიცხვს ეკუთვნის: „ღმერთმა ნუ დაგაბეროსთ“ (1886 წ.), „ჩვენი ეხლანდელი სიბრძნე-სიცრუე“ (1896 წ.), „ი. გომართელის ფილოსოფია და ა. ჯორჯაძის ფსიქოლოგია“ (1902 წ.) და სხვანი.

IX. ილია ამავე პერიოდში აქვეყნებს წერილების სერიას უცხოეთზე, საგარეო პოლიტიკის საკითხებზე. ამათ რიცხვს ეკუთვნის: ირლანდია და ინგლისი, საისტორიო და საეკონომიონარკვევი (1886 წ.), რიგი წერილებისა, მიმართული ევროპის მილიტარიზმის წინააღმდეგ, წერილები ევროპისა და აღმოსავლეთის პოლიტიკის საკითხებზე.

¹ მეთაური „ივერიაში“, 1893 წ., № 152.

² მეთაური „ივერიაში“, 1897 წ., № 205.

ილია ამავე პერიოდში, 1886 წლიდან ვიდრე ცხრაასიან წლებამდე, გარდა დიდი მასშტაბის სამწერლო-პუბლიცისტური მოღვაწეობისა, დიდ საზოგადოებრივ მოღვაწეობას ეწევა, როგორც ხელმძღვანელი ყველა უმთავრესი იმ დროს არსებული ქართული საზოგადოებრივი დაწესებულებებისა.

განსაკუთრებით გაიზარდა ამ პერიოდში მნიშვნელობა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისა, რომლის უცვლელი თავმჯდომარეა ილია 1885 წლიდან მოკიდებული.

საზოგადოებამ ფართოდ გაშალა ქსელი ეროვნული სახალხო სკოლებისა. საზოგადოება ამავე დროს აწარმოებდა დიდ საგამომცემლო მუშაობას.

ამავე პერიოდში საფუძველი ჩაეყარა წერა-კითხვის საზოგადოებასთან არსებულს ეროვნულ ბიბლიოთეკას; გამდიდრდა ძველ-ქართულ ხელნაწერთა სიძველეთსაცავი, რომელიც ქართულ ეროვნულ მუზეუმად გადაიქცა.

90-იანი წლების პირველ ნახევარში ქართულ სალიტერატურო-საზოგადოებრივ ცხოვრებაში უნდა აღინიშნოს ორი მნიშვნელოვანი თარიღი: ნიკოლოზ ბარათაშვილის ნეშტის გადმოსვენება საქართველოში 1893 წელს და რაფიელ ერისთავის იუბილე 1895 წელს.

ნიკოლოზ ბარათაშვილის ნეშტის გადმოსვენება საქართველოში წერა-კითხვის საზოგადოებისა და მისი ხელმძღვანელის ილია ქავჭავაძის თაოსნობით მოხდა. ნ. ბარათაშვილის ნეშტის გადმოსვენებამ, როგორც ცნობილია, დიდი ეროვნული მანიფესტაციის სახე მიიღო.

ილიას უახლოესი მონაწილეობით მოეწყო და ჩატარდა აგრეთვე რაფიელ ერისთავის სალიტერატურო მოღვაწეობის 50 წლის იუბილე, რომელმაც სახალხო ხასიათი მიიღო და ასევე ქვეყნის ცოცხალი ძალების ნამდვილ მანიფესტაციას წარმოადგენდა. ილიას ორგანომ გაზეთმა „ივერიამ“ რაფიელ ერისთავის იუბილეს შეუქმნა დიდი პრესა.

90-იანი წლების პირველ ნახევარში თბილისის სასულიერო სემინარიაში რამდენჯერმე მოხდა არეულობა, რის გამოც ამ სასწავლებლის კარი არა ერთგზის გამოიკეტა, ხოლო არეულობაში მონაწილე მოწაფეები რეპრესირებულ იქმნენ.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ეს სასწავლებელი, თბილისის სასულიერო სემინარია, სადაც სწავლობდა ქართველი ახალგაზრდობის მნიშვნელოვანი ნაწილი, ადრევე ყოფილა მოქცეული ილიას მხედველობის არეში, რომელიც ასეთის გულისყურით და მზრუნველობით ეკიდებოდა ახალგაზრდობის აღზრდის საქმეს, მის მომზადებას ხალხის სამსახურისათვის.

სემინარიის მოწაფეთა შორის ოპოზიციური განწყობილების განმტკიცებას და სემინარიაში არა ერთგზის მომხდარ არეულობას — ცარისტული ხელისუფლება მიაწერდა ილია ჭავჭავაძის გავლენას.

ჩვენ უკვე ზემოთ მოხსენებული გვქონდა თბილისის უნდარმერიის სამმართველოს საიდუმლო მოხსენება, რომელიც წარგზავნილი იყო პეტერბურგში პოლიციის დეპარტამენტში 1 მაისს 1894 წლისა. ამ დოკუმენტში, რომელიც სწორედ ჩვენთვის საინტერესო ხანას ეხება, ჩვენ ვკითხულობთ:

„В бунте в семинарии не меньшая доля принадлежит преподавателям Тифлисской дворянской школы (учреждена исключительно для грузин).. Уверенно можно утверждать, что главным руководителем направления, ставящего своей целью углубление национального движения, является князь Илья Чавчавадзе, председатель Тифлисского дворянского банка (на средства этого банка содержится вышеуказанная дворянская школа, а также он является редактором грузинской газеты „Иверия“). Князь Илья Чавчавадзе обладает замечательным умом и положением, пользуется большим авторитетом среди грузин вообще и среди свободомыслящих в особенности. Ходят слухи, что у него время от времени устраиваются тайные собрания, на которых обсуждаются различные общественные и социальные вопросы“¹.

ამავე ხანებში, 1895 წელს, უნდარმერიამ გაჩხრიკა ილიას

¹ იხ. დოკუმენტის ტექსტი გაზეთში „Тифлиссский рабочий“ 1937 წ. № 110.

ბინა, სადაც მთავრობის საწინააღმდეგო პროკლამაციებს ეძებდნენ¹.

მომღევნო 1896 წელს ილიას ორგანო „ივერია“ მთავრობამ დაჰკეტა ოპოზიციური მიმართულების გამო. კერძოდ ამ შემთხვევაშიაც გაზეთის დაკეტვის ერთ-ერთ მიზეზად დასახელებული იყო მოთავსება გაზეთში ისეთი წერილები, რაც იწვევდა ოპოზიციური სულის განმტკიცებას მოსწავლე ახალგაზრდობაში საერთოდ და თბილისის სასულიერო სემინარიის მოწაფეთა შორის კერძოდ.

ჩვენ აქ საჭიროდ მიგვაჩნია დაწერილებით გავეცნოთ ამ დოკუმენტებს „ივერიის“ დაკეტვის გამო, რადგან ისინი იძლევიან მეტად საყურადღებო მასალებს აქ აღძრული საკითხის შესახებ, და გვისურათებენ იმ ბრძოლას, რომელსაც შეუხრელად აწარმოებდა ილია თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ.

კონფიდენციალურ მოხსენებაში, 1896 წლის 30 აპრილის თარიღით, რომელიც წარდგენილი იყო განსახილველად კავკასიის მთავარმართებლის საბჭოში მთავარმართებლის კანცელარიის მიერ თვით მთავარმართებლის გენერალ-ადიუტანტ შერემეტევის განკარგულებით, შემდეგი წერია გაზეთ „ივერიის“ ოპოზიციური მიმართულებისა და მისი რედაქტორის ილია ჭავჭავაძის „კრამოლური“ მოღვაწეობის შესახებ:

„Председатель Кавказского цензурного комитета в секретном письме на имя Директора Канцелярии главноначальствующего от 17 сего апреля.. сообщил следующее:

Выходящая в г. Тифлисе под предварительной цензурой и под редакторством кн. Ильи Чавчавадзе грузинская газета „Иверия“ возбудила в октябре 1893 года по поводу съезда духовенства вопрос о реорганизации Тифлисской духовной семинарии и о введении в неё преподавания на грузинском языке. Статья эта, признанная высокопреосвященным экзархом Грузии крайне тенденциозной, была задержана Комитетом...

Высказанные в 1893 году воззрения на церковное и школьное дело в крае, не переставали с тех пор появляться на столбцах „Иве-

¹ იხ. საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 157 (ა. იოვძე, ილია ჭავჭავაძე — დოკუმენტალური მასალები).

рии“, составляя отличительную черту направления этой газеты, вообще мало сочувствующей настоящему порядку вещей в крае...

Газета эта всегда отличалась страстным односторонним отношением к общественным вопросам и узко-национальными взглядами при обсуждении государственных интересов. Высказывая беспочвенные либеральные упования, или порицая бездоказательно русские, чуждые, по выражению газеты, порядки в крае, она приобрела репутацию независимого либерального органа, чему немало способствует популярность ее редактора, кн. И. Чавчавадзе, поэта гражданской скорби...

„Иверия“ обнаруживает стремление возбуждать среди учащейся молодежи неповиновение и ненависть к русскому священнику и учителю.

Такого рода статьи появились в №№ 39, 40, 41 газеты „Иверия“ за февраль месяц в виде фельетона под заглавием: „Картины из жизни учеников“ (вымысел).

Хотя в рассказе этого фельетона учебное заведение не названо, однако не подлежит сомнению, что тут подразумевается Тифлисская духовная семинария...

Фельетонист „Иверии“... хочет доказать бесполезность духовного учебного заведения, он глумится над изучением священного писания, возмущается введением в преподавании русского языка, он прямо призывает, в лице героя рассказа, учеников к неповиновению и борьбе.

Ознакомившись с содержанием этих статей, он, председатель Кавказского цензурного комитета, в заседании 2-го апреля, сделал строгий выговор цензору грузинского языка, разрешившего их к напечатанию по неосмотрительности, и в присутствии комитета поставил на вид редактору-издателю газеты „Иверия“ кн. И. Чавчавадзе, что допущенная в его газете недостойная пропаганда, обращаемая к школьной молодежи, может иметь весьма пагубные и непоправимые последствия и вызвать новые беспорядки в стенах Тифлисской духовной семинарии“.

მონსტრები თავლებოდა შემდეგი დასკვნით:

„В виду изложенных обстоятельств, Канцелярия главноначальствующего, находя распространение приведенных в фельетонах газеты „Иверия“ идей среди учащейся молодежи крайне вредным, и принимая во внимание, что в случае вредного направления какого либо периодического в крае издания на туземных языках, главноначальствующему предоставляется налагать на повременное издание взыскания [— прекращать таковое издание на срок не далее восьми месяцев], по предварительном обсуждении сего вопроса в Совете

Главнoуправляющегo, имeю чeсть o вышeнзoжeннoм, в испoлнeннe прикaзaннa гeн.-aдъют. ШeрeмeтЬeвa, прeдстaвнть нa oбсуждeннe Сoвeтa Главнoнaчaлствующегo“¹.

კავკასიის საცენზურო კომიტეტის თავმჯდომარეს გაკელს ამავე საკითხზე გაუგზავნია საიდუმლო მოხსენებები პეტერბურგში სათანადო ინსტანციებში. ამავე დროს გაკელი პირადად წარსდგომია მთავარმართველს შერემეტიევს, რომლისთვისაც წარუდგენია ახალი მასალები, მამხილებელი ილია ჭავჭავაძის „გაუსწორებელი“ ოპოზიციონერობისა. გაკელს მოუხსენებია მთავარმართველისათვის, რომ ილია არავითარ ყურადღებას არ აქცევს ცენზურის მკაცრ გაფრთხილებებს და მტკიცედ და შეუხრელად („с упорством и настойчивостью“) — ატარებს თავის ხაზს.

ერთ-ერთ საიდუმლო მოხსენებაში, რომელიც გაკელს გაუგზავნია პეტერბურგში საცენზურო სამმართველოს უფროსისადმი (1896 წლის 4 მაისის თარიღით), იგი სწერს:

„В дополнение к донесению моему за № 1190 по поводу постановления вверенного мне Комитета о привлечении редактора-издателя газеты „Иверия“ кн. Ильи Григорьевича Чавчавадзе к административному взысканию, имею честь донести Вашему Превосходительству, что при личном докладе генерал-адъютанту Шереметьеву постановления Комитета, я представил на благоусмотрение его высокопревосходительства дело с задержанными для „Иверии“ статьями, в доказательство явно несочувственного правительству направления этой газеты..“

Вполне игнорируя цензурные указания, кн. Чавчавадзе продолжает с упорством и настойчивостью проставлять в цензуру статьи, к возбуждению крайне восприимчивой местной молодежи. 10 мая дело это будет рассматриваться в Совете Главнoуправляющегo при моем участии“².

10 მაისს 1896 წელს შესდგა მთავარმართველის საბჭოს სხდომა, რომელმაც გამოიტანა დადგენილება გაზეთ „ივერიის“ გამოცემის 8 თვით შეწყვეტის შესახებ.

დადგენილებაში ნათქვამია:

¹ იხ. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის ფონდი, საქ. 2185, ფ. 4 — 8 (საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 241 — 244).

² იხ. ილია ჭავჭავაძე, საიუბილეო კრებული, 1939 წ., გვ. 422 — 3.

„При обсуждении настоящего дела Совет нашел, что в газете „Иверия“ систематически, в течение нескольких лет ведется вредная пропаганда, обращенная, главным образом, к учащейся молодежи против вводимых в крае русских порядков, против русского языка и вообще русского влияния, в чем бы оно не выражалось и до какой сферы не относилось; параллельно в этой газете настойчиво проводится мысль об угнетении грузинского народа, выражающемся, будто бы, в преследовании грузинского языка в школе и даже в церкви. В виду этого грузины призываются к открытому действию против русского влияния. Настойчивость, с какою ведется эта недостойная пропаганда, характерно выражается в том, что непосредственно вслед за внушением редактору со стороны Цензурного Комитета в газете, в явное игнорирование этого внушения, является статья об организации самообразования, в которой с особенной страстностью проводится та же мысль о мнимом гонении на грузин и их язык и изобретаются средства для возможного обособления грузинского народа от России.

„Обсудив такое направление газеты „Иверия“.. Совет единогласно постановил.. прекратить издание выходящей в Тифлисе на грузинском языке, под редакцией кн. Ильи Чавчавадзе, газеты „Иверия“ на восемь месяцев“¹.

ამ დადგენილების კავკასიის მთავარმართებლის მიერ დამტკიცების შემდეგ², გაზეთმა „ივერიამ“ შეწყვიტა გამოსვლა 1896 წლის 16 მაისიდან. მას შემდეგ რვა თვის განმავლობაში ქართულ ენაზე ყოველდღიური გაზეთი აღარ გამოდიოდა. ილიას დიდი შრომა დასჭირდა, რომ 1897 წლიდან, აკრძალვის ვადის გასვლის შემდეგ, ისევ განეახლებია გაზეთ „ივერიის“ გამოცემა.

სწორედ ამ პერიოდს, 1894 — 1896 წლებს, როდესაც ილია ჭავჭავაძის „ივერიაში“, — ცარიზმის ხელისუფალთა სიტყვებით «**систематически, в течение нескольких лет велась вредная пропаганда, обращенная, главным образом, к учащейся молодежи**» და როდესაც ილია ჭავჭავაძეს ხელისუფლება

¹ იხ. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის ფონდი 12, საქ. 2185 (საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 245 — 246).

² იხ. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის ფონდი 12, საქ. 2185, ფ. 3 (საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 246).

მუქარით მიუთითებდა — „что допущенная в его (Ильи Чавчавадзе) газете недостойная пропаганда может иметь весьма пагубные и непоправимые последствия и вызвать новые беспорядки в стенах духовной семинарии“, — სწორედ ამ პერიოდს ეკუთვნის ცნობილი ისტორიული ფაქტი. ახალგაზრდა სოსო ჯულაშვილის (ი. სტალინის) ჯერ კიდევ სიჭაბუკის წლებში შეხვედრა ილია ჭავჭავაძესთან, ს. ჯულაშვილის პირველი გამოსვლა სამწერლო ასპარეზზე ილია ჭავჭავაძის „ივერიის“ ფურცლებზე.

როგორც ცნობილია, „ივერიაში“ 1895 წელს, ივნისიდან — დეკემბრამდე, დაიბეჭდა ახალგაზრდა ს. ჯულაშვილის ხუთი ლექსი.

სოსო ჯულაშვილი ამ დროს 15 — 16 წლის ჭაბუკი იყო. ს. ჯულაშვილი ამ დროს სწავლობდა თბილისის სასულიერო სემინარიაში, იგი იყო სემინარიის მეორე კლასის მოწაფე.

თავის ცნობილ საუბარში გერმანელ მწერალთან ემილ ლუდვიგთან ი. სტალინმა აღნიშნა: „რევოლუციონურ მოძრაობაში მე ჩავები 15 წლის ჰასაკიდან“. გერმანელ მწერლის კითხვაზე, — „რამ გაიძულათ თქვენ გადასულიყავით ოპოზიციაში“, — ი. სტალინმა მიუთითა: „იმ დამამცირებელი რეჟიმისა და იეზუიტური მეთოდების წინააღმდეგ პროტესტის ნიშნად. რომლებსაც ადგილი ჰქონდათ სემინარიაში, მე მზად ვიყავ გავეზდარიყავი და მართლაც გავხდი რევოლუციონერი...“¹.

სწორედ ამ პერიოდში, 1895 წელს, როდესაც სტალინი 15 წლისა იყო, მე-16 წელში გადამდგარი, — მოხდა შეხვედრა ახალგაზრდა მოწაფის სოსო ჯულაშვილისა დიდ ქართველ მწერალთან ილია ჭავჭავაძესთან, რომელიც ასე შეუხრელად აწარმოებდა ბრძოლას თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ და რომელიც კერძოდ ილაშქრებდა სწორედ „იმ დამამცირებელი რეჟიმისა და იეზუიტური მეთოდების წინააღმდეგ“, რომლებსაც ი. სტალინის სიტყვით, „ადგილი ჰქონდათ სემინარიაში“.

ამრიგად ეს შეხვედრა არ იყო შემთხვევითი.

1895 წლის ივნისიდან ახალგაზრდა სოსო ჯულაშვილი

¹ ამხ. სტალინის საუბარი გერმანელ მწერალ ემილ ლუდვიგთან (1931 წლის 13 დეკემბერს), თბ., 1932 წ., გვ. 13.

აწყებს ლექსების ბეჭდვას ილია ჭავჭავაძის „ივერიაში“.

უნდა გვახსოვდეს, რომ ილია ასე ადვილად არ უღებდა მწერლებს „ივერიის“ კარებს.

წერილში „პოეზიის ახალგაზრდა მოყვარულთ“, ილია ჭავჭავაძე წერდა:

„ჩვენი პატარა მეგობრები ნუ გვიწყენენ პირდაპირ სიტყვას... პოეზია — ეგ ისეთი აზიზი მზეთუნახავი ყვავილია, რომ მალე ჭკნება, თავის სულნელებას ჰკარგავს, თუ მეცნიერების შუქი არ ადგია, თუ მეცნიერება უკვდავების წყაროს არ ასხურებს და სიბრძნის ხელი კიდევ დღე-მუდამ არ ჰფურჩკნის.

„თუ ღმერთს პოეტობის ნიჭი მიუმადლებია თქვენთვის, ჩვენო პატარა მეგობრებო, ნუ ჩქარობთ გამოჩენასა. ნუ გეშინიათ, იგი არ მიგემალებათ არსად. იგი თავის ღროზედ გამოიხეთქებს, როგორც ანკარა წყარო კლდის გულიდამ, ოღონდ პირველ ხანშივე ნუ მოაკლებთ მაგ უსუსურს — მადლს, მეცნიერების ნოყიერს ძუძუსა. ჯერ თქვენ სწავლობთ და ღმერთმაც მოგიმართოთ ხელი მაგ საკეთილო გზაზე: ჯერ ისწავლეთ, ჯერ თქვენ შეიძინეთ, რომ მერე სხვასაც შესძინოთ რამე... გვერწმუნეთ, რომ ამ რჩევას იძლევა თქვენი გულითადი მეგობარი, თქვენი კეთილის მოსურნე...“¹.

ერთადერთი გამონაკლისი, რომელიც დაუშვა ილიამ, ეს იყო ახალგაზრდა სოსო ჯულაშვილის მიმართ, რომელსაც ილიამ ფართოდ გაუხსნა თავისი რედაქციის კარები.

როგორც ჩანს, 15 — 16 წლის ახალგაზრდა ს. ჯულაშვილს მთაბეჭდილება მოუხდენია ილიაზე.

ილიასა და ახალგაზრდა სტალინის პირველი შეხვედრის შესახებ დაცულია შემდეგი ცნობა:

„სოსომ... მოკრძალებით შეალო ილიას კაბინეტის კარი და ააგმდაბალი სალამი მისცა დიდ მწერალს. როცა ილია შეეკითხა, ახალგაზრდავ, რა გინდაო, სოსომ მოკრძალებით გაუწოდა თავისი დაწერილი ლექსი.

¹ იხ. ილია ჭავჭავაძე, ტ. II, 1941 წ., გვ. 110 — 111.

„სოსო გულის-ძგერით მოელოდა ილიას მსჯავრს. გაათავა ილიამ ლექსის წაკითხვა. ცოტა შეისვენა, რამდენჯერმე შეხედა მის ავტორს, წამოდგა, მხარზე ხელი დაადო სოსოს და უთხრა, — კარგი ლექსია, ახალგაზრდავ, იმეცადინე, სწერე და კარგი მწერალი იქნებიო.

„სოსო გახარებული და კმაყოფილი დაბრუნდა. არანაკლებ სასიამოვნოდ დაგვრჩა ეს გარემოება მის მეგობრებსაც. ჩქარა მისი ლექსი „ივერიაში“ დაიბეჭდა და ჩვენს სიხარულს საზღვარი არა ჰქონდა. გვანსოვს ის ნომერი გაზეთისა მოწაფეთა ხელიდან ხელში გადადიოდა“.

ამის შემდეგ, ვიდრე „ივერია“ მთავრობამ არ დახურა, სოსო ჯულაშვილის ლექსები „ივერიაში“ იბეჭდებოდა.

სულ „ივერიაში“ 1895 წელს, ივლისიდან — დეკემბრამდე დაიბეჭდა, როგორც მოვიხსენეთ, ს. ჯულაშვილის ხუთი ლექსი, მათ შორის ლექსი „ვარდს გაეფურჩქნა კოკორი“ (რომელიც შემდეგ გადაიბეჭდა „დედა-ენაში“ სათაურით „დილა“), ლექსი მიძღვნილი რაფიელ ერისთავისადმი და სხვანი. ყველა ეს ლექსები პატრიოტული სულით არის აღბეჭდილი.

1898 წელს ქართველი საზოგადოება ემზადებოდა, რათა გადაეხადა ილია ჭავჭავაძის სამწერლო და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის 40-წლოვანი იუბილე. შედგა საიუბილეო კომიტეტი. დანიშნული იყო კიდევ იუბილეს გამართვის თარიღი: 9 აპრილი 1898 წლისა.

მაგრამ ილიას იუბილეს გამართვა მთავრობამ აკრძალა. მთავრობა იძულებული გახდა გამოემყლავნებინა, რომ ილია ცარიზმის მიერ „არა კეთილსაიმედოთა“ შავ სიაში იყო ჩარიცხული.

ილიას იუბილეს აკრძალვის გამო სოფრომ მგალობლიშვილი ერთ წერილში სწერს ნიკო ნიკოლაძეს (28 მარტს 1898 წელს):

„ილიას იუბილეს საქმე შეფერხდა. გუბერნატორმა არ მოგვცა ნება: არა-კეთილსაიმედოთა სიაში გახლავთ თქვენნი დევგმირი ილიაო. ახლა ვუცდით გოლიცინის მოსვლას. მაინცა-

და-მაინც ვაპირობთ კერძოდ გამართვასა, უკეთუ ოფიციალურად ვერ მოხერხდა“¹.

ილიას იუბილეს გამართვა ვერ მოხერხდა ვერც ოფიციალურად და ვერც კერძოდ, არაოფიციალურად.

აღსანიშნავია, რომ მთავრობამ იმის ნებაც კი არ დართო, რომ გაზეთში გამოეცხადებიათ ილიას იუბილეს გადაღება.

თბილისის საცენზურო კომიტეტის საქმეებში შენახულა ცენზურის მიერ აკრძალული, ამონაბეჭდი გაზეთ „ცნობის ფურცლიდან“, რომელიც ილიას იუბილეს „გადაღებას“ ეხება. ეს აკრძალული ამონაბეჭდი შეიცავს შემდეგ ტექსტს:

„თავ. ილია ჭავჭავაძის იუბილეს გადაღება.

ჩვენი პოეტის ილია ჭავჭავაძის იუბილე, რომელიც დანიშნული იყო 9 აპრილისათვის, სხვადასხვა მიზეზების გამო გადაღებულ იქმნა“.

საცენზურო კომიტეტს აუკრძალავს ამ ცნობის გაზეთში გამოქვეყნება. საცენზურო კომიტეტის საქმეებში დაცულია შემდეგი დადგენილება, 1898 წლის 18 მარტის თარიღით, ამ ცნობის დაბეჭდვის აკრძალვის გამო, ხელმოწერილი საცენზურო კომიტეტის თავმჯდომარის მიერ: „В виду особого распоряжения печатание воспретить. Председатель М. Гаккель“².

ამრიგად თვით საგაზეთო ქრონიკის აკრძალვის გამო „особое распоряжение („საგანგებო განკარგულება“) ყოფილა მიღებული.

ამის შემდეგ, 1898 წლის 24 მაისისათვის განზრახული იყო ილიას იუბილეს არაოფიციალურად გამართვა, მაგრამ ისიც ვერ შემდგარა მთავრობის ჩარევის გამო. მ. ნასიძის წერილში ილია ჭავჭავაძის ცხოვრებისა და შემოქმედების შესახებ, რომელიც 1898 წელს ცალკე წიგნად გამოქვეყნდა, აღნიშნულია:

„დამზადებულია 24 მაისისათვის, როდესაც ქართველობას უნდა გადაეხადნა ი. ჭავჭავაძის ორმოცი წლის იუბილე“.

აქ არ შეიძლება არ მოვხსენიოთ ამასთან ჩვენი მოძმე

¹ სოფრომ მგალობლიშვილის დასახელებული წერილი დაცულია ნიკო ნიკოლაძის არქივში, თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკაში.

² იხ. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის ფონდი 480, საქ. 1474, ფ. 4 (საისტორიო მოამბე, III, 1947 წ., გვ. 255).

უკრაინელი ხალხის გამომხატურება ილიას ამ აკრძალული თუბილის გამო.

უკრაინიდან 1898 წელს ილიას სახელზე მიღებულ იქმნა ადრესი, რომელსაც ხელს აწერდნენ უკრაინის ლიტერატურისა და ხელოვნების მოღვაწენი; მათ შორის უკრაინის სახელოვანი მწერალი მიხეილ კოციუბინსკი.

ამ ადრესში (რომელიც ამჟამად ყვარლის ილიას სახელობის მუზეუმშია დაცული), — უკრაინელი მოღვაწენი სწერდნენ ილიას:

„Віщий дух поета нашого Шевченка, літаючи над пишною Грузією, так малював нам країну Вашу в поемі „Кавказ“:

„За горами, гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Шо день Божий довбе ребра
Й серце разбиває.
Разбиває, та не вып'є
Живущої крові,
Воно знову оживає
і сміється знову“.

Так, велике серце Прометея, який здобув для людскості божественну іскру, не лякаючись кари хижої сили, не разбито дощенту; воно оживає в грудях поетів—патріотів, борців за долю народу, до яких належите і Ви, високоповажений Добродію!“

(„მოსანი სული ჩვენი პოეტის შვეჩენკოსი, დაპირენდა რა მშვენიერს საქართველოს, ასე გვხატავდა თქვენს ქვეყანას პოემა „კავკასში“:

„მთების იქით მთები, შებურვილი ნისლით,
მწუხარებით სავსე და მოჩუქული სისხლით.

ძველთაგანვე პრაიმეთოსს
აქ არწივი სძიძგნის,
გულს უკორტნის, მოთქრიალებს
ნაკადული სისხლის.

ეწაფება და ვერ აშრობს
სისხლით ცხოველ წყაროს,
გული ისევ მოცოცხლდება,
ძველებურად ხარობს“.

ასე, დიადი გული პრომეთეოსისა, რომელმაც მოიპოვა კაცობრიობისათვის ღვთაებრივი ნაპერწკალი, არ უშინდება ველური ძალის სასჯელს, არაა საბოლოოდ დამსხვრეული; იგი ცოცხლდება გულში პოეტი — პატრიოტებისა, ხალხის ბედნიერებისთვის მებრძოლთა, რომელთაც ეკუთვნით თქვენ დიად პატივცემულო მოღვაწე!“.

ასეთი იყო ეს მომართვა მოძმე უკრაინელი ხალხის მოღვაწეებისა ქართველი ხალხისადმი, და ქართველი ხალხის თავისუფლებისათვის ღვაწლმოსილი მებრძოლის — ილიასადმი.

*

ილიას ორგანო „ივერია“, როგორც მოეხსენეთ, აკრძალული იყო მთავრობის განკარგულებით 8 თვის განმავლობაში, 1897 წლის იანვრამდე. მას შემდეგ, რაც „ივერია“ ხელახლა იქმნა განახლებული ილიას მიერ 1897 წლიდან, ილია ისევ ძველებური ენერგიით შეუდგა თავის მრავალმხრივს პუბლიცისტურ-საჟურნალო მოღვაწეობას.

1897 — 1900 წლებს ეკუთვნის მთელი წყება ილიას წერილებისა საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა საკითხებზე.

აქ ჩვენ საგანგებოდ შევჩერდებით ილიას წერილზე „ე ც ხ რ ა მ ე ტ ე ს ა უ კ უ ნ ე“, რომლითაც ილია შეეგება ახალი მეოცე საუკუნის დასაწყისს (წერილი გამოქვეყნდა 1900 წელს პირველ იანვარს). ეს წერილი წარმოადგენს მწერლის ერთგვარ ანდერძს, მომავალი თაობებისადმი მიმართულს.

ილია ამ წერილში ეხება „შრომის ახსნის“ დიად საქმეს.

როდესაც ჩვენ ვკითხულობთ ილიას ამ უკანასკნელ საპროგრამო წერილს და მასთან დაკავშირებით თვალს გადავავლებთ ილიას მთელ ლიტერატურულ მემკვიდრეობას, ჩვენ ვხედავთ ერთ მაგისტრალურ ხაზს, რომელიც გასდევს ილიას შემოქმედებას მთელი მისი მოღვაწეობის მანძილზე.

ჯერ კიდევ თავის პირველ მთავარ ნაწარმოებში „აჩრდილში“, რომელიც 1858-9 წლებში დაიწერა, ილია უმღეროდა

როგორც ერის თავისუფლების საქმეს, ისე „შრომის ახსნის“ საქმეს.

ესევე მაგისტრალური ხაზია გატარებული ილიას ყველა შემდგომ ნაწერებში.

1871 წელს, როდესაც დამარცხდა პარიზის კომუნა, ილია ლექსში „1871 წელი 23 მაისი (კომუნის დაცემის დღე)“ — წერდა:

ტვირთბიძემთ და მაშვრალთ მხსნელი
დიდი დროშა დაიშალა,
კვლავ ქვეყნისა მჩაგრავ ძალამ
იგი დროშა დასცა დაბლა.
...კვლავ შეფერხდა ისტორია,
განახლების შესდგნენ ძაღნი,
და კვლავ დღესასწაულობენ
გამარჯვებულნი მტარვალნი

პარიზის კომუნის დიადი მაგალითით არის შთაგონებული ილია, როდესაც მომდევნო 1872 წელს იგი წერს „შრომის ახსნის“ დიადი საქმის შესახებ:

შ რ ო მ ი ს ა ა ხ ს ნ ა, — ე გ ა რ ი ს ტ ვ ი რ თ ი
ძ ლ ე ვ ა მ ო ს ი ლ ი ს ა მ ს ა უ კ უ ნ ი ს,
კაცთა ღელვისა დიადი ზვირთი
მაგ ახსნისათვის მედგარადა იბრძვის.
ველარ განუძღვბს ქვეყანა ძველი
განახლებისა გრივალის ქროლას,
ველარ განუძღვბს ქვეყნის მძარცველი
ქეშმარიტებით აღძრულსა ბრძოლას, —
და დაიმსხვრევა იგი ბორკილი,
შემფერხებელი კაცთა ცხოვრების,
და ახალ ნერგზედ ახლად შობილი
ესე ქვეყანა კვლავ აღყვავდების.

ა ლ ლ ო ა ი ლ ო ქ ვ ე ყ ა ნ ა მ ძ ე ვ ლ მ ა,
რომ დღე და დღე მის წყობა ირღვევა
და ამ ზ ვ ი ა დ მ ა ს ა უ კ უ ნ ე მ ა
უნდა შევას ი გ ი შ რ ო მ ი ს ს უ ფ ე ვ ა ¹

ხოლო ამ თავის უკანასკნელ საპროგრამო წერილში „მეცხრამეტე საუკუნე“, რომლითაც ილია მიეგება ახალი მეოცე საუკუნის დასაწყისს, ილია წერს:

¹ იხ. პოემა „აჩრდილი“, რედაქცია — 1872 წლისა, თავები XIII — XIV.

„ვინ მოსთვლის ყოველს იმ სიკეთეს, რომელიც მეცხრამეტე საუკუნემ შესძინა კაცობრიობას. ერთი დიდი და სახელოვანი საქმე მეცხრამეტე საუკუნისა, სხვათა შორის, ის არის, რომ მაგარს საფუძველზე დააყენა და ფრთა გააშლევინა იმ კაცთმოყვარულს მოძღვრებას, რომ ყოველი ადამიანი, რა წოდებათა კიბის საფეხურზედაც გინდ იდგეს, მაინც ადამიანია, და ვითარცა ადამიანი — ყველასთან თანასწორი, თანასწორად შესაწყნარებელი და გულშესატიკივარი. მართალია, ამ მოძღვრების დასაბამი დიდის ხნისაგან მოდის, მაგრამ ამ საუკუნემ ეს მოძღვრება განადიდა, განაძლიერა, გაათართოვა და, დაუდგა რა მეცნიერული საბუთი, ღარიბთა და უძლურთა სამწურო მოძღვრებად გარდააქცია. ამ მეცხრამეტე საუკუნემ სოციალური წყობილების იდეალად გამოსახა „გაუქმებაჭონებისა და შემოსავლის მეტ-ნაკლებად განაწილებისა ადამიანთა შორის, გაუქმება ყოველის კლასობრივის ბატონობისა და, შეძლებისამებრ, ყოველის კლასობრივის სხვადასხვაობისა, ფეხზედ წამოყენება და ხელშეწყობა გამრჯელ და მშრომელ კლასების წარსამატებლად“. ამ გზაზე წინა საუკუნეებს ერთად იმოდენა არა უქმნიათ რა, რაც ამ ერთმა მეცხრამეტე საუკუნემ ჰქმნა თავისდა პატივის მოსახსენებლად“.

ილია დაასკვნის:

„დღეს ღარიბსა და მდიდარს შორის, ძლიერსა და უძლურს შორის უფრო დიდი ზღვარი არის, ვიდრე ოდესმე ყოფილა, და აქ არის იგი სიმწვავე იმ ტკივილისა, რომლის მორჩენაც მე-19 საუკუნემ უანდერძა აწ მომავალ საუკუნეს. მეცნიერება, ადამიანის გონების წინსვლა, ზნეობის აღმატება, — ჯერ ბევრს სხვას კიდევ ძლევამოსილობით მოიმოქმედებს, მაგრამ ამ მეცხრამეტე საუკუნის ანდერძზე უალრესს და უდიდეს საგანს სხვას ვერას აღმოაჩენს და არ გაუთვალისწინებს კაცობრიობას დღეის ამას იქით“¹.

ასეთია ეს უკანასკნელი საპროგრამო წერილი, რომლითაც დიდი მწერალი მოაზროვნე, ქართველი ხალხის დიდი განმანათლებელი ილია ჭავჭავაძე — მიეგება ახალ საუკუნეს.

¹ იხ. ილია ჭავჭავაძე, ტ. VI, 1927 წ., გვ. 6 — 8.

1900 წლისათვის უკვე მოხუცებაში შესული ილია (იგი ამ დროს 63 წელს იყო მიწვენილი) — ავად გახდა. ილიას დევური ჯანმრთელობა გატეხა მისმა დევურმა მუშაობამ.

ილია 1900 წლის ივნისში ევროპაში გაემგზავრა საექიმოდ.

1900 წლის ზაფხული და შემოდგომის დასაწყისი ილიამ დაჰყო გერმანიაში (ბერლინში) და ავსტრიაში. იგი ცოტათი ქოკეთებული დაბრუნდა სამშობლოში.

ილიას მეგობარი არტურ ლეისტი წერს თავის მოგონებებში ამ მოგზაურობის გამო:

„1900 წელს ილიამ გერმანია და ავსტრია მოიარა. იგი დიდი ცნობისმოყვარეობით ათვალიერებდა და უკვირდებოდა გერმანელების ცხოვრებას და კულტურას, მათ ყოველ წვრილმანს აქცევდა ყურადღებას. მაგრამ ღვიძლი სამშობლო მაინც ძლიერ იზიდავდა თავისკენ. უცხოეთიდან დაბრუნებული ილია როცა თბილისს მოუახლოვდა, ისე მოხიბლულ იქმნა საყვარელი ქალაქის ხილვით, რომ თვალებზე ცრემლი მოადგა.

„ამას განსვენებული ილია მოუხრიდებლად მიაშობდა ხოლმე და თანაც დასძენდა: ყმაწვილობაში გამომიცდია ნალველი სამშობლოს მოშორებით, მაგრამ ისე ძლიერ არა, როგორც ეხლა, მოხუცების დროსაო“¹.

შემდეგ წელს, 1901-ში, ილიამ მეორეჯერ იმგზავრა ევროპაში, — პარიზში.

პარიზიდან დაბრუნების შემდეგ ილია ისევ განაგრძობდა ავადმყოფობას. რათა არ შეფერხებულყო გაზეთ „ივერიის“ ხელმძღვანელობა, ილიამ გაზეთის დროებითი რედაქტორობა 1901 წლის ნოემბრიდან ჩააბარა ცნობილ საზოგადო მოღვაწეს ალექსანდრე სარაჯიშვილს. ხოლო 1902 წლის აპრილიდან ილიამ მთლიანად გადასცა ალექსანდრე სარაჯიშვილს „ივერია“, რომლის უცვლელ ხელმძღვანელად და რედაქტორად იყო ილია მთელი მეოთხედი საუკუნის მანძილზე.

¹ იხ. არტურ ლეისტი, საქართველოს გული, 1923 წ., გვ. 35.

IX

1905 — 1907 წლები

დადგა 1905 წელი.

ილია ამ დროს, უკვე 68 წლის მოხუცი, ავადმყოფობით იყო გატეხილი.

ილია 1905 წელს გამოდის საქართველოს პოლიტიკური ავტონომიის მოთხოვნით.

ილია იცავს გლეხებს შავრაზმელთა გამოსვლებიდან.

ცნობილია, რომ 1905 წელს რუსეთში დგებოდა რეაქციული შავრაზმული ორგანიზაციები, რომელთაც მთავრობა აიარაღებდა და იყენებდა ხალხის საწინააღმდეგოდ; ასეთი „შავრაზმის“ მოწყობის ცდას ადგილი ჰქონდა საქართველოშიაც 1905 წელს. ილიამ თავადაზნაურთა ყრილობაზე გაბედულად გაილაშქრა ამ ბნელი საქმის ორგანიზატორთა წინააღმდეგ. ილიამ „შავი რაზმის“ მოწყობაში ჩათრეულს თავადაზნაურთა ერთ წრეს მიმართა სიტყვებით:

„... რად გინდათ იარაღი რომ აგისხამთ? ვისთვის ამზადებთ თოფებსა? გლეხებისათვის? არ გაბედოთ! ახალეთ თავში ეგ იარაღი მათ, ვინც დაგირიგათ!“¹

როდესაც 1905 წელს მარტში მთავრობამ ეგზეკუცია გაგზავნა დუშეთის მაზრაში, ილია წერილით ატყობინებდა თავის მოურავს: „მოსე!.. თუ ვინიცობაა მანდ საგურამოში ჯარი მოვიდა, შენ თვითონ ჩადი და ვინც უფროსია ჩემმაგიერ სთხოვე, ხალხი არ დააწიოკონ... თუ მაინცა და მაინც თავისი არ

¹ იხ. გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1936 წ., № 7.

დაიშალონ, მაშინვე ფაიტონი გამომიგზავნე, მე თვითონ ამოვალ და მე თვითონ ვთხოვ უფროსს, მანდ არა იმოქმედონ რა და ხალხი ტყუილ-უბრალოდ არ გააფუჭონ“¹.

აქ საჭიროა მოვიხსენოთ ილიას გამოსვლა 1905 წლის დასასრულს, როდესაც მთავრობამ დასავლეთ საქართველოში დამსჯელი ექსპედიცია გაგზავნა.

ილიას ამ გამოსვლის დამსწრე ი. ზურაბიშვილი შემდეგს წერს თავის მოგონებებში:

„ეს იყო 1905 წლის დამლევს; ნასაკირალის ამბების გამო დასავლეთ საქართველოში დამსჯელი რაზმი იგზავნებოდა ალიხანოვ-ავარსკის უფროსობით. უეჭველი იყო ხალხის რბევა და ქლექა-ხოცვა, რაც მოხდა კიდევ; ქართველი საზოგადოების წარმომადგენელნი შეიკრიბნენ სათათბიროდ, რომ ამ საქმისათვის ეშველნათ როგორმე. ამ სათბირს ილიაც დაესწრო და შესანიშნავი ენერგიული სიტყვა წარმოსთქვა. ამ გრძნობით და აზრით სავსე სიტყვის აღდგენას ვერ ვახერხებ, მეხსიერება მალაატობს, მაგრამ მახსენდება სიტყვის დასასრული. ილია წინადადებას იძლეოდა მეფისნაცვალს დელეგაცია მიუგზავნოთ, დამსჯელი ექსპედიციის გაგზავნა გადათქვასო, თანაც უნდა განუცხადოთ, რომ წინააღმდეგ შემთხვევაში ჩვენ ყველანი იქ წავალთ და ჩვენ ძმებთან ერთად КОСТЬМИ ЛЯЖЕМ“ (სიტყვა ილიამ რუსულად წარმოსთქვა).

„როდესაც ვილაცამ შენიშნა, ხომ დარწმუნებული უნდა ვიყოთ, რომ არავინ ჩვენგანი არ წავა და „КОСТЬМИ НЕ ЛЯЖЕТ“-ო, ილიამ უპასუხა: „მაშინ სირცხვილი ჩვენ,“ და რამდენადაც მაგონდება დაუმატა ერთ-ერთი შემდეგი ფრაზა: „ამ სირცხვილს ხალხი არ გვაპატიებს“, ან „თორემ ხალხი თვითონ წავაო“².

აღსანიშნავია, რომ როგორც ეს ირკვევა ჟანდარმერიის სამმართველოს მასალებიდან, ცარისტულ მთავრობას როგორც წინა პერიოდში, ისე 1905 — 1907 წლებშიაც მუდმივი საიდუმლო მეთვალყურეობის ქვეშ ჰყავდა ილია, როგორც

¹ იხ. ილია ჭავჭავაძე, ტ. IX, 1928 წ., გვ. 403.

² ილია ზურაბიშვილი, მოგონება ილია ჭავჭავაძეზე, ილია ჭავჭავაძის საიუბილეო კრებული, 1939 წ., გვ. 323 — 4.

ცარიზმის წინააღმდეგ განწყობილი განსაკუთრებული ავტორიტეტის მქონე პოლიტიკური მოღვაწე, თავგამოდებული დამცველი ქართველი ხალხის ეროვნული ინტერესებისა.

1906 წელს მარტში ილია ჩავიდა პეტერბურგში სრულიად რუსეთის თავადაზნაურობის საიმპერიო ყრილობაზე, როგორც საქართველოდან გაგზავნილი დელეგატი — ამომრჩეველი სახელმწიფო საბჭოსი.

1906 წლას აპრილში ილია არჩეულ იქმნა სახელმწიფო საბჭოს წევრად.

ინტერვიუში, რომელიც ილიამ მისცა სატახტო ქალაქის კორესპონდენტებს, პირველ რიგში იგი ეხებოდა საქართველოს აწიოკებას ცარისტული თვითმპყრობელობის დამსჯელ ექსპედიციების მიერ. ილიამ განაცხადა:

„საქართველოს აწიოკების შესახებ რაც რუსულ გაზეთებში დაიბეჭდა, ის სინამდვილის მეთაქმეა. ჩვენი ხალხის ცხოვრება ჯოჯოხეთად გარდაქმნეს. მე დარწმუნებული ვარ, ჩვენი დეპუტატები სათათბიროში ამ საგანზე აღძრავენ შეკითხვას. თუ სახელმწიფო საბჭოში მოხერხდა, იქ შევეცდები დაუფარავად დავხატო სრული და უტყუარი სურათი ჩვენი ქვეყნის ვაებისა“.

ილიამ ამასთან კორესპონდენტებს განუცხადა:

„სახელმწიფო საბჭოში მე ამომირჩია თავადაზნაურობამ. ეს იმას არ ნიშნავს, რომ საბჭოში მე მარტო თავადაზნაურთა საჭიროებებზე ვილაპარაკებ. თუ ამას პფიქრობენ ზოგნი ჩემნი ამომრჩეველნი — ეს დიდი შეცდომაა. სახელმწიფო საბჭოში თუ თავადაზნაურთა სახელით შევდივარ, ეს მხოლოდ ფორმალური, იურიდიული მხარეა. არ დავფარავ და ვიტყვი: საბჭოში მთელ საქართველოს და ქართველთა ინტერესების დამცველი ვიქნები. საერთო კითხვებსაც შევწირავ ჩემ ღონეს“¹.

ილია თავის პირველ ინტერვიუში საქართველოს პოლი-

¹ იხ. მ. ბოლქვაძე, ახლო წარსულიდან, ილია ჭავჭავაძე რუსეთში (1906 — 1907 წ.), ჟურნალი „განათლება“, 1908 წ, № 3 — 4, გვ. 108.

ტიკური თვითმმართველობის საკითხს შეეხო. მან განაცხადა:

„მე დავიცავ ადგილობრივ ინტერესებს. ადგილობრივ საკურობათა და ინტერესების სფეროში მე მომიხდება დავიცვა ფართე თვითმმართველობა კანონმდებლობითი უფლებით“¹.

ოფიციალური ხასიათის კრებულში „Государственный Совет 1906 — 1907 гг.“, რომელიც 1907 წელს გამოქვეყნდა. და სადაც მოცემულია ცნობები სახელმწიფო საბჭოს შემადგენლობის შესახებ, ილიას შესახებ აღნიშნულია: „...сторонник широкого местного самоуправления с широкими местными законодательными правами“².

სახელმწიფო საბჭო გაიხსნა 1906 წლის 27 აპრილს.

ილიამ და სახელმწიფო საბჭოს ერთმა მცირე ჯგუფმა შეადგინეს სახელმწიფო საბჭოს მემარცხენე ფრთა.

ჟურნალისტი მ. ბოლქვაძე, რომელიც 1906 — 1907 წლებში პეტერბურგში მუშაობდა და რომელიც მოწმე იყო ილიას მოღვაწეობისა სახელმწიფო საბჭოში, შემდეგს წერს სახელმწიფო საბჭოს ამ მემარცხენე ფრთის შესახებ:

„ეს მცირე ჯგუფი შეადგენდა განცალკევებულ კომისიას და დიდის ყურადღებით ადევნებდა თვალს პირველ სათათბიროს მუშაობას. ეს წრე თავის კრებებზე არჩევდა იმ კითხვებს. რომელნიც სათათბიროში მზადდებოდა. ასეთი დიადი კითხვები იყო: ამნისტია, სიკვდილით დასჯის მოსპობა, აგრარული კითხვა და სხვა... სიკვდილით დასჯის მოსპობის შესახებ ერცელი მოხსენების შედგენა ილიამ იკისრა.

„აგრარული კითხვის გარჩევის დროს ილიას ვრცლად და სერიოზულად დასაბუთებული მოხსენება სურდა წარედგინა“³.

სახელმწიფო საბჭოს პირველ სესიაზე, 1906 წლის 22 ივნისის სხდომაზე, ილია გამოდის სახელმწიფო საბჭოს შინაგანაწესის პროექტის კრიტიკით, სადაც ილია ცარისტულ რეჟიმს „საძულველი ვიწრო-ბიუროკრატიული რეჟიმი“-ს სახელწოდებით მოიხსენებს. ილია, შეეხო რა შინაგანაწესის პროექ-

¹ იხ. ილიას ინტერვიუ, გადმობეჭდილი გაზეთში „Тифлисский Листок“ (1906 წ. 20 აპრილი).

² იხ. დასახელებული კრებული, გვ. 129.

³ იხ. ჟურნალი „განათლება“, 1908 წ., № 3 — 4, გვ. 111 — 112.

ტის იმ ნაწილს, რომელიც კრძალავდა სახელმწიფო საბჭოსთან ხალხის უშუალო ურთიერთობას, კრძალავდა არა მხოლოდ დეპუტაციების წარდგომას სახელმწიფო საბჭოში, არამედ წერილობითი განცხადებების წარდგენასაც საბჭოს თავმჯდომარისა ან საბჭოს წევრების საშუალებით, — ილიამ თქვა:

„Комиссия возымела желание дополнить учреждение (положение) Государственного Совета в наказе... — в смысле преграждения всякого общения между Государственным Советом и народом... Это немного напоминает ненавистное начало узко-бюрократического режима, который полагает, что не правительственные лица и учреждения существуют для народа, а народ для этих учреждений...“¹

ილია, სახელმწიფო საბჭოს წევრი, ახლო ურთიერთობაში იყო სახელმწიფო სათათბიროს წევრებთან. სახელმწიფო სათათბიროს ეროვნულ უმცირესობათა დეპუტატების კავშირმა ილია მიიწვია როგორც სრულუფლებიანი წევრი და ილია მონაწილეობას იღებდა კავშირის თათბირებში.

ილია სისტემატურად ესწრებოდა პირველი სახელმწიფო სათათბიროს სხდომებს. მ. ბოლქვაძე თავის მოგონებებში წერს:

„მახსოვს ისეთი კრებები, როდესაც საბჭოს წევრთა ვრცელ ლოჯიაში მარტო ილია იყო...“

„როდესაც რომელიმე დეპუტატი ტრიბუნიდან წარმოსთქვამდა ძლიერსა და თამამ სიტყვას, ილია საამოდ მოღიძმარ სახით გამოვიდოდა სათათბიროს კულუარებში და აღტაცებით აღნიშნავდა ორატორის სიტყვის დიდ პოლიტიკურ მნიშვნელობას... ილია ქება-აღტაცებასთან ერთად კრიტიკულად არჩევდა დეპუტატთა ნათქვამს“.

სათათბიროს ერთ სხდომაზე, — მოგვიტხრობს მ. ბოლქვაძე, — ერთმა დეპუტატმა მთავრობის საწინააღმდეგო სიტყვა წარმოსთქვა: „ყველა მინისტრები, — განაგრძობს მ. ბოლქვაძე, — დარბაზში ბრძანდებოდნენ და ისმენდნენ მსუსხავ მსჯავრს. მე უურნალისტების ლოჯიაში ვიჯექი. სახელმწიფო საბჭოს ლოჯია ჩვენ გვერდით იყო. აქ იყო ილიაც. (ორატორის)“

¹ იხ. სახელმწიფო საბჭოს პირველი სესიის 1906 წლის 22 ივნისის სხდომის სტენოგრაფიული ანგარიში.

სიტყვის შემდეგ წამოდგა, ჩამოუარა ჩვენს ლოჯას და ნელს ფეხის ნაბიჯით გასწია კულუარებისაკენ. მაშინდელი მისი სახის გამომეტყველება არასდროს არ დამავიწყდება. აქ იხატებოდა უსაზღვრო კმაყოფილება, სიამოვნება, ნეტარება, მტრის დამარცხებაზე აშენებული, ილიას სული და გული ღელავდა, მთელ სახეს აღმური მოდებოდა, ზღვა-თვალნი ბრწყინავდნენ.

«მშვენიერი სიტყვა წარმოსთქვა... ნეტავ რა გუნებაზედ არიან მინისტრები. ძლიერი მათრახია, ურყევ საფუძველზე აშენებული...» — ამბობდა ენერგია-აღძრული და აღელვებული ილია.

„ასეთი სცენის მოწმე ხშირად ვიყავ“¹.

სახელმწიფო საბჭოს პირველი სესია გაგრძელდა 1906 წლის 27 აპრილიდან 12 ივლისამდე.

ივლისში ილია საქართველოში დაბრუნდა. ილია საქართველოში დარჩა 1907 წლის თებერვლამდე.

1907 წლის თებერვალში ილია ისევ რუსეთს გაემგზავრა სახელმწიფო საბჭოს მეორე სესიაზე, რომელიც გაიხსნა 20 თებერვალს და გასტანა 5 ივნისამდე.

სახელმწიფო საბჭოს ამ მეორე სესიაზე ილია გამოვიდა სიტყვით სიკვდილით დასჯის მოსპობის შესახებ.

ილია ამ გამოსვლისათვის დიდხანს ემზადებოდა. ჩვენამდე შენახულა ამ სიტყვის შავები, კონსპექტური ჩანაწერები, საიდანაც ჩანს, რომ ილიას ეს სიტყვა ვრცელი მოხსენების სახით მოუხაზავს.

სამწუხაროდ სიტყვის სრული დედანი დღემდე აღმოჩენილი არაა. ირკვევა ამასთან, რომ ამ სიტყვის დაბეჭდვა, მისი წარმოთქმის შემდეგ, მთავრობას აუკრძალავს.

ილიას სიტყვის შესახებ წყაროებში შემდეგი ცნობებია შენახული.

ინიციატორი სახელმწიფო საბჭოში საკითხის დასმისა სიკვდილით დასჯის მოსპობის შესახებ — ილია ყოფილა. ეს კითხვი წინასწარ გარჩეულა სახელმწიფო საბჭო მემარცხენე-

¹ ურნალი „განათლება“, 1908 წ., № 3 — 4, 119, 114 — 116.

თა ჯგუფში (რომლის ერთ-ერთი მთავარი ორგანიზატორი და წევრი იყო ილია) და ილიას თავის თავზე აუღია მოხსენების დამზადება ამ საგანზე. ჟურნალისტი მ. ბოლქვაძე, რომელიც, როგორც მოვიხსენეთ, მოწმე იყო ილიას მოღვაწეობისა სახელმწიფო საბჭოში 1906 — 1907 წლებში, გადმოგვცემს:

„...სიკვდილით დასჯის მოსპობის შესახებ ვრცელი მოხსენების შედგენა ილიამ იკისრა“.

მოხსენების დამთავრების შესახებ იგივე მ. ბოლქვაძე გადმოგვცემს ილიას ნათქვამს:

„გუშინ საღამოს დავასრულე ჩემი მოხსენება სიკვდილით დასჯის შესახებ. ამ დღეებში წაუუკითხავ ჩვენ წრეს (სახელმწიფო საბჭოს შემარცხენეთა ჯგუფს), მერმე, კი სახელმწიფო საბჭოს“¹.

სახელმწიფო საბჭოს წევრი ცნობილი რუსი მეცნიერი მაქსიმე მაქსიმეს-ძე კოვალევსკი აღნიშნავს ამასთან, რომ სახელმწიფო საბჭოში სიკვდილით დასჯის წინააღმდეგ ილიასთან ერთად გამოსულა პროგრესული მოღვაწე პროფ. ტაგანცევი. მ. მ. კოვალევსკი გადმოგვცემს: „...князь И. Чавчавадзе высказался за отмену смертной казни“ „...заодно с проф. Таганцевым“.

ილიას სიტყვა სიკვდილით დასჯის მოსპობის შესახებ, როგორც ირკვევა, წარმოუთქვამს სახელმწიფო საბჭოს სხდომაზე 1907 წლის 17 აპრილს ან 2 მაისს. სახელმწიფო საბჭოს ამ სხდომების სტენოგრაფიული ანგარიშები დაიბეჭდა ხარვეზებით, რადგან ამ სხდომებზე წარმოთქმული ზოგიერთი სიტყვის დაბეჭდვა მთავრობას აუკრძალავს. ამ აკრძალულ სიტყვათა შორის ყოფილა, როგორც ირკვევა, ილიას სიტყვაც.

ის გარემოება, რომ მთავრობას აუკრძალავს ილიას სიტყვის გამოქვეყნება, მოულოდნელს არას შეიცავს. ეს არის ის ხანა, 1907 წელი, როდესაც რევოლიუციის დამარცხების შემდეგ, რეაქციის თარეშის დროს, რუსეთის იმპერიაში და კერძოდ საქართველოში სახრჩობელები იყო აღმართული ხალხის საუკეთესო წარმომადგენელთა დასასჯელად.

¹ იხ. ჟურნალი „განათლება“, 1908., № 3 — 4, გვ. 110 — 111.

ილიას სიტყვა პირდაპირ იყო მიმართული მთავრობის რეპრესიების წინააღმდეგ. (სიტყვის კონსპექტში ილიას ჩანიშნული აქვს გასაშლელად შემდეგი დებულება: „Убийство, смертная казнь стали таким обычным явлением... Подобные события перестали быть новостью...“).

ილიას, რასაკვირველია, კარგად ესმოდა, რომ მისი სიტყვა სახელმწიფო საბჭოში დარჩებოდა „ხმად მლაღადებლად უდაბნოსა შინა“ (სიტყვის იმავე კონსპექტში ილიას ჩანიშნული აქვს წარმოსათქმელად: „вопрос об отмене смертной казни, несмотря на все наши старания, не пройдет..., группа, ставящая этот вопрос, слишком малочисленная, чтобы произвести какое либо впечатление, какое либо замешательство среди огромного большинства остальных...“).

ილიამ სახელმწიფო საბჭოს ტრიბუნა გამოიყენა იმისათვის, რათა გაბედულად დაეგმო ცარისტული თვითმპყრობელობის სისხლიანი გზა და მხარში ამოსდგომოდა ნათელი მომავლისათვის მებრძოლთა რიგებს.

ილიას რადიკალურმა პოზიციამ სახელმწიფო საბჭოში გამოიწვია რუსეთის რეაქციული თავადაზნაურული წრეების განსაკუთრებული გულისწყრომა და აღშფოთება.

მას შემდეგაც კი, რაც ილია მოჰკლეს თვითმპყრობელობის აგენტებმა, ეს მძულვარება ილიასადმი რეაქციული წრეებისა არ შენელებულა.

მ. ბოლქვაძე თავის მოგონებებში ილია ჭავჭავაძეზე წერს (1908 წ.):

რუსეთის თავადაზნაურთა უმრავლესობა (მათ შორის სახელმწიფო საბჭოს წევრნი და ამომრჩეველნი) დღესაც დიდი საყვედურით იგონებენ ილიას. უკანასკნელ თავადაზნაურთა არჩევნებზე (1908 წ.) სახელმწიფო სათათბიროს „ცნობილმა“ წევრებმა: კრუპენსკიმ და მარკოვმა ბრძანეს:

„ჩვენ (თავადაზნაურობამ) ავირჩიეთ ილია ჭავჭავაძე. იმან მთელი თავადაზნაურობა შეგვარცხვინა. ჩვენ შევცდით და ვნანობთ. ეხლა თუ საიმედო კანდიდატს დაგვისახელებთ (თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობა), ისეთს, როგორც გე-

ნერლები ორბელიანი და მუხრანსკია, თუნდაც წერა-კითხვაც არ იცოდნენ, დიდის სიამოვნებით ავირჩევთ... ამას სხვებმაც ბანი მისცეს“¹.

სახელმწიფო საბჭოში ილიას მოღვაწეობის შესახებ ინტერესს წარმოადგენს მოგონება ცნობილი რუსი მეცნიერის მაქსიმე მაქსიმეს-ძე კოვალევსკისა, რომელიც, როგორც მოვიხსენეთ, ილიას დროსვე იყო სახელმწიფო საბჭოს წევრად (იგი 1907 წელს, ილიაზე გვიან იყო არჩეული სახელმწიფო საბჭოში).

ილიას ხსოვნისადმი მიძღვნილ კრებაზე, რომელიც მ. კოვალევსკის თავმჯდომარეობით გაიმართა პეტერბურგში 1913 წელს, მ. კოვალევსკიმ თავის სიტყვაში თქვა:

„Мы собрались чествовать память крупного общественного и политического деятеля, которого академическая группа в Государственном Совете имела честь считать ближайшим союзником своих редко когда успешных начинаний.

Очевидно, что в учреждении, добрая половина которого составлена из людей старого порядка, попавших в Государственный Совет по назначению, взгляды людей, идущих во главе освободительного движения, встречают лишь слабую поддержку в представителях некоторых земств... В числе этих немногих был и князь Илья Григорьевич Чавчавадзе. Когда, после роспуска первой Думы и неудачной попытки поставить мою кандидатуру на выборах во вторую, я был призван доверием русских Университетов и Академии Наук заседать в Государственном Совете, я застал в нем князя Чавчавадзе горячим сторонником совместной работы с так называемыми представителями науки.

Имя его связывали с немногими определенными голосованиями Государственного Совета в те три месяца, в какие продолжались заседания нашей первой представительной палаты. Нужно ли говорить о том, что каждый раз он оставался в меньшинстве?

Заодно с проф. Таганцевым, пятидесятилетнее служение которого русской государственности мы будем праздновать на днях, князь Чавчавадзе высказался за отмену смертной казни.

¹ იხ. ჟურნალი „განათლება“, 1905 წ., № 2 — 4, გვ. 103 — 109.

Он был в числе немногих сторонников широкой аграрной реформы, имевшей своей задачей расширение крестьянского землевладения“.

მ. კოვალევსკის სიტყვით ილიას ცქერა მიმართული იყო მომავლისაკენ — „к светлому будущему, построенному, на началах свободы и общественной солидарности“¹.

1907 წლის 5 ივნისს დასრულდა სახელმწიფო საბჭოს სესია, ილიას გული საქართველოსაკენ მოისწრაფოდა.

ილია რუსეთში მეუღლით იყო. ილიას უთქვამს მახლობელთათვის:

„...ამდენი ხანი არ ვყოფილვარ საქართველოში... ზაფხული თუ იქ არ გავატარე, ჩვენს ქვეყანას არ გადავხედე, ზამთარში აქ რა გამაძლებინებს?! განა დიდი ხანი დამრჩენია?“²

1907 წელს ივლისში ილია მეუღლით დაბრუნდა საქართველოში.

ზაფხულის თვეები, ივლისი და აგვისტო, ილიამ საქართველოში გაატარა.

*

1907 წლის 30 აგვისტო — წიწამურის ტრაგედიის დღე — უდიდესი სამგლოვიარო თარიღია ქართველი ერისა.

ამ დღეს თვითმპყრობელობის აგენტებმა მოჰკლეს ქართველი ხალხის ერთგული შვილი ილია ჭავჭავაძე.

ილიას წმინდა სისხლი დაიდგარა წიწამურში, არაგვთან, იმ არაგვთან, რომელსაც ილია ახალგაზრდობისას მიმართავდა სიტყვებით:

ჩვენო არაგო! რა რიგ მიყვარხარ!..

• ქართლის ცხოვრების მოწამედ შენ ხარ...

შენს კიდებზე ჩემი მამული

იყო ერთ დროსა განმშვენებული!

---

¹ მ. კოვალევსკის სიტყვას დედანი დატულია სსკე მეცნიერებათა აკადემიის არქივში (ფონდი 103, აღწ. 1, № 561). პირი სიტყვისა მოიპოვება ყვარლის მუზეუმში.

² იხ. მ. ბოლქვაძე, დასახელებული წერილი, ეურნალი „განათლება“, 1908 წ., № 3 — 4, გვ. 135.

შენ ზვირთებს შორის ჩემის ქვეყნისა
გრძელი მოთხრობა დამარხულია,
და წმინდა სისხლი ქართველებისა
შენს კიდებზედ გადასხმულია.

საქართველოსათვის თავდადებულ გმირთა წმინდა სისხლს
კვლავ შეერთო წმინდა სისხლი ილიასი.

ათი დღე, 30 აგვისტოდან — 9 სექტემბრამდე, გლოვის ზა-
რი გაისმოდა საქართველოში.

9 სექტემბერს ქართველმა ხალხმა ილიას ნეშტი, რომელ-
საც დაედინა ცრემლი მთელი საქართველოსი, მიაბარა მშობ-
ლიურ მიწას მთაწმინდაში.

• • •

ასეთი იყო მწერლის ცხოვრების გზა.

ამაო იყო მტრის წადილი შებრძოლებოდა იმას, რაც მარა-
დისია, მოესპო გასროლილი ტყვიით ის, რაც უკვდავია. უკვ-
დავია ილიას საქმე.

ილიას სახე დღეს ჩვენ გვინათებს ქართველი ერის დიდ
წინაპართა სახეებს შორის.

ჩვენმა თანამედროვეობამ მიიღო ის ძვირფასი მემკვიდრეო-
ბა, რომელიც ილიამ ქართველ ერს უანდერძა.

ახალმა საქართველომ ღირსეულად დააფასა ილიას
ღვაწლი.

1937 წელს 9 ნოემბერს ქართველმა ხალხმა, საბჭოთა კავ-
შირის ყველა მოძმე ერებთან ერთად, დიდის ზეიმით იღლე-
სასწაულა ილია ჭავჭავაძის ასწლოვანი იუბილე.

საკავშირო კომუნისტური პარტიას ცენტრალურმა ორგა-
ნომ „პრავდამ“ ილიას იუბილეს მიუძღვნა სპეციალური მეთაუ-
რი, სადაც გაშუქებული იყო როლი ილიასი, როგორც საქარ-
თველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის უდი-
დესი მოღვაწისა მე-19 საუკუნეში.

საბჭოთა საქართველოში იცემა ილიას ნაწარმოებთა სრუ-
ლი კრებულები. ილიას ნაწერები ფართოდ ვრცელდება
ხალხში.

აღსრულდა აკაკის სიტყვები, რომლითაც იგი გამოეთხოვა თავის დიდ თანამოღვაწე ილიას:

„აწ ილია არ მომკვლარა,
მამულისთვის რჩება ლამპრად“.

ქართველმა ხალხმა უდიდესი სიყვარულით შემოსა სამ-
შობლო ქვეყნის მოამაგის, მამულის ლამპარის, დიდი ილიას
სახელი.

ქართველმა ხალხმა მიიღო და შეიტკბო დიდი ილიას
სიტყვა. ილიას განძი და ანდერძი.

ს ა რ ჩ ე შ ( )

შესავალი	83
I. ისტორიული წარსულიდან	5
II. ოჯახური გარემო. — ყრმობა. სიკაბუკე	6
III. სტუდენტობის წლები	10
IV. ილიას ნაწერები პირველი პერიოდისა (1857 — 1861 წ.წ.). — ილია ახალი ქართული ლიტერატურის ფუძემდებელი და საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეოლოგი	30
V. ილიას მოღვაწეობა საქართველოში დაბრუნების შემდეგ 1861 — 1863 წლებში. — „საქართველოს მოამბე“	68
VI. 1864 — 1876 წლები	82
VII. „ივერიის“ პირველი პერიოდი (1877 — 1885 წლები)	103
VIII. „ივერიის“ მეორე პერიოდი (1886 წლიდან — მე-20 საუკუნის დასაწყისამდე)	125
IX. 1905 — 1907 წლები	148
	173

რედაქტორი გიორგი ლეონიძე

მხატვარი ლ. პრიგოლია

ტექნორედაქტორი ან. ღვინიაშვილი

კორექტორები { ლ. ინგოროვა
ნ. ინასარიძე

გადაეცა წარმოებას 14/VIII-57 წ. ხელმოწე-
რილია დასაბუქდად 5/X-57 წ. ანაწყოების ზომა
5,5×9. ქაღალდის ზომა 84×108. ნაბეჭდი
თაბახი 11,75. პირობითი თაბახი 9,63. საალ-
რიცხეო-საგამომცემლო 7,81. ტირაჟი 10.000.
უე 03250. შეკე. № 492.

შპსი ნ მ. 70 კ.

საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს
შთაერპოლიგრაფგამომცემლობის ბეჭდვითი სიტუების
კომბინატი. თბილისი, მარჯანიშვილის ქ. 5.

Комбинат печати Главполиграфиздата
Министерства культуры Грузинской ССР
Тбилиси, ул. Марджанишвили. 5